

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

СМИРНОВА КАТЕРИНА ЄВГЕНІВНА

УДК: 323.272 : 94 (53) (043.3)

**ПОЛІТИЧНІ РЕВОЛЮЦІЇ ТА РЕЖИМНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ У КРАЇНАХ
АРАБСЬКОГО СХОДУ**

Спеціальність 23.00.02 – політичні інститути та процеси

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Науковий керівник:

Примуш Микола Васильович,

доктор політичних наук, професор

Вінниця – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ РЕВОЛЮЦІЙ У КРАЇНАХ «АРАБСЬКОГО СХОДУ»	13
Висновки до розділу 1.....	31
РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИЧНІ РЕВОЛЮЦІЇ Й РЕЖИМНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	33
Висновки до розділу 2.....	50
РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИЧНІ РЕВОЛЮЦІЇ «АРАБСЬКОГО ПРОБУДЖЕННЯ: РУШІЙНІ СИЛИ, ВИТОКИ, ДИНАМІКА	53
3.1. Передумови формування революційної ситуації у країнах арабського світу.....	53
3.2. Революційні рухи як новітні суб'єкти політичних змін на Арабському Сході.....	69
3.3. Тенденції та закономірності розвитку революційних конфліктів у країнах «арабського пробудження».....	82
Висновки до розділу 3.....	95
РОЗДІЛ 4. ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ У КРАЇНАХ «АРАБСЬКОГО ПРОБУДЖЕННЯ»	98
4.1. Порівняльний аналіз перебігу політичного транзиту в Тунісі та Єгипті.....	98
4.2. Порівняльний аналіз перебігу політичного транзиту в Лівії та Ємені.....	117
Висновки до розділу 4.....	140
РОЗДІЛ 5. РЕВОЛЮЦІЙНІ РУХИ ТА РЕЖИМНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ У СВІТЛІ «АРАБСЬКОГО ПРОБУДЖЕННЯ»	143
5.1. Політичні революції в Україні: передумови, сутність, розвиток.....	143
5.2. «Помаранчева революція» та «Революція гідності» як прояв нелінійного характеру режимної трансформації в Україні.....	163
Висновки до розділу 5.....	182
ВИСНОВКИ	186
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	199

ВСТУП

Актуальність дослідження. Перша чверть XXI сторіччя ознаменувалась цілою низкою політичних трансформацій революційного характеру. Вони продемонстрували невичерпність та універсальність прагнень людей у різних частинах земної кулі до поліпшення умов власного життя, гідності та демократії, викликавши багато нових запитань щодо передумов, сутності, природи, механізмів сучасних революційних перетворень.

Протягом тривалого часу Арабський Схід вважався приреченим до політичної стагнації регіоном світу. Стійкість авторитарних режимів спричинила виникнення цілого напрямку в близькосхідних дослідженнях, спрямованого на пояснення виняткової здатності місцевих автократій чинити спротив змінам. Однак, наприкінці 2010 – початку 2011 звичний перебіг наукового пошуку був порушений внаслідок швидкого поширення масових протестів і революційних рухів країнами Близького Сходу та Північної Африки. Ці виступи, спрямовані проти диктатури національних лідерів та орієнтовані на демократичні перетворення, отримали метафоричну назву «арабської весни» або «арабського пробудження».

Революційні рухи не лише призвели до усунення від влади керівників декількох держав – З.А. Бен Алі (Туніс), Х. Мубарака (Єгипет), М. Каддафі (Лівія), А.А. Салеха (Ємен). Вони започаткували процес транзиту, який відразу отримав різні траєкторії та змусив замислитись над чинниками, які визначають особливості перебігу трансформаційних процесів в окремих державах. Крім того, вони відкрили новий етап турбулентності в політичному розвитку регіону, пов'язаний із розпадом сталих соціальних і політичних структур, боротьбою між різними політичними групами та ідеологічними силами за напрямок і стратегію перетворень та ресурси, виходом на поверхню численних, до цього моменту латентних конфліктів, радикальних змін у регіональному балансі сил.

Відразу перед науковцями постала безліч питань, найголовніше з яких: чому всупереч значній увазі до регіону, величезній кількості проведених досліджень не вдалося передбачити ці події? Очевидною стала слабка пояснювальна та прогностична

здатність наявних теоретичних схем. Виникла необхідність переосмислити науковий доробок щодо політичного розвитку арабського світу та, оновивши концепції, спробувати зрозуміти, що викликало одночасний вибух масових протестів у ряді країн Арабського Сходу. Чи були це революції, які соціальні та ідеологічні сили вони представляли, на що були спрямовані, які чинники впливали на їх перебіг та результати, визначали успіх або поразку, чи варто очікувати демократизації в регіоні або, навпаки, виникнення нових диктатур, зокрема, з ісламістським відтінком?

Дослідження та аналіз цих аспектів не лише поглибить знання про політичні процеси на Близькому Сході та в Північній Африці, але й дозволить розширити й збагатити теорії політичної трансформації, надасть можливість краще зрозуміти виникнення та перебіг революцій і політичних переходів в інших частинах світу, зокрема в Україні. Останній момент є особливо актуальним, враховуючи, що наша держава вже вдруге з моменту досягнення незалежності проходить через спроби революційних змін і демократизації.

Однак важливість окресленої проблематики обумовлюється не лише необхідністю задоволення наукового інтересу та дослідницьких потреб. Здатність зрозуміти процеси, віднайти адекватні шляхи реагування є важливою передусім з практичного погляду, адже регіон, з огляду на його природні та демографічні ресурси, військово-стратегічне значення, розташування на перетині інтересів багатьох країн світу, зосередження в ньому багатьох міждержавних конфліктів, здійснює величезний вплив на політичну, соціальну та економічну динаміку світу в цілому.

Мета дослідження полягає у визначенні передумов революційних рухів «арабського пробудження», їх динаміки і результатів у аспекті трансформації політичних режимів, а також з'ясуванні специфіки українських революційних змін (2004 і 2013-2014 рр.).

Досягнення цієї мети зумовило потребу в розв'язанні таких **завдань**:

- з'ясувати стан наукового розроблення досліджуваної проблеми в закордонній та українській історіографії, виокремити проблемні та дискусійні питання;

- дослідити основні теоретико-методологічні підходи до вивчення сутності політичної революції як суспільно-політичного феномену та оцінити можливості їх застосування до аналізу революційних змін в арабському світі;

- пояснити спільні та специфічні передумови формування революційних рухів в арабських країнах;

- дослідити природу, спільні та особливі риси революційних рухів; розкрити специфіку революційної мобілізації та відмінні форми революційної активності в окремих країнах «арабського пробудження»;

- пояснити динаміку протистояння між правлячими режимами та революційними рухами в арабських країнах, виявити основні чинники, які впливали на результат революційних конфліктів, пояснити розбіжності траєкторій їх розвитку;

- висвітлити перебіг транзиту у постреволуційний період, з'ясувати чинники, які визначали специфіку режимних трансформацій в окремих арабських країнах, пояснити їх успіх або провал у побудові демократичного режиму.

- дослідити революційні процеси (2004 і 2013-2014 рр.) в Україні шляхом зіставлення з аналогічними процесами на Арабському Сході;

- висвітлити режимні трансформації в Україні за результатами «Помаранчевої революції» і «Революції гідності».

Об'єктом дослідження є політична трансформація в країнах Арабського Сходу і в Україні.

Предметом дослідження є передумови, природа, динаміка й закономірності розвитку революційних рухів «арабського пробудження» та їх результати в сенсі трансформації політичних режимів, а також сутність і специфіка революційних змін в Україні (2004 і 2013-2014 рр.).

Методологія та методи дослідження. Авторський підхід поєднує теорії революції, соціальних рухів і транзиту. Методологічною основою роботи став синтез системно-структурного, неоінституціонального підходів та конструктивізму. Системно-структурний підхід надає можливість дослідити складний структурний контекст (у взаємозв'язку політичної, соціокультурної, економічної сфер і міжнародного оточення досліджуваних арабських країн), у якому формуються революційні рухи і який частково

визначає можливості або перепони для їх розвитку та обумовлює перемогу або поразку. Неоінституціональний підхід використовується для висвітлення впливу наявних політико-інституціональних систем (до уваги беруться як формальні, так і неформальні інститути авторитарної держави і громадянського суспільства), по-перше, на ті форми, у яких виявляється революційна активність, на специфіку взаємодії революційних рухів із режимами, по-друге, на перебіг трансформації інституціональних структур у випадку усунення авторитарних керівників від влади. Застосування конструктивізму дозволяє продемонструвати відсутність детермінізму у розвитку революцій і проаналізувати динаміку змін також і через суб'єктивні чинники, а саме сприйняття та інтерпретацію революційних подій основними учасниками (державними лідерами, ідеологічно-політичними силами, суспільними групами, міжнародними суб'єктами), які формують їх поведінку.

Вибір методів дослідження зумовлено міждисциплінарним характером проблеми. Автором було використано загальнонаукові методи дослідження такі, як дедукція та індукція, логічний метод, узагальнення. Одним із базових методів є порівняльний аналіз, який дозволяє виокремити спільні та відмінні риси у виникненні й розвитку революційних рухів на Арабському Сході та процесі політичних змін після усунення авторитарних лідерів від влади. Порівняння дає можливість з'ясувати чинники й закономірності, які визначали особливості протистояння, перемогу або поразку опозиції, успіх або провал демократичного переходу.

Крім того, у роботі використано історичний метод, що дозволяє відстежити корені тих або інших тенденцій і явищ соціополітичного розвитку досліджуваних країн Арабського Сходу, глибше зрозуміти специфічний контекст, у якому розвивалися революційні конфлікти.

Соціологічний метод передбачає з'ясування соціальної зумовленості політичних явищ. Він використовується для аналізу впливу особливостей соціумів арабських країн, їх внутрішньої структури, соціальних відносин, суспільних, зокрема, кланово-племінних, етнічних та конфесійних конфліктів на процес політичних змін.

Разом з тим, у дисертації застосовано соціокультурний метод дослідження, необхідний як для аналізу культурних передумов виникнення революційних рухів,

зокрема, змін у політичній свідомості громадян арабських країн, так і для розуміння мотивів, моделей поведінки соціальних і політичних груп та індивідів-учасників революційного протистояння й політичної боротьби за зміну системи влади.

З огляду на те, що будь-який революційний рух виникає й розвивається в певному контексті та є породженням внутрішніх суперечностей і дисбалансів конкретного суспільно-політичного устрою, у роботі використано також метод системного аналізу. Він допомагає розглянути політику як цілісний механізм, виявити зв'язок та взаємовплив політичної динаміки з тенденціями розвитку суспільства, економіки, культури, міжнародного середовища.

Структурно-функціональний метод разом із системним надає змогу дослідити специфіку внутрішнього устрою політичних режимів, висвітлити суперечності відносин у трикутнику політичний центр – політичні еліти – соціальні спільноти як чинник революційних змін. Метод дозволяє зрозуміти причини втрати авторитарними режимами стійкості й здатності адаптуватися до нових викликів. Крім того, за його допомогою можна дослідити вплив структурних елементів, успадкованих від авторитарних режимів, на процес переходу.

Інституційний метод важливий для оцінки відповідності наявних до революцій політико-інституційних систем арабських країн суспільним запитам на зміни, з'ясування причин накопичення масового незадоволення. Крім того, вивчення політичних норм і структур, як формальних, так і неформальних, які протягом тривалого часу регулювали політичну сферу, почасти дозволяє зрозуміти форму, якої набуває революційний конфлікт, а також передбачити межі режимних трансформацій і проблеми, які можуть виникнути протягом транзиту.

З-поміж емпіричних методів використано аналіз документів.

Специфічні методи політичної науки:

Фреймінг або рамковий аналіз використовується для дослідження сприйняття та ставлення громадян до революційних подій, що відбуваються в їхніх країнах. Це дозволяє глибше зрозуміти суспільну реакцію: підтримку, пасивність або відторгнення, а звідси – і динаміку розвитку революційних рухів.

Дискурс-аналіз, зокрема революційної риторики, гасел, звернень допомагає усвідомити мотиви, які рухали учасниками протестів і революційного протистояння з правлячими режимами. Вивчення дискурсу авторитарних лідерів арабських країн, охоплених революційною хвилею, створює основу для знайомства з соціально-політичним та ідеологічним контекстом, у якому розгорталось протистояння з опозицією, дозволяє зрозуміти методи впливу, використані для збереження контролю над населенням.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена ґрунтовним комплексним дослідженням передумов, природи, динаміки революційних процесів і політичних трансформацій у країнах «арабського пробудження», початок яких датується кінцем 2010 – початком 2011 рр., і спробами, у світлі отриманих результатів, переосмислити сутність і результати революційних змін в Україні.

Основні результати дослідження відображені в таких положеннях, які містять елементи наукової новизни:

Уперше:

- обґрунтовано доцільність використання теорій революції, суспільних рухів і транзиту для вивчення політичних революцій «арабського пробудження»; запропоновано їх синтез як методологію дослідження, що найкраще відображає трансформаційні процеси у досліджуваних країнах і дозволяє скласти цілісну картину революцій: передумови – мобілізація – протистояння – результати, – через аналіз як об'єктивних чинників (структурних, інституціональних, культурних контекстів), так і суб'єктивних (сприйняття подій і вибір певних дій).

- проведено багатфакторний аналіз політичного переходу в Тунісі, Єгипті, Лівії та Ємені, який полягав у висвітленні впливу структурних умов (національна єдність, наявність глибоких суспільних конфліктів, функціональність державних інститутів, позиції силових структур у державі, ступінь розвитку громадянського суспільства й громадянської культури, геополітичні позиції), а також рішень і дій основних учасників політичної боротьби, внутрішніх і міжнародних, на перебіг змін.

- підсумовано результати транзиту у згаданих країнах і доведено положення про нелінійність та багатоманітність його форм і моделей: 1) від авторитарної до

демократичної політичної системи (Туніс); 2) від авторитарної держави через політичну нестабільність і тимчасове відкриття політичної системи до повернення авторитаризму у видозміненій формі (Єгипет); 3) від авторитарної системи через політичну нестабільність і глибоку суспільно-політичну поляризацію та фрагментацію влади до розпаду держави й громадянської війни (Лівія, Ємен). Запропоновано варіанти прогнозу можливого розвитку режимних трансформацій у найближчому майбутньому: збереження військово-бюрократичного авторитарного режиму в Єгипті; нестійкість демократичного режиму в Тунісі з можливими коливаннями вбік авторитаризму; продовження громадянського конфлікту та поглиблення розпаду держави в Лівії та Ємені (в останньому за активного втручання зовнішніх сил);

- на основі зіставлення з революційними процесами в арабському світі досліджено передумови, сутність, динаміку революцій 2004 і 2013-2014 рр. в Україні; виявлені спільні параметри арабських та українських революційних рухів, які включають демократичні орієнтації, мережевий характер, високий рівень самоорганізації, пов'язаний, зокрема, з використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій; підкреслено національний компонент українських революцій як такий, що зумовлював їх специфіку; показано вплив регіональних відмінностей української нації на характер розвитку революційного протистояння, який знайшов вияв у різному внеску окремих регіонів у розвиток революційного руху як у 2004, так і в 2013-2014 рр.;

Удосконалено:

- визначення причин розходження траєкторій розвитку революційних рухів «арабського пробудження», висвітлення чинників, які формували динаміку і результати протистояння між опозицією та правлячими режимами: реакція правлячих режимів на революційну активність (розгубленість, насильство, маніпуляції суспільними протиріччями, обіцянки поступок, матеріальні заохочення); їх здатність зберігати єдність і контроль над силовими ресурсами; позиції збройних сил; специфіка соціальних структур; геополітичні позиції держави і міжнародні впливи (підтримка режиму або опозиції з боку інших держав). Висвітлення схожих механізмів маніпуляції суспільними протиріччями з боку авторитарних режимів в арабських країнах і в Україні, спрямованих на утримання влади, які полягали у використанні конфліктів ідентичностей з метою

завадити формуванню суспільного консенсусу щодо необхідності революційних змін

Набули подальшого розвитку:

- висвітлення взаємовпливу соціально-економічних, політичних і культурних змін, поєднання яких вело до виникнення передумов революційного «вибуху»: протиріччя між демографічними та економічними структурами; між негнучкою, закритою від суспільних впливів інституційною системою репресивної авторитарної держави і зростанням політичної мобілізації громадян; між цінностями суспільно активних прошарків, орієнтованих на демократичну альтернативу, та авторитарною філософією багаторічних диктаторів;

- визначення специфічних передумов революцій для окремих країн «арабського пробудження» (Сирія, Бахрейн, Лівія, Ємен), а саме структурних нерівностей, закладених в основу правлячих режимів і зумовлених наявністю великих непривілейованих або виключених з мереж розподілу ресурсів конфесійних, етноплемінних, регіональних груп;

- дослідження природи й характерних рис революційних рухів «арабського пробудження», які полягали у їх неідеологічному характері, спрямованості на політичний тиск, а не завоювання влади, мережевих структурах як основі самоорганізації, маргінальній ролі формальної партійної опозиції. З'ясовано чинники специфіки революційної мобілізації в країнах «арабського пробудження», серед них: особливості етно-конфесійної структури, ступінь репресивності авторитарних режимів, розвиток незалежних громадських об'єднань, поширення сучасних інформаційно-комунікаційних технологій;

- висвітлення ходу політичних перетворень в Україні за результатами обох революцій (2004 і 2013-2014 рр.) і пояснення коливань політичного режиму між полюсами авторитаризму та демократії, зумовлених передусім стійкістю структур кланово-олігархічної держави, низькою якістю політичних еліт, слабкою інтерналізацією норм демократичної поведінки в суспільстві. Стверджується, що відмінністю сучасного етапу політичних змін в Україні є порівняно більша активність громадянського суспільства та тиск з боку міжнародного середовища як позитивного (підтримка реформ з боку країн Заходу), так і негативного (продовження військово-

політичного конфлікту з Російською Федерацією) характеру.

Хронологічні рамки дослідження для арабських країн охоплюють період з кінця 2010 року, коли розпочалась революційна мобілізація в Тунісі. Її успіх надихнув на аналогічні дії громадян Єгипту (січень 2011), Ємену (січень 2011), Лівії (лютий 2011), Бахрейн (лютий 2011), Сирії (березень 2011). У роботі не встановлено кінцевої часової межі дослідження, адже навіть сьогодні не можна говорити про завершення періоду політичної трансформації в більшості країн «арабського пробудження». У Лівії продовжується протистояння між політичними таборами. У Ємені та Сирії триває громадянська війна за активного втручання інших країн. Певних завершених форм перехід набув у Тунісі та Єгипті, однак зберігаються чинники, що можуть викликати новий виток політичної дестабілізації та зміну траєкторій політичного розвитку.

Хронологічні рамки дослідження революційних процесів в Україні охоплюють період з 2004 по 2015 рр., а саме події «Помаранчевої революції» і «Революції гідності» та перебіг політичних перетворень, які вони викликали.

Інколи ми виходимо за окреслені хронологічні рамки, що зумовлено необхідністю ретроспективного аналізу тенденцій політичного розвитку досліджуваних країн для більш глибокого розуміння їх сучасного стану.

Географічні рамки дослідження охоплюють шість країн Арабського Сходу: Туніс, Єгипет, Ємен, Бахрейн, Лівію, Сирію, де масові протести та демонстрації перетворились на потужні революційні рухи, які несли потенціал радикальних політичних змін. При цьому перебіг та динаміку революційного протистояння досліджено в усіх шести країнах, а особливості транзиту – лише в чотирьох (Тунісі, Єгипті, Лівії та Ємені), оскільки революційний рух у Бахреїні зазнав швидкої поразки, а в Сирії опозиції так і не вдалося досягти усунення від влади президента Б.Асада, протистояння переросло в громадянську війну з активним залученням зовнішніх сил, і країна фактично втратила свою єдність. Тому немає підстав розглядати політичний перехід.

Крім зазначених країн Арабського Сходу, географія дослідження включає Україну.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що матеріали, положення, висновки дисертації можуть бути використані в підготовці навчальних

курсів і спецкурсів, проведенні лекційних і семінарських занять, написанні навчальних посібників та дослідницьких робіт із сучасної історії, політології країн Близького Сходу та Північної Африки, загальної політології.

Також вони можуть бути застосовані в практичній роботі науково-дослідних інститутів, експертних та аналітичних груп, державних структур, які в ході власної роботи взаємодіють із арабським світом.

Апробація. Основні теоретичні положення та практичні висновки обговорювались на засіданні кафедри політології та державного управління історичного факультету Донецького національного університету й на науково-практичних конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції «Держава та глобальні соціальні зміни: історична соціологія панування та спротиву в епоху модерну» 26-27 листопада 2015 р., м. Київ; Всеукраїнській науково-практичній конференції «Україна і світ: проблеми історії» 27 листопада 2015 р., м. Маріуполь, II Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми гуманітарних і природничих наук» 8-9 квітня 2016 р., м. Ужгород, Всеукраїнській науково-практичній конференції «Соціально-гуманітарні дисципліни: напрямки наукового пошуку», 12 квітня 2016 р., Дніпропетровськ, XXXVIII Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми і перспективи інноваційного розвитку» 15-16 квітня 2016 р., м. Чернівці.

Публікації. Основні положення та найважливіші результати дослідження опубліковані автором у 6 статтях у фахових наукових виданнях, з них 5 – наукових статей у фахових виданнях із політичних наук в Україні, 1 – в іноземному фаховому виданні.

Обсяг і структура роботи. Дисертація складається зі вступу, п'ятих розділів, дев'яти підрозділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 240 сторінок, із них 173 сторінки основного тексту. Список використаних джерел і літератури налічує 393 позиції.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ РЕВОЛЮЦІЙ У КРАЇНАХ «АРАБСЬКОГО СХОДУ»

Революційні події в арабському світі та їх наслідки стали предметом пильної уваги науковців з усього світу, які намагались встигнути за неочікуваним і стрімким розвитком подій. Основна частина академічної спільноти, яка вивчала політичні процеси в регіоні, була захоплена зненацька, адже протягом тривалого часу науковий пошук сходознавців зосереджувався переважно на поясненні статичних феноменів: політичних режимів, їх структур та інститутів, витривалості авторитаризму, несприйняття «хвиль» демократизації [155; 202; 288].

Учені апелювали до винятковості «ісламського» або «арабського» світу, детермінанти якої шукали в цивілізаційному спадку та релігійних цінностях, наголошували на існуванні безперервності між минулим і теперішнім, стійкості сутнісних характеристик [124; 205; 246; 265; 318]. Інші дослідники розглядали як принциповий чинник структури держави та економіки, зосереджуючись на елітах та інститутах [171; 253]. Класичні концепти політичної соціології, такі як масова мобілізація, фактично не використовувались [248].

Майже одночасний вибух народного невдоволення через масові протести в декількох країнах регіону змусив науковців переосмислити власні концепції та радикально змістити фокус теоретичних пошуків з аналізу причин авторитарної стагнації до спроб зрозуміти специфіку новітньої суспільно-політичної динаміки. Визначення трансформацій, які переживав арабський світ, стали предметом чисельних дискусій, які оберталися передусім навколо правомірності застосування концепту політичних революцій.

Чимало науковців характеризували «арабську весну» або «арабське пробудження» саме як серію революцій – Дж.Шашанк [327], С.Салаїта [313], Ф.Трабулсі [344], П.Седра [306], Ж.-П.Філіу [223], З.А.Самад [319], Х.Йаакуб [373]. Доводячи власну думку, вони апелювали до масовості й масштабу народного протестного руху, його орієнтації на

радикальні політичні та економічні зміни, а також до результатів – усунення від влади в Тунісі, Єгипті, Ємені, Лівії автократів, які перебували там понад 20-30 років.

Їхні опоненти – Р.Спрінгборг [306], Д.Стачер [306], З.Тзіаррас [349], К.Ульріхсен [353; 337], Д.Хелд [353; 337], М.Бек і С.Хюсер [169] тощо – як головний аргумент наводили той факт, що в арабському світі не відбулося послідовного краху авторитарних режимів, а революційні сили не замінили собою старі еліти у керма держави. Структури старої системи збереглися, і тому мова повинна йти про «повстання», «бунт», «кризу» тощо.

Ці дискусії мають дещо спільне з дебатами, які розпочалися в науковому середовищі щодо доцільності використання категорії «революцій» стосовно подій в Україні у 2004 р. На той час позиції дослідників також розділилися на дві групи: прибічників і супротивників терміну «революція». Так, М.Колодяжний [55], Т.Возняк [14], Т.Кузьо [256], А.Гальчинський [18], О.Романюк [101], А.Колодій [50] схилилися до думки, що 2004 року в Україні мала місце саме революція. Альтернативного погляду, заперечуючи революційність «помаранчевих» подій, дотримувались В.Маленкович [68], Ю.Мацієвський [72].

Розбіжності щодо доцільності використання терміну «революція», як в Україні, так і в арабських країнах, очевидно, зумовлені відсутністю загальноприйнятого переліку обов'язкових критеріїв революційних перетворень, що створює концептуальні труднощі для дослідників. Тому варто звернути увагу на аналіз визначення сутності та критеріїв революції, який пропонує Дж.Голдстоун. Узагальнюючи, вчений приходить до висновку, що подія може вважатися революцією, якщо включає наступні елементи: а) спроби змінити політичний режим, які спираються на конкурентне уявлення про справедливий устрій; б) помітний ступінь неформальної або формальної мобілізації мас; в) спроби форсувати зміни неінституціолізованими засобами: масові демонстрації, пікети, страйки або насильницькі дії [22]. В усіх країнах «арабського пробудження», які стали предметом нашого дослідження, народні виступи включали ці елементи.

Намагаючись розібратись у проблемі революційності «арабського пробудження», сходознавці звернулись до аналогій і порівнянь між арабською та історично більш ранніми хвилями революційних змін. Зокрема, Д.Лоусон порівнює події в регіоні з

революціями 1848 року в Західній Європі, які, хоча й були невдовзі придушені, однак їх головна ідея політичної лібералізації стала успішною в довгостроковій перспективі [262]. Дослідник пропонує не заперечувати революційний характер рухів «арабського пробудження» у випадку першої невдачі.

К.Ульріхсен і Д.Хелд здійснюють порівняння між арабськими та «оксамитовими» революціями, які, на їх погляд, об'єднує «хвилеподібний» характер, стихійний масовий народний рух як основна рушійна сила перетворень, визначна роль молоді. Учені, хоча і вважають недоречним термін «революція» для «арабського пробудження», зазначають, що арабські події провіщують трансформації настільки ж значні, як і 1989 рік у Європі. Проте фрагментація опозиційних сил та відсутність у революціонерів спільного бачення майбутнього відрізняє «арабську весну» від західного аналогу, скоріше об'єднуючи її з «кольоровими революціями», ніж з «оксамитовими» [337; 353].

І.Семиволос проводить паралелі між «Помаранчевою революцією» в Україні та «арабською весною» і відзначає безпрецедентність подій з огляду на участь мас, що, очевидно, демонструють зростання впливу «вулиці», організованих громад [115]. Є.Габер також наголошує на масовому характері «арабської весни» та серйозній соціальній базі протестів, що починалися саме як революція «знизу» [17].

Підхід цих авторів розширює перспективу аналізу й дозволяє глибше зрозуміти сутність перетворень в арабському світі через призму зіставлень із революційними хвилями в різних регіонах.

Деякі науковці намагаються уникнути зазначених аналітичних труднощів, шукаючи компромісні або умовні терміни. Зокрема, іранський дослідник Х.Дабаші свідомо використовує слово «події», підкреслюючи їх гетерогенність і небезпеку спрощення та узагальнень [інфо по 229]. Терміни «переворотолоція» та «революція» запроваджують відповідно Р.Спрінгборг і А.Байят. Перший використано Р.Спрінгборгом щодо подій у Єгипті. На його думку, у цій країні військове втручання перервало народне повстання, яке могло б стати по-справжньому революційним, і організатори перевороту встановили жорсткий контроль над державними інститутами [306]. Цей термін є близьким до «революційного перевороту» – концепту, який застосовувався аналітиками щодо подій «Помаранчевої революції» в Україні задля акцентування факту, що завдяки масовому

народному руху відбулася лише зміна еліт, а не структур [261]. А.Байят, аналогічно акцентуючи увагу на наслідках, використовує поняття «революції», стверджуючи, що зміни здійснюються всередині старих інститутів, без їх радикальної трансформації [інфо по 284].

Деякі російські вчені кваліфікують «арабську весну» як перевороти або заколоти, інспіровані та/або організовані зовнішніми силами [70; 122]. Нерідкі аналогії між арабськими та «кольоровими» революціями, у тому числі «Помаранчевою революцією» в Україні, як такими, що були організовані Заходом (США) за допомогою єдиного набору відпрацьованих технологій.

Загалом запропоновані вище терміни мають доволі обмежену аналітичну цінність і не відображають багатьох аспектів «арабського пробудження», пов'язаних із масовим тривалим підйомом населення, формуванням і розпадом політичних коаліцій та масштабною боротьбою на різних рівнях держави, неодноразовою зміною правлячих еліт і спробами інституційних перетворень, як успішних, так і невдалих.

А.Саїд, Ф.Марфліт, розглядаючи цю проблему, визнають необхідність більш широкої історичної перспективи – вона допоможе зрозуміти, що арабські революції – це скоріше незавершений епізод, адже ні боротьба за владу, ні мобілізація знизу не закінчились. Політичні та соціальні «землетруси», що розпочалися після вигнання диктаторів, засвідчили продовження революційних подій [271; 312]. В.Швед вважає «арабську весну» лише першим етапом системної трансформації всього регіону, що може продовжуватися протягом десятків років. Вона стала наслідком глибинних процесів, які відбувалися в самих арабських суспільствах, а не були інспіровані ззовні [117; 127].

Ми також вважаємо, що остаточно судити про революційність змін можна лише через 5-10 років після їх початку. Достатньо подивитись на процеси, які розгортались в Україні протягом 2004-2014 рр.: від «Помаранчевої революції», авторитарного повороту в 2010 р. і до нового циклу революційних змін у 2013-2014 рр. «Арабське пробудження» може бути лише початком у тривалому процесі трансформацій у регіоні.

На нашу думку, надзвичайна інтенсивність і масовість антирежимної активності, її спрямованість на радикальні перетворення в системі влади, масштабність і тривалість

протистоянь, оновлення політичних еліт та інституційні зміни у випадку успіху протестів і повстань, перетворення в структурі окремих держав дозволяють нам попередньо говорити саме про революції.

Залишаючи осторонь проблеми революційності, А.Нігам і А.Байят пропонують інший підхід: вони розглядають «арабське пробудження» через призму регіональних і глобальних соціальних рухів [287]. Вчені зазначають, що рухи й боротьба у XXI столітті отримують форму вірусу, який подорожує через кордони й прикріплюється до будь-якого «гостинного» тіла. Єгипетська революція отримала натхнення від туніської, і обидві разом надихнули повстання по всьому регіону: в Лівії, Ємені, Бахреїні, Сирії тощо [168; 287].

Такий підхід до розуміння сутності подій видається доволі перспективним, адже розширює дослідницький фокус і розкриває додаткові аспекти політичних змін в регіоні, демонструючи їх взаємовплив і зв'язок із тенденціями глобального політичного розвитку. Він знайшов відображення в роботах багатьох дослідників. Так, К.Далакура звертає увагу на доцільність аналізу подій у близькосхідному контексті. Водночас вона пропонує й більш широку перспективу – Середземномор'я, європейський і навіть глобальний рівень, згадуючи протести, які розгорнулися у світі у 2011 році [196]. Автори книги «Africa awakening: The emerging revolutions» дивляться на арабські революції як на частину спільного пробудження африканського континенту [142], [183]. У європейському контексті розглядає події Ф.Фаргюс. Він проводить паралелі між арабськими повстаннями й соціальними протестами та економічною кризою в Південній Європі – Іспанії, Португалії, Греції [216]. Автори «The Diffusion of Social Movements: Actors, Mechanisms, and Political Effects» ставлять «арабську весну» в один ряд з рухом «Ок'юпай» в США. Ідеї та успішна тактика попередніх рухів не просто копіюються – актори надають їм власний смисл та інтерпретацію [339].

Розширення історичної та географічної перспективи, аналіз подій в глобальному або регіональному контексті, їх порівняння, на нашу думку, насправді дозволяють краще зрозуміти сутність «арабського пробудження». Ідея «вірусного» характеру новітніх рухів протесту, дифузії протестних стратегій і тактик може бути використана для аналізу їх швидкого поширення. Однак не варто кваліфікувати «арабську весну» як генетично

пов'язану з європейськими, африканськими або навіть географічно більш близькими іранським та палестинським рухами, як частину єдиного процесу, спрямованого проти глобального порядку. Слід пам'ятати, що структурні передумови, прагнення й мотиви учасників, динаміка подій є суто специфічними в різних випадках. Кожен із них є зрозумілим тільки у своєму власному світлі [196].

Очевидно, що «арабська» перспектива з урахуванням національних особливостей кожної країни є найбільш доцільною для аналізу подій. Аргументами на користь цієї позиції слугують географічна близькість, культурна та етнічна спорідненість, певна подібність тенденцій попереднього політичного й соціально-економічного розвитку. Регіональна близькість робила поширення революційного «вірусу» більш імовірним, а сучасні комунікаційні технології посилювали його ефект і взаємодію опозиційних рухів. При цьому ми усвідомлюємо, що не слід зловживати узагальненнями, погоджуючись із твердженням, що арабський світ – не єдине ціле. С.Амін має рацію, коли застерігає проти спрощень, вказує на необхідність аналізувати особливості [154]. Системи влади, яким кинули виклик протестувальники в Тунісі, Єгипті, Ємені, Бахреїні, Лівії, Сирії, були унікальними для кожної країни, так само, як будуть відмінними завдання й труднощі, з якими зустрінуться їхні народи [156].

На цей аспект звертають увагу російські сходознавці Б.Долгов [27] і М.Сапронова [105], які зміщують акцент зі спільних рис народних виступів на їх специфіку в кожній окремій країні «арабського пробудження». Особливість арабських революцій полягає в тому, що вони вивели з латентного стану багато внутрішніх суперечностей, тому хвилювання відразу набули місцевих особливостей та трансформувалися: у боротьбу проти однопартійного режиму (в Тунісі та Єгипті), режиму надзвичайного стану й засилля армії в державному механізмі (в Сирії), у племінні та регіональні протиріччя (у Лівії та Ємені).

Подібна специфікація подій, на нашу думку, хоча й підкреслює важливі відмінності, надто обмежує зміст революцій зведенням їх до окремих елементів, не враховує складний характер процесів всередині кожного суспільства, ігнорує те нове, що було пов'язане з революційним рухами – громадянські й демократичні тенденції безвідносно

до групових ідентичностей та інтересів. Однак цей підхід є корисним для розуміння особливостей розвитку революційних конфліктів у згаданих країнах.

Разом із дослідженнями сутності подій науковці значну увагу спрямували на вивчення природи й характеристик арабських революційних рухів, порівнюючи їх з історично більш ранніми проявами протесту та вибухами народного невдоволення в регіоні. У цьому плані корисним для нашого дослідження видаються роботи Т.Клюга, який підкреслює загальнонародний характер рухів, адже жодна фракція – релігійна, націоналістична, ідеологічна – не володіла монополією на революцію [254]. М.Раббані наголошує на секулярній природі народних виступів [299]. С.Зубейда, аналізуючи вплив релігійних, етнічних, кланово-племінних ідентичностей на розвиток революцій, робить висновок, що після десятиліть панування релігії та етнорелігійних націоналізмів у Тунісі, а потім Єгипті, їх громадяни надали перевагу класичним політичним вимогам свободи та справедливості. Однак релігійна й племінна політики зберігають своє значення [382]. А.Бейдун також звертає увагу на Єгипет і Туніс, досліджуючи мирний характер і відторгнення насильства з боку протестних рухів, наполягає на їх обумовленості прагненнями до свободи, тісно пов'язаними з вимогою гідності, що разом сформувало основу обох революцій [172].

Більшість науковців фіксують неідеологічність «арабської весни», універсальну природу її вимог – і в цьому можна знайти новий привід для аналогій між нею та хвилями «оксамитових» і «кольорових» революцій. М.Моаддель у своєму аналізі демонструє, що вона позначає серйозний відхід від панарабізму 1950-х і 1960-х рр. і радикального ісламізму наступних десятиліть [279]. О.Руа стверджує, що «арабська весна» розгорталася навколо ідеї індивідуальних громадянських прав, а не якоїсь колективної сутності, такої, як мусульманська умма або арабська нація. Це були повстання, які мали національний порядок денний [308].

Ці автори розкривають ідеологічний аспект змін, що відбувалися в арабському світі, фіксують основні тенденції ціннісних трансформацій. Однак, на наш погляд, деякі дослідники надто узагальнюють події, прагнучи побачити в арабських революціях той самий мирний порив до демократичного майбутнього, що був наявний в Центральній і Східній Європі.

Тому цінним доповненням є роботи інших авторів. Так, Р.Алаалдін наочно доводить, що вже на початку лівійський революційний рух значно відрізнявся від туніського та єгипетського зразків, швидко набувши насильницького характеру [144]. Т.Тиль рефлексує над складною природою єменського руху, кооптованого елітами та перетвореного на боротьбу за владу між політичними групами [343]. М.Бартковські та М.Каф демонструють, як мирний протест, що об'єднував представників різних релігій у Сирії, поступово трансформувався в насильницьке міжконфесійне протистояння [167]. Ж.Дахер досліджує боротьбу секулярного, орієнтованого на універсальні цінності, та ісламістського крила в сирійському революційному русі [195]. Завдяки аналізу, здійсненому цими науковцями, можна побачити, що природа «арабського пробудження» в різних країнах мала доволі суперечливий характер і власні особливості. Будь-яке дослідження подій, щоб бути успішним, обов'язково має взяти до уваги ці нюанси.

Крім визначення сутності перетворень, які відбуваються в арабському світі, науковці звернулись і до вивчення передумов, які спричинили вибух народного невдоволення. Найбільш популярні пояснення обертаються навколо соціально-економічних тенденцій і негараздів. А.Коротаєв і Ю.Зінькіна аналізують динаміку структурних соціально-економічних показників, намагаючись визначити їх роль у виникненні революцій [57]. В.Четерян робить акцент на безробітті, зростанні соціальної нерівності, падінні рівня життя [190]. Згідно з В.Пертесом найбільш важливою передумовою «арабської весни» став демографічний розвиток арабського світу. Відсутність соціальних ліфтів і будь-яких перспектив у молоді, зростання вартості життя й невдоволення щодо корумпованих і репресивних правителів – основні причини виступів [інфо по 169]. Ф.Фаргюс [216] і А.Малік [269] виокремлюють демографічний аспект соціальних змін як ключовий, і демонструють, як протиріччя між демографічними та економічними структурами регіону сприяли формуванню революційних настроїв.

На наш погляд, лише накопичення соціально-економічних проблем не може пояснити революційний «вибух», адже учасники подій поряд з економічними висували передусім політичні вимоги. Також залишається незрозумілим, чому під вплив революційної хвилі потрапили відносно благополучні в економічному плані країни –

Бахрейн і Лівія. Тобто необхідним є комплексне дослідження з урахуванням політичних і соціокультурних змін.

Тому особливо цінним для нас є аналіз К.Ульріхсена і Д.Хелда, що демонструє широке розуміння причин революцій, адже науковці роблять наголос не лише на суперечностях між демографічним розвитком та економічними структурами, а й на культурному розриві між молоддю, яка зазнала впливу глобальних модернізаційних сил через Інтернет і супутникове телебачення, та анахронічними деспотичними режимами, що не могли задовольнити вимоги сучасного суспільства [337]. Аналогічні висновки щодо неспроможності правлячої еліти зрозуміти культурні ціннісні зміни та виробити ідеологічні основи, які б об'єднали суспільство, робить І.Халаф [249].

Корисною для дослідження є і стаття українського науковця О.Воловича, присвячена ролі глобалізації у політичній трансформації в регіоні, в якій він, зокрема, аналізує вплив наслідків глобалізації у сфері освіти, культури та економіки і розвиток сучасних інформаційних технологій як чинник революційних перетворень [16].

Російський сходознавець А.Саватеев також робить акцент на культурні чинники, що зумовили вибух масових протестних виступів. До них, на його думку, належать традиції ісламської та вплив західної політичної й духовної культури, «демонстраційний ефект» – високі стандарти життя та споживання в Європі та Північній Америці [104].

Ці підходи мають цінність як такі, що надають додаткову інформацію про формування суспільних настроїв, сприятливих для революцій.

Цікавим є дослідницький фокус Т.Османа, спрямований на відторгнення молоддю арабських країн соціально-політичної спадщини. Основною причиною народних виступів стала невдача майже всіх сучасних арабських держав у виробленні національних наративів або легітимних структур, під якими могла б підписатися більшість людей, і закритість політичного простору для переважної частини молоді [293]. Комплексний аналіз соціо-економічних і політичних факторів пропонують М.Бек і С.Хюсер [169].

Українські сходознавці О.Богомолов, С.Данилов звертають увагу на глибинні характеристики політичних режимів в арабських країнах, які обумовили вибух народного невдоволення. Поліцейський режим, заснований на масових репресіях проти

інакомислення, обмеженні всіх демократичних свобод, поступово спричинив згорання соціальних ліфтів, доступних для найбільш активних верств населення. Економічна політика, головним принципом якої було забезпечення інтересів олігархії, при спробах посилити її домінування в суспільстві шляхом створення керованого, політично мовчазного середнього класу, виявилась провальною не так економічно, як соціально й політично [9]. За межами схеми «влада – ісламісти» більшість населення, ураховуючи освічений середній клас, відчувала себе витісненою з публічного простору. Повстання в арабських країнах продемонстрували, що в цій частині світу сформувався стійкий попит на оновлення політичного та соціального устрою [8].

Схоже системне пояснення пропонують і деякі російські дослідники, які розглядають причини революцій через призму теорій модернізації. Так, на думку З.Левіна, «арабська весна» стала наслідком системної кризи, нездатності східного суспільства адекватно реагувати на виклики XXI століття. Він апелює до розриву між швидкими темпами розвитку структурних компонентів соціуму й пов'язаних з ними сфер суспільної свідомості та нездатністю владних структур адаптуватися до умов життя сучасного світу як до чинника, що обумовив вибух народного невдоволення [63]. С.Іванов причини бачить в тому, що на кінець 2010 р. старі режими багато в чому вичерпали потенційні можливості щодо подальшого розвитку своїх країн [33]. На думку І.Кудряшової, логіка змін визначається втратою політичною системою необхідного рівня та якості керованості, часом формування суверенної державності, характером конфесійних розмежувань [58; 59]. А.Ківа [46; 47] і Г.Мирський [78] вбачають у революціях «арабського пробудження» наслідок еволюції диктаторських режимів, методи й форми реалізації яких вступили в найпотужніше протиріччя з запитамі місцевого населення.

На нашу думку, дійсно, не стільки соціально-економічні проблеми, скільки глибока системна криза: критичне падіння довіри до правлячої еліти й державних інститутів, збільшення ментального розриву між молодим поколінням і лідерами, не здатними запропонувати зміни, є однією з основних передумов виникнення революцій. Це добре демонструють у своїх роботах дослідники українських трансформацій – В.Степаненко [111], О.Задорожній [29], Ю.Мацієвський [74], які наголошують на формуванні нового,

орієнтованого на самостійне здобуття власного щастя покоління й делегітимації режимів як важливих чинниках суспільно-політичних змін.

Своєрідний погляд на причини арабських революцій має український науковець В.Дівак, який здійснює глибокий історичний екскурс у політичну історію регіону, однак, зображує події «арабського пробудження» дещо однобоко – як результат міжнародного суперництва та корисливих планів Заходу, зокрема США, щодо використання ресурсів арабських країн. Хоча принагідно автор згадує про наявність спільних соціальних і політичних причин для невдоволення громадян [25].

Деякі сходознавці, аналізуючи передумови «арабського пробудження», не лише пояснюють причини зростання невдоволення населення, а й розкривають внутрішні суперечності в устрої політичних режимів, що обумовили їхню слабкість і тим самим зробили можливим їх повалення. Зокрема, Л.Вей дотримується позиції, що революції були викликані насамперед падінням фінансових, репресивних можливостей режимів, втратою міжнародної підтримки, розколами всередині панівної еліти [355]. В.Наумкін звертає увагу на розбіжності між армією й службами безпеки в Тунісі, між військовими та новою бізнес-елітою в Єгипті [79]. Л.Ісаєв, А.Коротаєв серед причин успіху протестів і швидкого усунення Х.Мубарака вбачають розкол і конфлікт між «молодою» (команда Г.Мубарака) і «старою» (армійська верхівка) гвардією всередині еліти [38]. Цінним внеском у розуміння перебігу революційних конфліктів у Тунісі, Єгипті, Лівії, Ємені, Бахреїні та Сирії є аналіз З.Барані, який демонструє, як різні позиції військових та інших силових органів у структурі держави обумовлювали їх реакцію на виникнення протестів [165]. Дослідження цих авторів дозволяють глибше зрозуміти, чому окремі режими зазнають поразки швидше, ніж інші, або, навпаки, виявляються стійкими до революційного виклику.

На розкол у правлячому блоці як чинник революційних змін звертають увагу й українські дослідники, зокрема, Ю.Мацієвський. Він доводить, що більш складна перемога революційного руху в Україні у 2014 р. пов'язана саме зі збереженням правлячою елітою монолітності та здатності спиратися на силові структури [73].

Крім того, науковці аналізують особливі передумови, які накладались на спільні причини виникнення протестів у різних країнах «арабського пробудження». Так,

М.Абдалла вивчає специфіку взаємодії конфесійних протиріч із політичними структурами в Бахреїні як чинник формування протестних настроїв серед представників шіїтської спільноти [137]. Т.Заман звертає увагу на маргіналізацію сільських регіонів у Сирії, посилену природними катаклізмами, що спричинило масштабну міграцію сільського населення до великих міст і викликало загострення соціальної ситуації [381]. Ф.Вері розглядає регіональну маргіналізацію в Лівії як чинник революційних змін [362].

На наш погляд, вищезазначені роботи розширюють і поглиблюють розуміння революційних рухів у різних країнах, формуючи уявлення про додаткові їх аспекти, однак не можуть надати вичерпне пояснення причин народних виступів. Тому необхідним є комплексний порівняльний аналіз із урахуванням тенденцій до змін у всіх сферах суспільного життя, прикладом чого стосовно подій в Україні постає стаття Ю.Шведи [128].

Якщо попередні автори звертаються переважно до чинників, які розхитували режими в регіоні, то інші апелюють до здатності суспільства організувати спротив і здійснювати зміни. З.А.Самад підкреслює значення розвитку громадянської активності нових рухів, протестних груп, які закладали основу майбутнього спротиву [319]. А.Байят наголошує на важливості виникнення демократичних рухів на початку 2000-х рр. У його картині подій «арабське пробудження» постає як кульмінація тієї протестної хвилі, яка почала набирати оберті від початку 2000-х [168]. С.Александр досліджує витоки революційного руху в Тунісі, звертаючись до аналізу протестного руху робітників у 2008 р. [146].

На жаль, такий аспект революційних змін в арабському світі, тобто роль громадянського суспільства в розвитку революцій, залишається мало дослідженим і незбалансованим щодо уваги до різних країн: Туніс і Єгипет традиційно отримують більшу її частину. У цілому, підхід, який робить акцент на змінах, що підвищували можливості суспільства в організації ефективного спротиву правлячим режимам, може стати цінним доповненням до аналізу передумов формування невдоволення. Сьогодні доцільним видається поєднання таких підходів.

Крім визначення сутності «арабської весни» та аналізу передумов революцій, дослідників цікавили їх наслідки. Теоретичні розмірковування щодо результатів

розгорталися навколо двох основних тем: перспектив демократизації і потенційної ісламізації політичного простору в регіоні. Згодом, з появою негативних побічних наслідків політичних трансформацій у країнах «арабського пробудження», фокус змістився до аналізу чинників нестабільності та конфліктності в різних країнах.

Більшість науковців від самого початку були досить скептично налаштовані щодо швидкого просування арабських країн шляхом демократії. О.Ігнатенко, проводячи аналогії між подіями в арабських країнах та «кольоровими» революціями в сенсі їх «верхівковості» або «елітності», зазначив, що вони ведуть лише до перерозподілу влади і власності від правлячого сімейства (клану) до інших елітних груп або кланів. Іншим наслідком є «розконсервування» протиріч і конфліктів, у результаті чого арабський світ входить в смугу турбулентності [34]. Г.Мирський основні результати трансформацій пов'язав із дестабілізацією, яку виводить з того факту, що авторитарно-поліцейські режими протягом тривалого часу винищували будь-яку можливість існування реальної опозиції, услід за катастрофою вони залишили після себе «політично випалену землю», вакуум, куди можуть увійти екстремістські політичні сили [78].

Український дослідник В.Швед визначає ісламізацію політичного життя як основний наслідок «арабського пробудження». Учений дотримується цивілізаційного підходу і вважає, що «арабська весна» – це початок цивілізаційної натуралізації арабського світу, відновлення ним культурного коду, повернення ідентичності на основі ісламу [117]. На наш погляд, він вдається до необґрунтованих узагальнень специфічних процесів, які мають місце в окремих арабських країнах, і так само, як деякі російські колеги, гіперболізує роль ісламу в їхньому політичному розвитку, ігноруючи інші чинники.

О.Малашенко здійснює більш ґрунтовний аналіз і демонструє складний характер політичних транзитів, від яких можна чекати несподіванок. Так, на його думку, в Єгипті настав третій етап революції, пов'язаний із поразкою ісламістів і відновленням авторитарної диктатури під наглядом військових. Революція розвивається, і нам доведеться побачити ще чимало політичних інтриг [67]. О.Васильєв і Д.Вінницький приходять до схожих висновків: «арабська весна» не обмежується одним сезоном або навіть одним повним річним циклом. Запущений у близькосхідному регіоні процес

багатоваріантний. На нього будуть впливати як внутрішні, нові і старі соціально-політичні сили різних кольорів і відтінків, різні ідеологічні установки, так і зовнішні гравці, глобальний розвиток [13].

Г.Гаус порівнює «арабську весну» з демократичними транзитами в країнах Східної і Центральної Європи та Латинської Америки, підкреслюючи відмінності між ними, які негативно впливають на перебіг транзитів. По-перше, більшість країн Близького Сходу не має тривалого «стажу» політичної єдності. По-друге, у суспільстві відсутній консенсус із ключових політичних питань. Крім того, ослаблення централізованої державної влади полегшує перетворення цих країн на ігрові майданчики регіонального суперництва [227]. К.Ульріхсен і Д.Хелд через порівняння між «арабською весною» та «оксамитовими революціями» встановили, що вплив і допомога Заходу, настільки помітні в 1989 році, є більш слабкими й складними на Арабському Сході. Відповідно й шлях, який стоїть перед місцевими рухами, ще більш невизначений [337].

Позиції не лише Заходу, але й найближчих впливових сусідів зіграли важливу роль у розвитку революцій, каналізуючи контури заворушень таким чином, який забезпечував їх регіональні інтереси. У цьому контексті М.Оттауей на прикладі конфлікту в Бахреїні демонструє, як інтервенція Саудівської Аравії й ОАЕ та політика подвійних стандартів США фактично спричинили придушення революційного руху в цій країні [294]. К.Ульріхсен, Х.Фаттах аналізують суперечливий вплив Катару в його боротьбі за посилення власних регіональних позицій на політичний розвиток в окремих країнах «арабського пробудження»: Сирії, Ємені, Лівії [218; 219; 351]. С.Хейдеман, розглядаючи адаптацію сирійського режиму до революційного виклику, звертає увагу на значення зовнішньої підтримки з боку шіїтського Ірану та організації Хезболла, а також традиційного союзника – Росії, для виживання правлячої еліти [232]. Серед російських учених зовнішньому чиннику значну увагу приділяють Р.Ланда, Д.Малишева [62; 69].

Український науковець В.Заянчковський аналізує перспективи трансформації геополітичного простору Близького Сходу та Північної Африки під впливом подій «арабської весни», відповідно приділяючи увагу змінам у регіональному балансі сил. Автор звертається і до питання важливої ролі глобалізаційних процесів на політичний розвиток арабського світу. Його робота дозволяє краще зрозуміти глобальний та

регіональний контексти, у яких відбуваються політичні зміни в країнах «арабського пробудження» [30].

Трансформаційним процесам у регіоні присвячено низку робіт Ж.Ігошиної. Серед них монографія «Трансформація арабських країн в контексті процесів глобалізації», що містить аналіз модернізаційних перетворень в усьому регіоні Близького Сходу та Північної Африки. Дослідниця робить акцент на впливі глобалізації на політичний розвиток арабських країн, і на відміну від попереднього автора, дуже обережно висловлюється щодо їх демократичних перспектив [39; 40].

Зовнішній вплив, на якому роблять акцент згадані дослідники, є досить вагомим і може або стати на заваді, або сприяти здійсненню демократичних змін, і тому обов'язково повинен бути врахований в аналізі революцій на Арабському Сході. Його дослідження відкриває значний простір для проведення паралелей між подіями в Україні, що стала об'єктом інтервенції з боку Російської Федерації, однак при цьому отримала підтримку Заходу в реформуванні, і в країнах «арабського пробудження» – таких, як Бахрейн, Сирія, Ємен, Лівія, де зовнішнє втручання здійснювало суперечливий вплив на формування результатів революцій.

Порівняльний аналіз моделей стабільності й транзиту в різних арабських країнах робить М.Саббаг, виокремлюючи передумови, які роблять перехід більш або менш успішним. Науковець розглядає вплив декількох змінних на процес транзиту: тип попереднього режиму й політичні структури, економічні умови, залежність від ресурсів і наявність внутрішніх соціальних конфліктів. Він зазначає, що успішний транзит вимагає подолання внутрішніх суспільних розколів [310].

С.Хейдеман на прикладі Сирії доводить, що країни, які переживають етноконфесійний конфлікт, є найменш здатними до демократизації. Він демонструє, як використання режимом конфесійної солідарності з метою самозбереження зменшувало шанси революційного руху на перемогу [232]. Схожий, але ширший підхід до розуміння перебігу транзиту в Єгипті, Бахреїні, Лівії, Сирії, Ємені пропонує Д.Брумберг. Він наголошує не тільки на наявності етнічних або конфесійних протиріч у суспільствах цих країн, а й на маніпуляції політичними акторами конфліктами ідентичностей: регіональних, етноконфесійних, соціокультурних, – використовуючи страхи меншин

щодо власного виключення з політичного процесу з боку більшості та обумовлюючи надання ними переваги авторитарним системам, які створювали ілюзію захисту [182].

Аналізуючи такий аспект, можна й тут провести багато паралелей із розвитком подій у нашій країні. В Україні так само регіональний розкол і конфлікт ідентичностей, відсутність сформованості політичної нації та відчуття єдності стало однією з важливих перешкод на шляху до демократичного майбутнього [6]. Цікаво порівняти, як зазначені проблеми впливають на перебіг транзиту в арабських країнах і в Україні.

Вивчення структурних умов і їхнього впливу на перебіг режимних трансформацій у роботах науковців поєднується з увагою до характеристик основних учасників політичного процесу, співвідношення сил і їх взаємодії. Зокрема, корисним видається підхід К.Ульріхсен і Д.Хелда, які проблемність демократичного транзиту в країнах «арабської весни» пов'язують із розколами в опозиційних рядах, нездатністю протестних рухів сформувати єдину партію або організацію [353]. М.Муашер як на основний недолік вказує на відсутність «культури плюралізму» серед політичних еліт, як старих, так і нових, пов'язуючи надію з новим поколінням та його відданістю толерантності і внутрішньому розмаїттю [282].

Деякі російські сходознавці одним із найважливіших результатів транзиту вважають ісламізацію політичного простору. Тенденції до зміцнення позицій ісламських партій і рухів за рахунок ліберально-демократичних і націоналістичних відзначають Л.Фітуні й В.Солодовніков [122]. Н.Фахрутдінова [120] і С.Іванов також стверджують, що на зміну авторитарним режимам приходять непередбачувані ісламісти, і події на Близькому Сході при цьому набувають форм «перманентної революції» або некерованого хаосу [33]. А.Ківа вважає, що більшості арабських країн доведеться пройти через історичний етап ісламських режимів різного ступеня жорсткості, адже в них немає іншої об'єднавчої ідеї [47].

На наш погляд, подібні висновки ґрунтуються не на глибокому аналізі культурно-ідеологічного розвитку арабського світу, а на кон'юнктурі політичного моменту – тимчасовій перемозі ісламістів на парламентських виборах та старих стереотипних уявленнях про регіон. Автори ігнорують відмінності між окремими країнами та всередині суспільств, спрощують суспільно-політичні процеси, що супроводжують

транзит, і які характеризуються суперечливими тенденціями, конфліктами між різними політичними акторами, соціальними групами, ідеологічними напрямками тощо.

Більшість науковців, аналізуючи перебіг політичного переходу в постреволуційний період та роль різних суб'єктів у ньому, з розвитком подій відходить від спроб узагальнень і визначення спільних тенденцій, та зосереджує увагу на специфіці окремих країн, інколи вдаючись до зіставлень за тим або іншим аспектом. Так, Р.Ключник розглядає революційні зміни в Тунісі та Єгипті переважно через призму теорії транзиту, вважаючи, що їх головним наслідком стало розхитування авторитарних систем в регіоні і, на місцевому рівні, оновлення кадрового складу владних структур [49]. М.Керру підкреслює значення здатності до діалогу, виважених та гнучких позицій партійних еліт у Тунісі, порівняно з іншими країнами «арабського пробудження», для успіху демократії [247].

І.Семиволос, аналізуючи ситуацію в Єгипті, звертає увагу на два основні конфлікти в суспільстві, які створили перешкоди транзиту: один із них ціннісний – між прибічниками світського та релігійного шляху розвитку держави, другий – конфлікт за доступ до ресурсів і боротьба за них, виразниками якого стали «Брати-мусульмани» та армія. Обидва конфлікти досягли піку влітку 2013 року, коли президент М. Мурсі був усунений від влади. На думку автора, ці події вплинули на всю динаміку політичного процесу на Близькому Сході [107].

Вплив балансу сил між конкурентними політичними групами в Тунісі та Єгипті на перебіг перетворень став предметом уваги Ф.Закарії [379]. А.Степан і Х.Лінц досліджують складність взаємовідносин світських та ісламістських політичних «таборів» під час політичного переходу в цих двох країнах, підкреслюючи сформованість не лише громадянського, а й політичного суспільства в Тунісі як додатковий чинник його успіху [334].

Л.Ісаєв вивчає генезу ісламістських рухів та їх місце у сьогоденному політичному житті в Тунісі [36]. В.Разіцький, В.Петренко досліджують політичні пріоритети «Братів-мусульман» у Єгипті після здобуття асоціацією влади протягом 2011-2013 рр. через вивчення еволюції їхніх ідеологічних позицій, політичного вчення основних лідерів [92]. В іншій статті вони роблять спробу зрозуміти специфіку тактики

«Братів-мусульман» у боротьбі за владу та особливості здійснення ними політичного курсу під час правління, розкриваючи обставини та причини їх відсторонення від влади [91].

Група дослідників – А.Бухарс, Н.Браун, М.Данн та ін. – демонструють, як різні орієнтації політичних груп у Тунісі, Лівії, Сирії (на пошук компромісу або на конфронтацію) у взаємодії з ефектом від військового «революційного перевороту» в Єгипті вели або до прогресу на шляху до демократії, або до поглиблення політичної кризи [340]. Є.Сайіг, аналізуючи реформи в силовому секторі в постреволюційний період у Лівії та Ємені, показує, як прагнення отримати перевагу над суперниками за будь-яку ціну та схильність політичних еліт до звичних недемократичних моделей поведінки й методів управління призвели до краху політичної трансформації [321]. Відсутність мінімального демократичного досвіду та уявлення про необхідність компромісу в основних учасників політичного процесу в Лівії демонструють П.Салем і А.Кедлек, що, на їхню думку, стало однією з основних причин перетворення цієї країни на арену гострого громадянського конфлікту [314].

Я.Осадча аналізує специфіку сирійського збройного протистояння крізь призму теорії «нових воєн», зосереджуючи увагу на взаємодії внутрішніх і зовнішніх чинників, причинах ісламізації революційного руху, перспективах вирішення конфлікту [84].

Слід згадати про підготовлені протягом останнього часу в Україні дисертації: Л.Гарник «Авторитаризм та демократія у процесі модернізації політичних режимів у країнах Близького Сходу» (2013) [19], і Р.Х.Неамах «Політичні процеси на Близькому Сході у висвітленні західних та арабських мас-медіа» (2015) [96], які принагідно порушують досліджувані нами питання.

Роботи згаданих авторів цілком можуть бути використані в майбутньому дослідженні, адже вони дозволяють простежити тенденції боротьби між різними акторами в період політичного переходу, відмінності між їхніми характеристиками та мотивами, зрозуміти, як взаємодія між ними впливала на політичний розвиток. Характеристики політичних еліт, у руках яких опинилася влада після революцій, дійсно, є одним із найважливіших чинників швидкого переходу – з цим погоджується переважна більшість дослідників транзиту в різних частинах світу, адже вони постають основним

агентом інституційних змін. Саме слабкість демократично налаштованих еліт стала однією з причин тривалих зривів у розбудові демократичної правової держави в Україні, що відзначають: В.Бортніков і А.Куницька [11], О.Задорожній [29], А.Колодій [52], О.Радченко [95], М.Шаповаленко [126].

Висновки до розділу 1

Аналіз як закордонних, так і вітчизняних досліджень продемонстрував, що сходознавці надають перевагу вивченню окремих аспектів складних політичних трансформацій, які переживає регіон Близького Сходу та Північної Африки, або досліджують зазначені процеси в окремих країнах поза спільним контекстом. Більшість підходів об'єднує досить вузький погляд на сутність тих змін, які відбуваються в арабському світі: зосередження або на соціально-економічних негараздах, або на кризі авторитарного режиму, або на використанні сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. Дотепер не було зроблено жодної спроби комплексного системного аналізу сутності та причин революційних змін і їх наслідків у плані трансформації політичних режимів у регіоні Арабського Сходу. Роботи, автори яких зосереджуються на виявленні спільних тенденцій, закономірностей і порівнянь, переважно є попередніми та поверховими.

В Україні проблематика політичних змін в арабському світі навіть після того, як держава вдруге перетворилась на арену розвитку революційних процесів, залишається мало дослідженою. Вітчизняна політична наука зосереджує увагу на внутрішніх проблемах або на європейському векторі, хоча останнім часом засвідчує обмежене зростання інтересу до тематики насамперед з боку науковців-міжнародників.

У цій роботі прагнемо заповнити такий пробіл у вітчизняному сходознавстві, подолавши водночас і недоліки, властиві закордонним дослідженням. Адже ні в закордонній, ні в українській політологічній літературі так і не був розроблений дієвий методологічний інструмент, визначені концепції для вивчення сутності «арабського пробудження», його причин і наслідків. Початкове методологічне різноголосся поступово змінилося відходом науковців від проблем теорії до аналізу поточних політичних змін, які відбуваються в арабських країнах, що пережили революції.

Зрозуміло, що дослідження феномену «арабської весни» потребує відповідного інструментарію, розробка якого буде запропонована в наступному підрозділі. Крім того, існує необхідність більш глибокого вивчення передумов розвитку революційних рухів, а також сутнісної природи й характеристик революційних змін. Дискусійними залишаються питання чинників, які визначають траєкторії розвитку таких змін, внутрішню динаміку й трансформаційний потенціал, тобто здатність викликати реальні перетворення політичних структур.

РОЗДІЛ 2

ПОЛІТИЧНІ РЕВОЛЮЦІЇ Й РЕЖИМНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Протягом деякого часу революційна тематика та методологія залишалися на узбіччі політичної науки. Домінувала думка, що час революцій залишився позаду, у зв'язку з чим дослідження політичних трансформацій оберталися навколо концепцій модернізації, хвиль демократизації, транзитологічної парадигми.

Революції на Арабському Сході й дещо раніше «кольорові революції» на посткомуністичному просторі відкрили можливості для повернення теорій революції до аналізу фундаментальних політичних змін, здійснюваних шляхом масової протестної мобілізації, що супроводжувалося їх переосмисленням і вдосконаленням.

Засновником класичної революційної методології вважається К.Маркс. Відповідно до його вчення, розвиток суспільства супроводжується періодичними конфліктами антагоністичних класів, які, загострюючись, призводять до революції – заміни старої суспільно-економічної формації новою. Джерело суперечностей криється в економічних змінах продуктивних сил, звідси революція – це продукт глибоких структурних протиріч усередині суспільства [4, с. 40; 86, с. 91]. Для К.Маркса, Ф.Енгельса та їхніх ортодоксальних послідовників революція – це єдиний механізм переходу від одного способу виробництва до іншого, а також зміни всього суспільного ладу; це „локомотив історії”, „знаряддя прогресу”; вона необхідна й неминуча. Революція – це гостра класова боротьба за оволодіння державною владою із застосуванням насильства [51].

З часу появи теоретико-методологічний підхід К.Маркса неодноразово підлягав критиці за обмежене розуміння структури суспільства, вип'ячування економічних чинників як основоположних, зведення політичного до боротьби класів, лінійне розуміння історії й прогресу, детермінізм, ігнорування культурно-цивілізаційних особливостей. Однак, на нашу думку, цінність його теорії полягає в тій увазі, яку він приділяв структурним чинникам і внутрішнім суспільним протиріччям – ці моменти пізніше будуть використані розробниками структурних теорій революції. Корисним також є розрізнення соціальної та політичної революцій, яке вже чітко простежується в

роботах К.Маркса, хоча розуміння останньої, як завоювання влади новим прогресивним класом і його партією, є дуже вузьким.

XX сторіччя стало свідком подальшого розвитку теоретичних концепцій, що розгорталися як у руслі марксистської парадигми, так і незалежно від неї. Назвемо ряд ключових підходів, які можуть бути використані для аналізу революційних подій в арабських країнах.

По-перше, це психологічна або теорія «відносної депривації», запропонована американським дослідником Д.Девісом. Серед її розробників – Т.Гурр, У.Дж.Рунсімен. Дослідники зосереджують увагу на проблемі мотивації учасників. Згідно з їх теорією, революція найбільш імовірна тоді, коли тривалий період зростання очікувань та реального задоволення потреб змінюється коротким періодом різкого розчарування, протягом якого розрив між сподіваннями та реальними можливостями задоволення потреб поглиблюється і стає нестерпним. Також можливий інший варіант, коли надії залишаються приблизно на тому ж рівні, однак відбувається істотне падіння життєвих стандартів. Якщо незадоволення (фрустрація) набуває крайньої форми й поширюється на все суспільство, то воно набуває ознак революції [24, с. 97; 130, с. 379].

Ураховуючи той факт, що саме погіршення життєвих умов протягом останніх років, зростання бідності й безробіття, збільшення розриву між найбагатшими й найбіднішими групами населення були названі однією з причин революційного вибуху в арабському світі, доробок теорії депривації стане нам у нагоді. Економічна криза 2009 року та різке підвищення цін на продукти харчування наступного року, вочевидь, можуть вважатися тим чинником, який спричинив падіння життєвих стандартів і загострення відчуття відносної депривації у більшості населення країн арабського світу.

Слід зазначити, що згадана теорія апелює не лише до чинників матеріального характеру, але й до стану політичної свідомості. Передбачається, що зміна рівня фрустрації в суспільстві відбувається також у результаті виникнення нових ідеологій, систем цінностей, політичних доктрин, котрі встановлюють нові стандарти, на які люди заслуговують та вправі очікувати, або завдяки демонстраційному ефекту. Ми вбачаємо цей аспект доволі важливим, адже універсалізація ідей демократії та правової держави, надана сучасними медіа можливість порівнювати рівень життя в розвинутих країнах із

власним злиденним існуванням, мали безпосередній вплив на формування політичних орієнтацій, змінювали оцінку власного становища та породжували уявлення щодо несправедливості чинного державного й економічного устрою.

І все ж таки, на нашу думку, пояснювальна сила теорії депривації є доволі обмеженою. Вона не може дати відповідь на питання, чому в арабських країнах, достатньо різних за рівнем соціально-економічного розвитку, революції вибухнули майже одночасно, чому це трапилося в якийсь певний момент, адже населення більшої частини регіону протягом багатьох років існувало в депресивних економічних умовах. Проігноровано макроструктурний контекст, факт нерівності в достатку, владі та статусі між різними групами населення. Ця теорія не пояснює, як саме суспільні групи мобілізуються для революцій [20; 130, с. 381]. Тому їй необхідно доповнити іншими підходами.

Н.Смелзер і Ч.Джонсон шукають пояснення революціям, спираючись на системну теорію. Якщо різні підсистеми суспільства змінюються з однаковою швидкістю, управління залишається стабільним. Проте, як тільки одна з підсистем починає змінюватися незалежно, утворюється дисбаланс. У випадку його гостроти відбувається поширення ідеологій, що підривають легітимність чинного устрою. Протягом таких періодів урядова криза може спричинити падіння уряду [24, с. 98; 72, с. 5].

Згідно з ідеями Ч.Джонсона, суспільства є системами, які пристосовуються до змін шляхом реорганізації своїх інститутів так, щоб підтримувати між ними рівновагу та зберігати ефективну роботу системи. Порушення рівноваги, втрата системою здатності адаптуватися є необхідною умовою для виникнення революції. Розбалансування відбувається внаслідок кризи соціалізації; відсутності чи зміни конвенційності щодо встановлених суспільних цілей; відсутності мирних засобів вирішення конфліктів, які виникли через дисфункцію системи [4, с. 41, 48; 81].

На наш погляд, ті зміни, які протягом останніх десятиріч відбувались в арабських суспільствах, а саме демографічний бум разом з поширенням масової, зокрема, вищої освіти, активним проникненням сучасних інформаційних технологій у життя та інтенсифікацією глобальних культурних впливів, сприяли розширенню знань і горизонтів політичної свідомості, трансформації цінностей, змінили суспільний баланс

на користь більш активних, мобільних і обізнаних груп населення. Немодернізована застаріла економічна система була нездатною швидко реагувати на зміни в соціальній структурі, високий рівень безробіття заважав реалізації професійних здібностей і забезпеченню гідного рівня життя. Масове незадоволення стабільно зростало, не знаходячи виходу, адже були майже відсутні канали впливу на уряд – так формувалася основа для розбалансування суспільно-політичної системи й зародження протестних настроїв.

Водночас спроби пояснити революції за допомогою системних теорій неодмінно породжують питання, чому суспільна реакція на дисбаланси отримала форму саме революційних рухів? Вищезгадані теорії як занадто абстрактні не дають на нього відповіді. Вони однаково можуть використовуватись у поясненні дестабілізації й виникнення політичної кризи і зародження революції. Ч.Джонсон практично не звертає уваги на зміст ідей, які надихають революціонерів, на той факт, що люди не стають революціонерами тільки тому, що соціальна система опинилася в стані напруги [20]. Крім того, згадані теорії не розкривають причини успіху або невдачі революцій.

Спробу вдосконалення системних теорій шляхом поєднання психологічного й соціологічного пояснення революції здійснив С.Гантінгтон, відштовхуючись від поширеної в 70-х рр. ХХ ст. теорії модернізації та роблячи акцент на інститутах [123]. Дослідник стверджував, що виникнення революції найбільш імовірним є в суспільствах, які пройшли певний соціальний та економічний розвиток, але їхні політичний розвиток і модернізація відстають від процесу соціальних та економічних змін.

Політичною сутністю революції він вважає стрімке зростання політичної свідомості й мобілізацію нових груп до політичної участі зі швидкістю, що не дозволяє чинним інститутам задовольнити їхні вимоги. Революції малоімовірні в політичних системах, у яких існують можливості поширення влади та розширення кордонів політичної активності всередині системи [123, с. 279-281].

Процеси, які мали місце в країнах регіону, нібито підтверджують таку теорію. Політичний розвиток арабських держав стримувався закоснілими владними структурами диктаторських режимів, не спроможними до інкорпорації нових суспільних груп та еліт. Можна було простежити різке зростання політичної мобілізації, поєднання

різних прошарків населення в прагненні радикальних змін, негнучкість і нездатність політичних інститутів абсорбувати, каналізувати цю активність. Однак, теорія С.Гантінгтона не пояснює, чому окремі арабські країни залишились за межами впливу революційної хвилі, хоча окреслені процеси мали місце у більшості з них. Вона залишає поза увагою здатність політичних режимів до маневрування та нейтралізації кризи, фактори політичної культури. Достатньо згадати, що в 70-80-ті рр. подібні суперечності між активізацією певних прошарків населення та негнучкими інститутами авторитарної репресивної держави вели до появи та розвитку ісламістських релігійно-політичних рухів і їх радикалізації, але не до революції.

Таким чином, показово, що вищезгадані теорії хоча й дають розуміння чинників формування сприятливого для вибуху революцій ґрунту, однак не можуть відповісти, чому ті або інші суспільства виявляються чутливими до революційних ситуацій, а інші ні, чому в одних системах криза спричиняє революцію, а в інших викликає посилення системи. Зазначені проблеми підштовхнули дослідників до вивчення особливостей політичної, економічної та соціальної структури окремих країн та з'ясування впливу різних чинників на їх стабільність [72, с. 6].

У результаті з'явилися структурні теорії революції, які в центр аналізу поставили державу або політичний режим і особливу увагу зосередили на чинниках, що роблять їх слабкими та вразливими до революційних викликів. Їхнє виникнення спричиняє кризу, і дії опозиції з повалення режиму стають закономірним результатом; мобілізація, активність мас виникає майже автоматично, причому остаточний результат революції визначається структурними обмеженнями й можливостями [22, с. 98].

Серед основних розробників цієї теорії – Т.Скокпол, Е.Трімберджер, Дж.Пейдж. Згідно з ідеями Т.Скокпол, причини революції слід шукати в трикутнику взаємовідносин *держави – еліти – народ* в умовах певного міжнародного контексту, який сприяє або не сприяє ослабленню держави. Особливо важливими стають класові конфлікти та ставлення автономних еліт до держави [329].

Саме Т.Скокпол за марксистською традицією здійснила чіткий поділ між поняттями політичної та соціальної революцій, який не втратив свого значення й до сьогодні. Дослідниця зазначала, що соціальні революції – це швидкі, базові зміни громадського

порядку, які відрізняються від інших конфліктів і трансформаційних процесів передусім комбінацією одночасної зміни соціетальних структур і класового повстання, політичної і соціальної трансформації [4, с. 63; 22, с. 62]. Тобто мова йде про тотальне переоблаштування суспільства. А політична революція – це ситуація, коли великі маси людей, різні групи еліти й населення мобілізуються та діють усередині революційного руху, утворюють коаліції та контркоаліції з метою повалення політичного режиму [277, с. 5]. Це суспільний рух, що ставить за мету повалення старого режиму шляхом насильницького завоювання політичної влади й здійснення докорінних змін політичного життя суспільства [24, с. 97].

Хоча в подіях на Арабському Сході соціально-економічні вимоги й становили невід'ємний мотиваційний елемент масової мобілізації, тут не йшлося про класове повстання. «Народний» рух із «загальногромадянською» метою та універсальним гаслами, не структурований навколо класових інтересів, став основною рушійною силою змін. Тому, досліджуючи арабські революції, можна вести мову саме про політичні революції, які мають більш обмежений характер.

Щодо теорії Т.Скокпол в цілому, то вона є застарілою, адже апелює до класів як основних суб'єктів дії, ігноруючи інші критерії стратифікації суспільства, не помічає кланово-племінної, етнічної та релігійної основи революційної мобілізації, які інколи мають більш важливе значення, ніж класова, особливо в деяких країнах Арабського Сходу, у яких традиційні соціетальні зв'язки зберігають свою силу. Класи вже не є основним суб'єктом сучасних форм революційної активності – революційні рухи продукуються множинними новими соціальними спільнотами [42, с. 93]. Крім того, структурна теорія застосовна лише до обмеженої кількості історичних випадків революційних змін, пов'язаних насамперед із кризою держави, ослабленням правлячого режиму.

Революційні процеси «арабської весни» становлять інший тип, ніж той, що описаний прибічниками структурних теорій. Адже вони стосуються як ослаблених держав, які всупереч чисельним внутрішнім конфліктам між племінними та регіональними елітами (Ємен) протягом тривалого часу зберігали життєздатність, так і стабільних держав із сильним репресивним апаратом, відсутністю критичних

фіскальних проблем і автономних елітних виступів проти режиму (Туніс, Єгипет, Лівія, Сирія).

Водночас сам принцип структурних теорій – урахування внутрішнього устрою конкретної держави та її взаємодії з групами еліт і соціальними структурами – цілком може бути використаний для розуміння перебігу революційних подій на Арабському Сході. Зосередившись на цьому моменті, можемо пояснити, чому в окремих країнах «арабської весни» серед учасників революційних рухів домінували представники тієї або іншої соціальної спільноти, чому вони були підтримані певною групою еліти. Так, в Лівії основною рушійною силою повстання стали ті регіональні, племінні, етнічні групи, які тривалий час були маргіналізовані правлячим режимом і залишалися поза доступом до мереж розподілу ресурсів. У Сирії політичний режим спирався переважно на конфесійну меншину алавітів, що обумовило виникнення спротиву передусім серед сунітського населення. Аналогічна ситуація в Бахреїні – з його сунітською династією та шіїтською більшістю, позбавленою повноправного громадянства.

Важливим досягненням структурних теорій є врахування ними міжнародних впливів, а саме позицій конкретної держави в системі міжнародних і регіональних відносин і залежностей. Вони дозволяють зрозуміти, як зовнішній тиск у взаємодії зі структурами конкретної держави та суспільства сприяє або перешкоджає перемозі революційного руху. Особливо яскраво дія такого чинника виявилася в конфліктах у Ємені та Сирії – країнах, які стали ареною регіонального і світового суперництва, що здійснювало безпосередній вплив на формування контурів і перебіг протистояння.

Отже, структурний підхід дозволяє пояснити окремі аспекти зародження й перебігу революційних процесів в арабському світі. Особливе значення він має для аналізу специфіки їхнього розвитку в різних країнах і розуміння причин розходження їх траєкторій. Однак, так само, як теорії депривації або системні, цей підхід ігнорує синхронний характер революційних змін, майже одночасне зростання протестної активності в регіоні і не може знайти відповідь на питання, чому повстання швидко поширювались різними структурними контекстами протягом стислого періоду часу [170].

У такому разі доцільно звернутися до теорій дифузії, демонстраційного ефекту або ефекту доміно, які нерідко використовуються для аналізу новітніх революцій останніх десятиріч. Згідно з ними, вірогідне пояснення полягає в тому, що всі події зосередились в одному періоді часу та набули подібних форм, тому що вони були частиною взаємопов'язаних процесів. Так само, як і хвилі демократизації, революційні хвилі охоплюють певний регіон, коли чинники сусідства й демонстрації відіграють важливу роль у реалізації результатів [22, с. 65; 170].

Сутність «демонстраційного ефекту», наголошує С.Гантінгтон, полягає в тому, що успіх революції в одній країні підштовхує до неї інші, оскільки, по-перше, демонструє можливість покінчити з попереднім режимом; по-друге, показує, як це можна зробити; по-третє, виявляє небезпеки, яких треба уникати, і труднощі, які треба подолати [101, с. 21; 125, с. 113-119]. Розвиток сучасних засобів масової інформації значним чином полегшує вплив подій в одній країні на сусідні, які до того ж є культурно спорідненими, мають спільні кордони, поділяють схожі проблеми.

Прибічники одного надзвичайно впливового напрямку в цьому (дифузійному) підході заявляють, що падіння авторитарних лідерів під час революцій було викликане поширенням особливого набору опозиційних стратегій. Успішна протестна активність діяла як позитивна модель для наступних демонстрацій. Проте, кожна з них мала свої особливості залежно від місцевих обставин, конфігурації еліт, схильності людей до мобілізації [260, с. 114].

На нашу думку, у схемах пояснення революційних змін дифузійною та структурними чинниками не слід розглядати як взаємно заперечні. Головний момент аргументу дифузії полягає в тому, що політичні зміни стали можливими в країнах з дуже різними структурними передумовами для змін. Однак, це в жодному разі не заперечує важливості структурних чинників. Дифузія, яка працювала в різних контекстах, розширюючи масштаб можливостей для змін за межами того, що переконані структуралісти могли б уявити, спричинила різні політичні результати й тим самим підтвердила важливість структурних чинників.

Підходи, синтезовані окремими теоріями, сьогодні стають все більш популярними в дослідженнях революційних змін. Розпочинаючи з 1990-х рр. дедалі активніше до

аналізу останніх залучаються напрацювання теорій соціальних рухів [22]. У таких підходах суспільні рухи розглядаються як основна рушійна сила сучасних революцій, витісняючи традиційні концепти – класи та їхні коаліції. Як зазначає К.Касторіадіс, питання революційної трансформації суспільства, його реінституціалізації актуалізується не реформаторами й не ідеологіями, а колективними рухами [87, с. 29].

Перевагою теорій соціальних рухів для нашого дослідження є те, що вони пояснюють механізми того, як саме відбувається мобілізація людей та їх залучення до революційних дій, які чинники визначають динаміку зростання руху, його протистояння з режимом і результати останнього – тобто роблять те, чого не вистачало теоріям революцій.

Одним із видатних теоретиків соціальних рухів є польський дослідник П.Штомпка. Він визначає рухи як особливий різновид колективних дій, спрямований на здійснення соціальних змін, що розвиваються в межах неформальних, позаінституційних систем [130; с.166]. Коли мова йде про тотальні фундаментальні зміни, орієнтовані на радикальні перетворення політичної системи, можна говорити про революційні рухи.

З метою аналізу останніх П.Штомпка пропонує модель «життєвого циклу» – від виникнення, мобілізації до структурування й завершення, згідно з якою рухи народжуються в певний момент, розвиваються, проходять різні фази, згасають і зникають [130, с. 349]. Його підхід дозволяє нам проаналізувати арабські революції в динаміці, виокремити етапи їх розвитку.

Учений вважає, що роль чинника-тригера, котрий ініціює виникнення руху, з якого починається його «кар'єра», частіше за все відіграє незначна подія. Наприклад, у Тунісі таким чинником стала акція публічного самоспалення М.Буазізі. У Лівії – арешт відомого правозахисника, у Сирії – арешт і тортури підлітків, які намалювали графіті проти режиму Б.Асада. В Україні таким тригером у 2004 р. були фальсифікації при проведенні президентських виборів, а у 2013 р. – відмова президента від підписання угоди про асоціацію з ЄС та пізніше побиття протестувальників уночі 30 листопада. Така подія провокує відкрите вираження підтримки й розкриває широкий діапазон опозиційного консенсусу [130, с. 353].

Від чого залежить зростання революційного руху та його успіх або, навпаки, поразка? Існує декілька основних підходів, які шукають відповіді на це питання. Парадигма «мобілізації ресурсів» («колективної дії») робить акцент на процесах, за допомогою яких невдоволені групи збирають ресурси й використовують їх для досягнення своєї мети. Серед її основних розробників – Дж.Маккарті, М.Зальд, М.Асім, К.Вільсон, А.Обершол. Основну увагу сконцентровано на складових руху, чинниках ефективності, як зовнішніх, так і внутрішніх, результативності, організаційній структурі, тактиці, взаємодії з соціальними інституціями, мобілізаційній можливості [31, с. 91; 42, с. 92].

Які саме ресурси революційний рух може отримати від суспільства? До зовнішніх теоретики відносять підтримку великих соціальних груп та організованих політичних сил або структур громадянського суспільства (партії, старі рухи, профспілки). Ураховуючи той факт, що організація життєво важлива для будь-якого руху, ці структури можуть стати його головними ресурсами [109; 170, с. 75]. Це зручно продемонструвати на прикладі революційного руху в Тунісі, підтриманого Загальною федерацією праці (об'єднанням профспілок країни), що мобілізувала й організовувала своїх членів для участі в протестах. Важливою є і наявність неформальних комунікативних мереж, адже люди часто рекрутуються завдяки мережам друзів, сусідів, колег, сімейним зв'язкам [289, с. 14]. Особливе значення в арабських країнах набувають етнічна, племінна або конфесійна солідарності. Асоціації або спільноти, що об'єднують людей за релігійним або етнічним принципом, прискорюють мобілізацію й залучення нових індивідів та груп у соціальні рухи [130, с. 352].

Серед зовнішніх ресурсів також виділяють фінанси, інформаційно-комунікаційні ресурси (наприклад, соціальні мережі: фейсбук, твіттер тощо; засоби зв'язку: мобільні телефони, скайп), міжнародну підтримку (світових і регіональних лідерів, сусідніх держав), зброю (для тих країн, у яких повстання переросло у збройну боротьбу – Сирія, Лівія) тощо.

Внутрішні ресурси включають лідерство, солідарність, єдність і силу організації, ідеологію тощо. Відсутність внутрішньої єдності, спільного керівництва та програми змін у революційних рухах у Тунісі, Єгипті, Ємені, Лівії, Сирії, Бахрейнї, в учасників

«Революції гідності» в Україні стала важливим фактором їх слабкості, сприяла підвищенню рівня конфліктності постреволуційного політичного поля.

Ресурсний потенціал революційних рухів варто проаналізувати в зіставленні з відповідним потенціалом правлячого режиму (фінансовий стан, єдність еліт, лояльність силових структур, міжнародна підтримка, суспільна легітимність тощо), використовуваним із метою втримання влади. На наш погляд, кінцевий результат протистояння між режимом та опозицією залежить від співвідношення сил між ними, здатності мобілізувати доступні ресурси, від вибору тих або інших дій за певних обставин.

У межах парадигми мобілізації ресурсів виникла теорія «політичного процесу» (Ч.Тіллі, С.Терроу, Д.Макадам) [85, с. 113], що ґрунтується на дослідженні взаємодії інституціоналізованої політики й рухів. Центральна роль у ній відводиться концепції «структури політичних можливостей» [380], яка звертається до властивостей режиму, що сприяють або перешкоджають колективній дії, підсилюють або зменшують перспективи революційного руху з рекрутування учасників, використання певного репертуару дій [85, с. 113; 278].

Саме закритість авторитарних систем арабських країн обумовила вибір невдоволеними громадянами радикальних протестних дій з вимогами повної зміни системи. Спроби придушити протести за допомогою репресій і зброї призвели до відмови протестувальників від мирних стратегій і переходу до насильницького спротиву (Сирія, Лівія). На відміну від масових відкритих протестів у Тунісі, Єгипті, Бахреїні, Ємені, аналогічні засоби дії були неможливими в Сирії або Лівії.

Рухи обирають ту чи іншу стратегію, виходячи не тільки зі «структури політичних можливостей», а також з норм традиційної для певної країни політичної культури. Влада, проти якої спрямовано протест, також керується нормами й цінностями власної політичної культури, виробляє певну стратегію для вирішення конфліктів [85, с. 120]. Частина дослідників використовує поняття «структури культурних можливостей», інші – поняття «культурного середовища», що є набором ідей, норм і цінностей, які роблять можливою колективну дію.

Зосередження на культурі суспільства стало основою парадигми нових соціальних рухів. Її якісною відмінністю від теорій мобілізації ресурсів і політичного процесу є увага до соціокультурного та історичного контексту, у якому виникає й розвивається рух. Вона ставить питання, які ідеї найбільш зрозумілі публіці, відображають громадську думку й будуть сприйняті аудиторією як «легітимні», адже для того, щоб перемогти, руху необхідно отримати суспільну підтримку [85, с. 120].

Як і П.Штомпка, прибічники теорії культурних можливостей зазначають: щоб мобілізувати населення на колективну дію, зокрема революційну, необхідно сформуванню у свідомості його активістів, груп підтримки і тих, хто співчуває, образ того, що сталося, як конфлікт або ситуацію, неприйнятну в цьому суспільстві і мотивувати людей до участі в конкретних акціях (теорія фреймінгу). Тобто, ці теорії інтегрують структурний підхід і соціальний конструктивізм, зосереджуючись не лише на раціональній реакції, але й на інтерпретації ситуацій і наданні смислу діям на основі культурної пам'яті, міфів, цінностей, моральних принципів тощо [330].

Так, у свідомості учасників революційних рухів «арабської весни» корумповані диктаторські режими постали головним винуватцем їх злиденного існування, а єдиним шляхом зміни такої ситуації ре дії, з метою усунення диктатора й зміни системи влади. Водночас у суспільствах, орієнтованих на підтримку стабільності за будь-яку ціну, як, наприклад, в Алжирі, що пережив страхіття громадянської війни, потенційним революціонерам не вдалось отримати підтримку населення, апелюючи до протестних дій як методу вирішення проблем країни. Суспільна недовіра до революції та її цілей, яку так і не змогли подолати активісти, стала однією з причин їхньої слабкості в поліконфесійній Сирії, де меншини були налякані можливістю міжрелігійного конфлікту на кшталт Іраку або Лівану. В Україні населення різних регіонів дуже по-різному сприймало авторитарні тенденції, проросійську політику та зловживання режиму В.Януковича. Відмінним було і ставлення до можливостей здійснення політичних змін революційним шляхом.

Отже, увага до культурного контексту, властива теоріям нових соціальних рухів, є важливим доповненням до теорій мобілізації ресурсів і структури політичних можливостей, і дозволяє глибше проаналізувати причини успіху або провалу революції.

Усе вищезазначене дозволяє стверджувати, що жодна теорія окремо не може пояснити сутність, причини та перебіг революційних подій на Арабському Сході, розпочатих наприкінці 2010 року, тому доцільно використовувати їх синтез. Якщо теорії революції дають розуміння передумов формування революційних настроїв, то теорії соціальних рухів дозволяють дослідити динаміку розвитку революційного протистояння й пояснити успіх або поразку революційних сил, ураховуючи політичний і культурний контексти, сильні й слабкі сторони супротивників та їх взаємодію, а також суб'єктивні чинники.

Коли йдеться про успіх революційних рухів, слід згадати про критерії, що його визначають. Успішна політична революція характеризується фундаментальною трансформацією політичної системи/політичного режиму, зміною інституційних структур і політичних еліт. Саме тому повноцінний аналіз революційних подій в арабських країнах не може оминати теорії транзиту, які є інструментом пояснення переходів політичного ладу з одного якісного стану в інший, що відбуваються в результаті як елітних домовленостей, так і революцій. Вони стали теоретичним продуктом «третьої хвилі» глобального процесу демократизації, однак поступово перетворились із концепції, що пояснювала рух окремих країн від авторитаризму до демократії, на широку концептуальну схему аналізу політичних та суспільних змін загалом. Її основна увага спрямована на дослідження послідовності змін та з'ясування тенденцій розвитку [53, с. 8]. Теорії транзиту допомагають пояснити, у якому напрямку розвиваються політичні перетворення в арабських країнах за результатами революцій: чи варто очікувати на встановлення демократичних режимів або виходом «арабського пробудження» стануть нові автократії, які чинники визначають цей напрямок.

Ключову роль у запровадженні терміну «транзит» зіграв Д.Растоу. Він порушує «генетичне питання» – як народжується демократія [309]. Перші теоретики транзиту зосереджували увагу виключно на односпрямованому русі від авторитарного до демократичного режиму. Передбачалося, що існують визначені стадії демократизації, через які має пройти держава, щоб досягти кінцевої мети: ерозія й розпад авторитаризму, лібералізація, інституційна демократизація, неконсолідована демократія, демократична консолідація [77, с. 64].

Однак пізніше виявилось, що не існує регулярної універсальної послідовності етапів, через які проходять країни після падіння авторитарного режиму, щоб стати демократіями. Сама трансформація має нелінійний характер – для неї характерні відкати й повернення назад. Як слушно зауважує Ф.Фукуяма, немає підстав думати, що з необхідністю існує рух історії тільки в один бік [302, с. 94]. Країни, які перебувають у стані переходу – на певний час можуть „зависнути” в ньому, а потім знову роблять стрибки й прориви в напрямі демократії, створення якої „з чистого аркуша” – непростий і нелінійний процес [53, с. 22].

Саме тому не слід очікувати на негайне встановлення демократичного режиму внаслідок революцій на Арабському Сході, як і не варто розчаровуватись, якщо замість руху до демократії спостерігатимемо встановлення нової, навіть більш жорсткої автократії. Перехід нерідко завершується появою нового типу авторитаризму [77, с. 71; 345]. Т.Карозерс стверджує, що багато країн, які нібито здійснювали «перехід», насправді застрягли в «сірій зоні» – не є ні відверто диктаторським, ні такими, що просуваються до демократії [43, с. 87; 53, с. 9; 302]. М.Оттауей кваліфікує такі режимні форми як «напівавторитаризм», підкреслюючи, що «це не невдалі демократії чи демократії в стані транзиту, а ретельно вибудовані й підтримувані альтернативні системи» [інфо по 77, с. 69].

Таким чином, можна цілком погодитись із російським дослідником О.Мельвілем, що транзит об’єднує будь-які за формою і змістом процеси переходу від колишнього, недемократичного, стану до нового і визначається досить широко – як інтервал між одним політичним режимом та іншим [77, с. 67].

Цілком можливим наслідком «арабської весни» може виявитись і розпад держави, і тривалий громадянський конфлікт. Скоріш за все постреволуційні трансформації будуть мати складну нелінійну траєкторію, специфічну в кожній країні, а кінцевий результат може не виправдати очікування.

Шукаючи відповідь на питання, які чинники визначають перебіг транзиту та його результат, що саме обумовлює демократію або принаймні сприяє її появі, дослідники виділили дві великі їх групи – структурні й процедурні. Науковці, що наголошують на важливості перших, зосереджують увагу на тому впливі на режимні перетворення, який

здійснюють уже наявні в країні економічні, соціальні, політичні чинники й структури, а також її історичний спадок і культура.

Позиції транзитологів щодо важливості тих або інших структурних чинників відрізняються одна від одної. Д.Растоу однією з основних структурних передумов демократизації назвав національну єдність, яка означає лише те, що значна більшість громадян потенційної демократії не повинна мати сумнівів чи робити уявних застережень щодо політичної спільноти, до якої вони належать [11, с. 196; 100, с. 4].

Прибічники стадіального підходу до демократизації звертають увагу на силу та ефективність інститутів держави як на ще одну важливу передумову демократії. Т. Карозерс слушно зауважує, що за деяких обставин демократія не повинна випереджати державне будівництво. Там, де державний механізм повністю зруйнований або послаблений у результаті громадянського конфлікту або інших криз, як в Лівії, Сирії, Ємені, стрімкий перехід до відкритої політичної конкуренції та виборів не має сенсу. Держава все ж таки повинна спочатку мати хоча б мінімальні функціональні можливості та деяку подобу монополії на насильство [43, с. 92].

Г.Алмонд, С.Верба, Р.Інглхарт, Д.Растоу, С.Ліпсет, Л.Пай, С.Гантінгтон зосередили увагу на чинниках іншого порядку – соціально-економічних та культурно-ціннісних, намагаючись виявити основні кореляції між ними та ймовірністю встановлення й збереження демократичних режимів [76, с. 341].

Пізніше було доведено, що між рівнем економічного розвитку та демократією немає прямої залежності. Щодо чинників культурного характеру, то увага до них з часом тільки зростала. Так, Р.Даль, Р.Інглхарт відзначають важливу роль таких структурних передумов, як «громадянська» політична культура й громадянське суспільство [77; с. 65]. А.Колодій стверджує, що зворотний рух до авторитаризму та затримки реформ нерідко пояснюється культурними чинниками – національними традиціями та спадщиною попереднього режиму [53, с. 14]. Вплив культурно-цивілізаційних чинників абсолютизує С.Гантінгтон, заперечуючи здатність мусульманських країн до демократизації [124]. На наш погляд, його позиція є помилковою, адже політичний досвід декількох мусульманських країн демонстрував протилежне навіть до «арабського пробудження».

Т.Карозерс, підсумовуючи досвід транзитів останніх років, виділяє п'ять чинників, що відіграють особливу роль у переході: рівень економічного розвитку, концентрація джерел національного багатства, відмінності на основі групової ідентичності, історичний досвід політичного плюралізму, недемократичне оточення. Дослідник стверджує, що ці чинники не слід сприймати як передумови. Вони або сприяють або перешкоджають процесам демократизації, полегшують або заважають, сукупно утворюючи певне середовище, у якому ймовірність успіху демократизації вища або нижча [43, с.98-99].

Російський дослідник О.Мельвіль розділяє чинники на ендогенні та екзогенні. До перших він відносить наявність і характер «доавторитарного» політичного досвіду; тип та особливості недемократичного режиму, який розпався, умови та обставини самого авторитарного розпаду; до інших – зовнішнє середовище; ступінь включеності в основні міжнародні структури та інститути; масштаби міжнародної політичної, економічної та іншої підтримки тощо [77; с. 65].

На наш погляд, усі зазначені фактори певним чином сприяють руху в напрямку демократизації або гальмують його. Руйнування національної й політичної єдності після розпаду авторитарних структур (Ємен, Лівія) веде до виникнення внутрішніх громадянських конфліктів, і питання реформ відходить на задній план або їх здійснення стає нереальним. Погіршення економічних умов під час революційних подій сприяє виникненню настроїв ностальгії за авторитарним минулим і створює сприятливий для реваншу авторитарних сил фон. Відсутність впливових груп еліти, налаштованих на серйозні демократичні зміни, робить сам процес реформування неможливим. Зовнішній тиск, здійснюваний потужними країнами або сусідами, не зацікавленими в демократизації, їх підтримка авторитарних акторів може придушити демократизацію від самого початку. Значну роль відіграє і ступінь розвиненості громадянського суспільства та здатності звичайних громадян шляхом організованого тиску знизу сприяти змінам. Звичка громадян та еліт діяти згідно з авторитарними практиками минулого – потужне гальмо на шляху до демократії. Проте не можна не погодитись із Т.Карозерсом щодо відсутності безпосереднього детермінізму у впливі таких чинників на процес транзиту.

Прибічники процедурних підходів (Г.О'Доннелл, Ф.Шміттер, А.Пшеворський, А.Степан, Х.Лінц), на відміну від попередників, вважають, що значно важливішу роль, ніж передумови, має те, яким чином повинні здійснюватись перетворення, як відбувається процес трансформації [43, с. 98; 72, с. 8]. Вони аналізують особливості та послідовність конкретних рішень і дій, здійснюваних досить обмеженим колом безпосередніх учасників процесу транзиту, і зазначають, що тактика, обрана тими акторами, які ініціюють і здійснюють демократизацію, важливіша для її результату, ніж наявні (або відсутні) до цього моменту передумови демократії [76, с. 343].

Загалом, пріоритетна увага прибічниками процедурних підходів надається аналізу розташування і співвідношення політичних сил і структури політичного конфлікту. Головне – взаємодія конкурентних еліт, свідомий вибір ними в процесі політичного торгу тих або інших організаційних форм та інститутів нового політичного устрою [76, с. 343; 100, с. 7].

Чи може бути такий підхід корисним, зважаючи на те, що переходи в Тунісі, Єгипті, Лівії, Ємені починалися не елітою, а ставали результатом тиску з боку людей на вулицях? На це питання можна дати позитивну відповідь, адже на етапі здійснення інституційних перетворень після повалення режимів не аморфний народний рух, а організовані політичні групи стають основними будівничими нової політичної системи.

У цьому контексті В.Бортніков, О.Романюк, А.Колодій звертають увагу на фактор якісних характеристик еліти в процесі трансформації. В.Бортніков, апелюючи до історичного досвіду, зазначає, що зміна правлячих еліт є необхідною умовою переходу від однієї політичної системи до іншої [10]. О.Романюк стверджує, що демократизація відбувається успішніше і швидше там, де стара еліта повністю втратила легітимність та була усунута від влади, а перетворення започаткувала нова продемократична еліта [100, с. 8]. Якщо від самого початку відсутній один із найголовніших революційних чинників – зацікавлена в радикальних змінах еліта, зазначає А.Колодій, процес переходу стає неповноцінним [53, с. 15].

Аналізуючи причини невдачі або успіху арабських країн на шляху до побудови нових політичних систем, вважаємо за доцільне дослідити, чи відбулася ротація політичних еліт, чи стара авторитарна еліта продовжувала займати впливові позиції в

державних структурах; наскільки поширеними були демократичні моделі поведінки серед основних учасників політичного процесу; як розгорталась взаємодія між конкурентними політичними силами.

Прибічники процедурного підходу зробили важливе доповнення до теорій транзиту, адже процес режимних трансформацій не відбувається автоматично – від волі конкретних акторів залежить ініціювання та здійснення перетворень, від прийнятих ними рішень – його перебіг, а співвідношення сил між демократичними та авторитарними силами визначає результат. Актори самі обирають свої дії, стратегії й тактики, і тим самим встановлюють певні процедури та інститути, хоча й роблять вибір в обставинах, які породжені не ними самими.

Інакше кажучи, цей вибір не абсолютно довільний в умовах суспільної *Tabula Rasa*, на якій можна втілити будь-який політичний проект. Він визначається не лише домовленостями між учасниками, не тільки процедурами, тобто конкретними політичними діями, але й структурними чинниками – насамперед спадщиною минулого, попередніми традиціями й широким суспільним контекстом, у якому вони вживаються. Справді, починати будувати демократію можна не чекаючи, поки складуться сприятливі для неї умови, але попередні традиції й загальний контекст, у якому здійснюється вибір, впливають на перебіг і результати транзиту, дають свого роду змістовне наповнення обраним формальним процедурам і сформованим інститутам. Тому, на нашу думку, найбільш перспективним напрямком аналізу постреволуційних режимних трансформацій є поєднання структурних і процедурних підходів.

Висновки до розділу 2

Беручи до уваги складність та багатоаспектність феномену революційних змін в арабських країнах, можна стверджувати, що лише синтез теоретичних підходів може допомогти в його розумінні, надати пояснення сутності, причин, тенденцій розвитку й наслідків. У дисертації плануємо спиратись на напрацювання теорій революції, соціальних рухів і транзитології.

Масові народні рухи розглядаємо як основну рушійну силу, ключовий аспект сучасних революцій на Арабському Сході, і тому вважаємо за необхідне основну увагу

звернути на процес їх формування, вивчення передумов, особливостей мобілізації, взаємодії з елітами та міжнародними впливами, дослідження чинників, які впливали на їх динаміку, обумовлювали поразку або успіх у досягненні мети. До аналізу передумов революційних рухів на Арабському Сході залучаємо теоретичні підходи, на які спирався революційна парадигма: системний, структурний та інституціональний, а також теорію демонстраційного ефекту та дифузії.

Синхронність арабських революцій обумовлює залучення теорії демонстраційного ефекту й дифузії. Вона частково пояснює час виникнення та відносно подібні форми, яких набували протестні рухи в різних контекстах. Однак ця теорія сама по собі є недостатньою для розуміння причин вибуху, адже не всі арабські країни піддалися її впливу. Адекватне пояснення цього моменту, на нашу думку, полягає в тому, що будь-який соціальний рух, особливо революційний, виникає та розвивається в певному контексті – економічному, соціальному, політичному тощо, є породженням внутрішніх суперечностей та дисбалансів конкретного суспільно-політичного устрою. Дослідження цього контексту вимагає застосування системного підходу, який передбачає поєднання політичної динаміки з тенденціями розвитку суспільства, економіки, культури й виявлення їхнього взаємозв'язку. Зв'язок між суспільними та політичними перетвореннями й протиріччя, які виникають як результат різних за швидкістю змін, аналізуємо за допомогою інституціонального підходу до дослідження революції.

Системний та інституціональний аналіз є неповними, адже не дають можливості збагнути, чому в деяких країнах центром революції стали певні регіони або представники окремих спільнот домінували у складі революційних рухів. Тому доповнюємо їх структурним підходом. Він дозволить з'ясувати, які саме групи ставали рушійною силою змін і чому. На відміну від теоретичних підходів до сучасних революцій, згідно з якими сталі соціальні структури не мають значення, нам видається, що траєкторії розвитку «арабського пробудження» значним чином залежали саме від них, хоча й різною мірою в окремих країнах.

Наш аналіз революцій був би неповноцінним без врахування також і культурно-психологічних чинників, адже структурно схожі країни, у яких склалися всі передумови виникнення народних виступів, по-різному реагували на вплив революційної хвилі.

Мова йде передусім про політичні орієнтації населення: ставлення до держави, її інститутів і політичної еліти, уявлення щодо правильного й неправильного суспільно-політичного устрою і політичної справедливості, щодо власної ролі як громадянина, пріоритетності змін або стабільності.

Беручи до уваги важливість політичної культури, одночасно вважаємо помилковим культурно-цивілізаційний підхід, який назавжди закріплює за регіоном певний набір сталих характеристик, які використовуються для пояснення стійкості авторитаризму. Ми дотримуємося думки, що культура здатна до еволюції під впливом внутрішніх і зовнішніх обставин, зокрема, глобальних впливів, і стверджуємо, що між окремими країнами регіону існують значні відмінності за цим аспектом.

Доробок революційної парадигми доповнюємо теоріями соціальних рухів, зокрема, теоріями мобілізації ресурсів, політичних і культурних можливостей, які через інтеграцію структурного підходу і конструктивізму дозволяють докладніше пояснити механізми мобілізації учасників, специфіку розвитку революційних рухів та їх взаємодії з суспільством, режимом у кожній країні «арабського пробудження», а також із міжнародними впливами та геополітичним контекстом, зрозуміти динаміку протистояння та пояснити результати конфліктів із режимами.

І, нарешті, до аналізу перебігу політичних перетворень, боротьби за трансформацію режимів у країнах, де вдалося усунути від влади авторитарних лідерів – Тунісі, Єгипті, Ємені та Лівії – залучаємо теорії транзиту, наголошуючи на тому, що це поняття не передбачає обов'язкового переходу від авторитаризму до демократії. Надалі плануємо поєднати структурні та процедурні підходи до політичного переходу як такі, що взаємно доповнюють один одного.

РОЗДІЛ 3

ПОЛІТИЧНІ РЕВОЛЮЦІЇ «АРАБСЬКОГО ПРОБУДЖЕННЯ»: РУШІЙНІ СИЛИ, ВИТОКИ, ДИНАМІКА

3.1. Передумови формування революційної ситуації в країнах арабського світу

Протягом тривалого періоду часу регіон Арабського Сходу залишався символом стагнації у сфері внутрішньої політики. Більшості авторитарних режимів вдавалося підтримувати відносну стабільність і локалізувати конфлікти, які час від часу виникали на поверхні суспільного життя. «Арабське пробудження» розірвало цей континуум внутрішнього спокою й продемонструвало, що в глибині соціумів здавна назрівали передумови глибокої системної кризи.

Ще за декілька років до «вибуху» революцій почали з'являтися ознаки ескалації соціального невдоволення. Збільшились кількість та інтенсивність акцій протесту, страйків, демонстрацій, що відбувались паралельно в різних сферах – політичній: кампанії за конституційні зміни, проти продовження терміну перебування диктаторів при владі й передачі влади їхнім нащадкам (Єгипет), на захист політичних або громадянських прав (Туніс, Єгипет, Ємен, Бахрейн), виступи сепаратистських рухів (Ємен); соціально-економічній: робітничі страйки, опір малоземельних селян, протести проти скасування субсидій (Єгипет, Туніс, Ємен); міжнародній: протести проти ізраїльської окупації Палестини (Туніс, Єгипет) тощо [156; 297, с.3].

«Арабська весна» стала кульмінацією цієї хвилі протестів, акумулювавши в собі всю фрустрацію та невдоволення, які роками накопичувались в суспільствах у різних сферах. Латентні конфлікти та внутрішні суперечності, немов через відкритий клапан, раптово вийшли на поверхню, запаливши полум'я революції спочатку в одній країні – Тунісі, а потім одна за одною – в Єгипті, Ємені, Бахреїні, Лівії, Сирії, не враховуючи масових протестів, що зачепили більшу частину регіону.

Надзвичайна швидкість, навіть блискавичність, з якою це відбувалося, наштовхували на думку, що ефект демонстрації мав важливе значення для поширення революційних настроїв і дій. І справді, вигнання туніського президента З.А.Бен Алі істотно вплинуло на громадян сусідніх країн, надихаючи їх на спроби успішного

наслідування ненасильницької революційної тактики. Недарма серед гасел єгипетських протестувальників траплялося одне показове: «Туніс – це рішення!» (створене за аналогією за старим ісламістським гаслом: «Іслам – це рішення!»). Мирні демонстрації, які кинули виклик політичному гнобленню і відмовились коритися силам безпеки, подолали власний страх, що протягом десятиліть тримав авторитарних лідерів при владі, мали трансформаційну силу для багатьох мільйонів громадян арабських країн [197, с.208].

Події 2011 р. в арабському світі і більш ранні трансформації 1989-90 рр. в Центральній і Східній Європі, постали яскравими прикладами того, як усього лише видовище змін в одній країні може мати вибуховий вплив на нібито стабільні автократії сусідів. Недарма вчені зазначають, що рухи та революції на початку XXI сторіччя нагадують вірус, який перетинає кордони та «чіпляється» до будь-якого «гостинного тіла». «Гостинне» в цьому випадку – те, що вже є вразливим у зв'язку з утратою режимом підтримки більшості населення, країна, де склалися певні структурні передумови. Тобто туніська революція проросла так легко на інших територіях тому, що знайшла плідний ґрунт, відповідні умови [299, с.12].

Спробуємо знайти відповіді на питання, що саме сформувало його, які фактори знаходилися в основі невдоволення громадян арабських країн, накопичення якого призвело до початку революцій? Беручи до уваги той факт, що гасла, під якими вийшли на вулиці протестувальники в усіх країнах арабських революцій, також порушували питання економічних негараздів і соціальної несправедливості, варто спочатку звернути увагу на соціальні та економічні передумови виникнення невдоволення. Дійсно, більшість дослідників відзначають гостроту соціально-економічних проблем як один із основних чинників, наголошуючи на фундаментальній кризі своєрідної «суспільної угоди», яка протягом десятиріч регулювала відносини між громадянами й державою на Арабському Сході [169, с.8].

Дві течії спричинили поступове розмивання договору і врешті-решт призвели до його краху. По-перше, це непереборне протиріччя між демографічними та економічними структурами регіону, яке ставало дедалі гострішим. Другим, і, можливо, більш важливим моментом, є питання стійкості й стабільності моделі розвитку,

заснованої на надцентралізованій державі, яку підживлюють нафтодолари і/або зовнішня допомога [269].

Експерти давно попереджали про небезпеку «демографічної бомби сповільненої дії». Т.Юсеф, окреслюючи демографічні тенденції на Близькому Сході, підкреслював проблеми економічної та соціальної інтеграції для однієї з «найбільших молодіжних когорт» в історії регіону, невирішення яких створює умови для соціально-політичної нестабільності [269]. Відомий теоретик революцій Дж.Голдстоун не дарма зазначав, що більшість революцій у ХХ ст. відбулися в країнах з надзвичайно великим відсотком молоді [23, с. 8277].

Розглянемо демографічний розвиток арабського світу більш докладно. Останні десятиріччя в регіоні характеризувались швидким зростанням населення, яке з 1970 по 2010 рік збільшилось майже втричі – від 128 до 359 мільйонів. Незважаючи на певне уповільнення темпів зростання в останні роки, майже 30% сьогодні – молодь у віці від 20 до 35 років [169, с. 6]. Звичайно, значна кількість молодих людей у складі населення сама по собі нічого не пояснює, адже не всі країни «зони нестабільності» стають ареною масових заворушень і масштабних революційних рухів. Проблема полягає передусім у виключенні більшої частини молоді з системи соціальних та економічних можливостей. Це, зокрема, демонструють високі показники молодіжного безробіття. Так, цифри у 30% є характерними для всього Близького Сходу [196, с.68;157, с. 26]. Особливо обмежені можливості ринок праці надає жінкам і випускникам коледжів і вищих навчальних закладів. У середньому 40% безробітних у регіоні – випускники вишів [57; 280; 326; с. 87].

Недарма одним із ключових секторів суспільства, які брали участь у революціях та протестах 2010-2011 рр., стала саме ця соціальна категорія. Молодь є специфічною соціальною групою – «бідних середнього класу» – з вищою освітою, більш широкими поглядами на життя й глобальними мріями, позбавленими будь-яких перспектив самореалізації [168, с.53]. Без роботи й надій на соціальну мобільність, маючи достатньо часу, обізнана щодо альтернативних шляхів організації політичного й суспільного життя, здатна об'єктивно оцінювати несправедливість, ця пасіонарна, найбільш рішуча частина населення становила вибухову суміш, здатну до радикальних дій [344, с. 14-15].

Опитування громадської думки підтверджують, що молоде покоління в арабських країнах на 50 % більш схильне брати участь в акціях протестів, ніж старше [238].

Однак молодіжне безробіття ще не є тим чинником, який може спричинити революційний вибух. Достатньо поглянути на ситуацію в країнах Перської затоки, де його рівень навіть вищий за інші країни регіону. Обмеженість протестів тут пояснюється специфікою системи економіки-рантє, яка щедро розподіляє «надлишки» нафтової ренти між своїми громадянами. За винятком Бахрейну та Лівії, усі країни з високим рівнем доходів змогли зберегти свою владу стабільною [169, с.13].

Загалом, демографічний чинник слід розглядати не окремо, а в поєднанні з іншим, що лежить в основі розпаду «суспільної угоди», а саме моделлю держави й розвитку, яку тривалий час реалізовували уряди країн регіону. Економічна структура більшості арабських країн протягом останніх 50-60 років характеризувалася домінуванням державного сектору, дистрибутивною політикою щодо громадян і сильною залежністю від зовнішніх надходжень [269]. Подібна модель спочатку виконувала певну позитивну роль, адже панівна еліта намагалась здійснити індустріалізацію, розвинути сучасні системи освіти та охорони здоров'я. Державний сектор виконував функції абсорбції нової освіченої робочої сили, яка з'являлась на ринку праці, забезпечуючи вертикальну соціальну мобільність.

І якщо країни-експортери нафти та газу завдяки наявності відносно стабільного джерела доходів могли протягом десятиріч забезпечувати певний рівень добробуту громадян і навіть його поліпшити, то в інших країнах регіону вже через 20-25 років стало очевидним, що зазначена економічна модель видихається в результаті її внутрішніх обмежень і протиріч. Населення зростало, і тиск на систему соціального забезпечення виходив за межі її можливостей [269]. Освіта, яка в 1960-70-ті рр. забезпечувала соціальні ліфти для молоді з бідних прошарків населення, більше не виконувала такої функції.

Спроби правителів Тунісу, Єгипту, Ємену, а пізніше й Сирії реформувати економічну модель шляхом неоліберальних змін не мали успіху, адже здійснювались в умовах старої корумпованої централізованої системи й повністю ігнорували необхідність підтримки соціального захисту населення. Зниження субсидій,

упровадження економічної дерегуляції спричинило прискорення економічної стратифікації, збільшення кількості людей, які живуть у злиднях. Найгірше реформи вплинули на прошарки з середнім і низьким рівнем доходу – суспільства почали швидко втрачати свій середній клас.

Проведена в рамках неоліберального повороту приватизація спричинила перетікання державного майна у вузьке коло «друзів» правлячої династії і поширення корупції [382]. Виникла конвергенція між тими, хто контролює політичну владу, основними економічними акторами та власниками національних економічних ресурсів. Поступово правлячі режими, легітимність яких базувалась на згоді народу, захисті його потреб і прагнень, перетворювались на крихітні еліти на самій верхівці політичної піраміди з високим рівнем нерівності, що розглядали державні ресурси як приватне володіння [269].

Ось чому громадяни Тунісу, Єгипту та інших країн, ВВП яких характеризувався швидкими темпами зростання (5-7%), не відчували ефекту від цього. Зокрема, у Тунісі значні економічні ресурси зосереджувались у родині колишнього голови держави та його дружини (згідно з сайтом WikiLeaks, більше половини комерційної еліти Тунісу були особисто пов'язані з Бен Алі через його родичів) [156, с.3]. У Єгипті економічна еліта була більш широкою і включала інвесторів і підприємців, близьких до голови держави Х.Мубарака та його сина, які одночасно обіймали різні державні посади. У Сирії основні економічні ресурси зосереджувались у клані Асадів і їхніх кузенів Махлюфів. Подібна ситуація склалася в інших країнах регіону [206; 319, с.114]. Недарма під час протестів ненависть учасників зосередилась саме на цих сімействах, які уособлювали фінансову, адміністративну та політичну корупцію.

На тлі тривалої деградації економічної системи та соціальних умов короткострокові чинники – світова фінансова криза 2008 року, глобальне зростання цін на продукти харчування – посилювали відчуття провалу держави, збільшуючи розрив між елітами та громадянами [114, с. 26; 196, с. 68]. Останнє є особливо важливим, адже Арабський Схід – один із найбільш вразливих регіонів щодо зростання цін на продукти харчування [190]. Корелюючи з ним, число людей, що живуть за межею бідності, різко зросло в період між 2005 і 2010 роками [57]. Зменшилась кількість осіб, які оцінювали своє життя як

благополучне: у Тунісі протягом 2008-2010 рр. – з 24 до 14 % [344]; у Єгипті у 2005-2010 рр. – з 29 до 12 %. Порівняймо: у країнах Західної Європи вони становлять приблизно 60-70 % [211]. Недарма саме в цей період різко збільшилася кількість соціальних протестів у Тунісі, Єгипті, Ємені. [317, с.58].

Отже, в арабських країнах, які не мали достатнього нафтогазового багатства для зменшення напруження в суспільстві шляхом перерозподілу надходжень від нафтогазової «ренти», основа «суспільної угоди», тобто легітимності політичних режимів – здатність забезпечувати певний прожитковий рівень та соціальні потреби населення – була майже повністю зруйнована. Накопичені почуття соціального відчуження, фрустрації та розчарування стали готовою основою для революційного вибуху. Одне гасло на площі Тахрір у Каїрі відобразило глибоке почуття безпорадності в ситуації, що склалася: «Ми готові померти, тому що ми вже мертві» [337].

Однак той факт, що потужні повстання виникли не лише в країнах, які переживали загострення соціальних та економічних проблем, а й у відносно благополучних Бахреїні та Лівії, наводить на думку, що пояснення революцій не може обмежуватися аналізом виключно економічних і соціальних негараздів. Роль останніх була неоднаковою для різних країн і в деяких із них далеко не визначальною.

Слід згадати, що вимоги учасників революційних рухів носили не стільки економічний, скільки передусім політичний характер. Гасло: «Народ хоче повалення режиму!» стало своєрідним символом спротиву в усьому регіоні. Огляд гасел єгипетських протестувальників показує, що з 40 жодне не стосувалося їжі або вартості життя й послуг, 20 були спрямовані особисто проти Х.Мубарака, його потенційного спадкоємця – сина Гамалія або режиму, 6 вимагали відмовитись від нормалізації відносин з Ізраїлем і субсидованого продажу природного газу, 6 були патріотичними й виражали гордість Єгиптом, 5 – вимоги свободи, 5 пов'язані з утвердженням стійкості, 2 – спрямовані проти роз'єднання за конфесійною ознакою. Аналогічний аналіз деяких гасел єменських протестувальників свідчить, що 24 з 38 були спрямовані проти режиму А.А.Салеха, 6 стосувалися підтримки єгипетського повстання, 2 закликали до стійкості, 2 – до свободи. Одним з основних гасел в Тунісі стало: «Ми можемо жити лише на хлібі й на воді, але не з партією Бен Алі». Очевидно, гнів був викликаний не стільки

злидненними умовами життя, скільки політико-економічною системою в цілому, яка позбавляла громадян елементарних прав, свобод і гідного життя [383, с. 120-121].

Падіння яких режимів вимагали протестувальники? Системи влади, що склалися майже в усіх арабських країнах протягом епохи постколоніалізму, були певними варіаціями моделі авторитарної диктатури, з різко обмеженою, контрольованою або загалом забороненою діяльністю опозиційних партій та організацій громадянського суспільства. Основну владу було сконцентровано в руках президента/керівника держави та близького до нього кола осіб або королівської родини/клану; формальні демократичні інститути переважно виконували роль декорації, прикриваючи собою мережі неформальних відносин. Вибори або не були вибором – перемогу отримувала правляча партія та маріонеткова опозиція, а президентське крісло переходило до нащадка попереднього президента, – або ж сформовані парламенти не мали дійсної законодавчої сили й не могли впливати на формування політики уряду, виконуючи роль механізмів перерозподілу ресурсів.

Такі правлячі партії, як Демократично-конституційне об'єднання в Тунісі, Національно-демократична партія в Єгипті, Баас в Сирії, Загальний народний конгрес в Ємені, були механізмами забезпечення лояльності й контролю для династичних клів (у Лівії та Бахреїні існувала формальна заборона на діяльність політичних партій) або механізмами перерозподілу «ренти». Соціум майже не мав каналів впливу на центральну владу, був виключеним із процесу прийняття рішень.

Періодичні лібералізаційні реформи, які проводили місцеві політичні лідери, не давали реальних змін – до них вдавалися або на початку правління з метою посилити владу, як це зробили З.А.Бен Алі в Тунісі, Х.Мубарак в Єгипті, Б.Асад в Сирії, або ж вони слугували маневруванням в умовах періодичного міжнародного тиску з боку Заходу та зростання невдоволення громадян. Існували жорсткі обмеження на свободу слова, друку, зборів і об'єднань. Практично всі режими в арабських країнах були нетерпимими до критики з боку громадськості і вдавалися до залякувань, кримінальних розслідувань, довільних арештів, обмежень на проживання та вільне пересування з метою нейтралізації активістів у сфері захисту прав людини та опозиції [157, с.24].

Звичайно, наявність жорсткої авторитарної системи нічого не пояснює, адже диктатури (персоналістські, однопартійні, військові, бюрократичні тощо) були властиві регіону протягом останніх десятиріч. Однак на той час вони залишались легітимними в очах своїх народів у зв'язку з їх соціальними досягненнями [154, с.33]. Із погіршенням економічних умов авторитарне правління існувало без будь-яких матеріальних компенсацій, і традиційна стратегія збереження громадського порядку за рахунок поєднання репресій і перерозподілу доходів, утрачала ефективність [269]. Зі зменшенням можливості перерозподілу доходів, розширювалось використання репресивних методів. Протягом останніх років структури безпеки та розвідки стали справжніми арбітрами політичного життя [300, с.259].

Зокрема, у Сирії, яка вважалась країною з одним із найжорсткіших режимів, в останні десятиліття сили безпеки домінували в кожному аспекті життя країни, починаючи з необхідності їхньої згоди на всі призначення на державні посади й заборони для тисяч громадян Сирії виїжджати за кордон через політичні мотиви. Навіть приватному бізнесу для ведення справ необхідний був дозвіл цих структур [44]. Зміни до законодавства 2009 року надали органам безпеки ще більший імунітет, дозволивши уникати відповідальності за зловживання [165, с.32; 338]. В інших країнах поліція та служби безпеки також контролювали публічне життя за допомогою мереж інформаторів (у Єгипті, наприклад, їх кількість сягала 2 млн.) і так званих бальтаджийя – найманих банд, аналогом яких можна вважати українських «тітушок», неконтрольованих у проявах насильства та приниження громадян [262].

Чим більше правлячі режими побоювалися вибухів невдоволення, тим жорсткіше вони обмежували свободу. Рейтинг Freedom House 2011 продемонстрував, що жодна з арабських країн не була вільною за показниками політичних та громадянських свобод. Три розглядались як частково вільні, і 14 – як невольні. Крім того, намітився певний рух у зворотному напрямку: у 2010 р. Бахрейн і Ємен із частково вільних перетворились на «невільні» країни. Усі країни революцій входили до групи «невільних» країн: Лівія – 7, Туніс – 6, Єгипет – 5,5, Ємен – 5,5 [225].

Протягом декількох років напередодні революцій авторитарні тенденції навіть посилювалися: очевидними стали спроби диктаторів у Єгипті, Ємені, Лівії зберегти за

своїми нащадками президентські крісла. Республіканські режими перетворювались на династичні: передача влади у спадок відбулась у 2000 р. в Сирії. Аналогічну тактику застосував президент Єгипту Х.Мубарак, очевидно, плануючи передачу президентської влади синові Гамалю. Туніський диктатор З.А.Бен Алі шляхом маніпуляцій із конституцією (жовтень 2009 р.) фактично позбувся ймовірних конкурентів. У Ємені напередодні протестів 2011 р. обговорювались поправки до Конституції, якими президент А.А.Салех прагнув забезпечити собі довічне правління.

Крім набуття ознак династичних форм правління в країнах республіканського типу, режими влади дедалі більше перетворювались на застигли геронтократії. Тоді як вікова піраміда характеризувалась домінуванням молоді, більшість владних позицій була окупована людьми, середній вік яких становив 65-75 років. Президентів Тунісу З.А.Бен Алі виповнилось 74, Х.Мубараку – 82, М.Каддафі – близько 70, А.А.Салеху – 69, прем'єр-міністрові Бахрейну, який обіймав цю посаду з 1971 р. – 82 роки. При цьому керівники переважної більшості арабських держав утримували владу понад 20-30 років. Геронтократія існувала не лише на рівні державного керівництва, а й в інших державних інститутах на різних рівнях управління [153].

Знесилені морально й фізично лідери були неспроможні жити по-новому з молодим населенням, що вимагало політичних реформ, зрозуміти його потреби, відчувати зміни, які відбулись у суспільстві. Перетворившись на замкнуту касту, ізольовану від суспільних негараздів, вони реагували лише в тих випадках, коли протест набував відкритих форм і ситуація могла вийти з-під контролю, дотримуючись застарілої філософії управління, згідно з якою авторитаризм – єдиний засіб проти зовнішніх або внутрішніх політичних проблем [263].

Поступово переконання в тому, що існують альтернативи таким політичним режимам, які протягом тривалого часу тримали суспільства під своєю владою, що життя під тим або іншим брендом диктатури й невідповідного врядування не є долею громадян арабських країн, опанувало колективну уяву [222, с. 15-16]. Чисельні опитування громадської думки виявляли широку підтримку демократії з боку більшості населення. У 2010 р. опитування Pew продемонструвало, що 60% єгиптян погоджувались із твердженням, що демократія – найкраща форма врядування. Результати, отримані

А.Джамалем і М.Теслером, підтверджували поширену в арабському регіоні підтримку відповідального перед народом уряду [238]. Аналогічні результати продемонстрували двадцять різних опитувань і досліджень громадської думки, які були проведені в 9 арабських країнах протягом 2000-2006 рр. [332, с.27]. І хоча розуміння демократії більшістю громадян, можливо, було не зовсім адекватним, наприклад, у Єгипті 64 % респондентів відзначали низький рівень соціальної нерівності та забезпечення базисних соціальних потреб як найбільш суттєву її характеристику, воно все одно асоціювалась із системою, що здатна змінити життя на краще [304].

Отже, втрата правлячими режимами легітимності в очах більшості населення мала системний характер і охоплювала практично всі сфери: соціально-економічну, політичну, ідеологічну. Серед громадян зникала віра не лише в чинну владу, але й у можливість її покращити законним інституційним шляхом. А теорія й політичний досвід доводять, що режими з відпрацьованою легітимністю не можуть існувати довго [200; 300].

На спільні передумови, що спричинили формування критичної маси невдоволених громадян і зародження революційних настроїв у досліджуваних країнах, у деяких із них накладалися специфічні, що відображали історичний шлях розвитку держави та характер суспільства.

Однією з найважливіших структурних особливостей правлячих режимів у Сирії, Бахреїні, Лівії, Ємені виявилась наявність великих непривілейованих або пригноблених, однак формально повноправних груп і/або трайбалістський устрій суспільства. Звернімо увагу на той факт, що революційні рухи в різних країнах регіону були відмінними за збалансованістю соціального складу та представництвом різних соціальних груп. Зокрема, у таких країнах, як Сирія, Бахрейн, почасти Лівія, Ємен, серед учасників домінували представники певних конфесійних, племінних або регіональних спільнот, на відміну від Тунісу, Єгипту, де рухи мали беззаперечний загальногромадянський характер.

Згідно зі структурними теоріями революції, як правило, групи, виключені з системи розподілу ресурсів, становлять основу революційних рухів. Якщо в Тунісі та Єгипті суспільство фактично було відчуженим від держави, виключеним із політики і

«непривілейованим» порівняно з вузькою правлячою елітою та асоційованими з нею групами політико-економічних еліт, то в таких країнах, як Сирія, Бахрейн, Лівія, Ємен політичні режими спирались на певні конфесійні або регіональні й племінні спільноти, інші ж були виключеними з мереж впливу та розподілу ресурсів.

У Сирії непропорційно велика частка ключових посад у державних інститутах, структурах безпеки та армії припадала на алавітів – релігійну меншину, що становить приблизно 12 % населення. Б.Асад докладав значно менші зусилля, ніж його батько – попередній президент Х.Асад, до збалансування привілейованих позицій власної конфесійної групи. Крім того, економічні реформи неоліберального характеру, до яких вдався Б.Асад, зумовили ще більше відчуження сунітів – робітників і селян. Отже, збіглися конфесійні, соціально-політичні та соціально-економічні розмежування. Не дивно, що саме суніти насамперед з маргіналізованих сільських районів і «поясів бідності» навколо великих міст – Хомсу, Алеппо, Дамаску (сформованих переважно з мігрантів із сільських регіонів), склали основну силу опозиції до правлячого режиму [381].

Схожа ситуація виникла в Бахреїні, де сунітська династія Аль Халіфа інституціоналізувала антишиїтську ефективно побудовану політичну систему. Шіїти, які становлять 65-70 % населення, протягом тривалого часу відчували себе «громадянами другого сорту», були предметом систематичних зловживань, використання в політичних цілях і політичної та економічної дискримінації [244; с. 1-2; 137, с.160]. Тому саме вони стали основною рушійною силою революційного руху.

У Лівії структурні нерівності були пов'язані не з конфесійним, а з регіональним поділом, частково племінним та етнічним. Зокрема, маргіналізовані за часів М.Каддафі неарабські племена активно долучилися до дій повстанців. Серед позбавлених ресурсів і найменш розвинених регіонів у Лівії – схід країни, де розташовані дві третини вуглеводневих запасів. Історично тут знаходилася резиденція колишніх правителів – династії Сенусітів. Після перевороту 1969 р. схід страждав від різкого зниження його політичної й економічної значущості та рівня життя. М.Каддафі, намагаючись підірвати вплив місцевої знаті, перемістив державні інститути зі сходу до Сірту, а потім до Тріполі. Недофінансований, з високим рівнем безробіття та деградації соціальної

інфраструктури, саме цей регіон країни став центром революції [362]. Проте не слід переоцінювати роль регіональних структурних нерівностей у формуванні передумов революції, адже повстання згодом було підхоплене в усій країні. Лояльними до М.Каддафі залишалися лише ті племена, на які він спирався і які отримували вигоду від його правління.

Дотепер в дисертації було проаналізовано чинники, що викликали ослаблення режиму та його легітимності, сформували соціальну базу для вибуху невдоволення. На наш погляд, не менш важливим для розуміння виникнення революційних рухів є вивчення факторів, що сприяли їхній появі, розвитку та поширенню. Серед таких: попередній розвиток громадянського суспільства як інфраструктури для здійснення революції і вплив сучасних інформаційних технологій.

Значення громадянського суспільства полягає в тому, що вже наявні його зародки готували ґрунт для революційних дій і були здатні, коли настав час, координувати їх та організовувати спротив режимам [196, с. 68]. Відомо, що громадянське суспільство в арабських країнах було суворо контрольованим державою. Однак останні роки перед революціями засвідчили зростання незалежної й неформальної активності в різних сферах. Усупереч репресивному законодавству та практиці врядування відповідні структури почали з'являтися на території від Марокко до Бахрейну: неурядові організації, жіночі групи, асоціації з прав людини, громадські рухи, незалежні профспілки.

У Єгипті в першому десятилітті XXI століття розвинулися, хоча ще й перебували в зародковому стані, робітничі та демократичні рухи. Їхні активісти брали участь у групах і мережах, що характеризувалися децентралізованою, рухливою організаційною структурою – типовою ознакою нових соціальних рухів, які допомагали уникати контролю з боку репресивного режиму, а згодом допомогли скинути правителів [136]. Активісти цих груп, рухів і мереж, починаючи з 2000 р., удавались до самоорганізації навколо політичних питань і вимог: реформування Конституції, обмеження кількості президентських термінів, проведення вільних виборів, завершення дії закону про надзвичайний стан, боротьба з династичною спадкоємністю в сім'ї Х.Мубарака. У 2004 році рух «Кіфайя» («Досить!»), став основним претендентом на роль лідера в цій сфері

завдяки безпрецедентному успіху в донесенні критики режиму до єгипетської «вулиці» [136]. Попри «драконівські обмеження», робітники також знаходили шляхи до тимчасової самоорганізації для висловлення невдоволення та боротьби з вимогами кращих умов праці та її оплати. 2008 р. став знаковим для робітничих рухів Тунісу та Єгипту – в обох країнах відбулись спроби об'єднання протестної активності робітників, політичних і громадянських активістів під час масштабних протестів [326, с.89]. Крім того, у 2008 році в кількох арабських країнах, зокрема Єгипті й Тунісі, з'явилися нові форми соціального опору на рівні громад. Особливо це стосується сільських і периферійних районів, далеких від центру, де спостерігаються зусилля груп громадянського суспільства.

У Тунісі та Єгипті розвивалося й кібер-дисидентство через посередництво соціальних мереж в Інтернеті. Перша мережа – «Рух 6 квітня» – був ініційований у Єгипті молодими блогерами на підтримку боротьби працівників текстильної фабрики в Махаллі 6 квітня 2008 р. [297, с.3]. Кібер-дисидентство процвітало в Бахреїні, Ємені і навіть Сирії. Це допомогло конституюванню мереж молоді, таких як, наприклад, «Молодь за революцію» в Ємені [206].

Спроби створення опозиційної платформи, що отримали назву «Дамаської весни», мали місце в Сирії у 2000-2001 рр., однак були швидко придушені режимом. У Бахреїні опозиційні групи та організації громадянського суспільства стали відносно потужними в другій половині 2000-х рр. Серед них: Рух за свободу і демократію (більш радикальний, ніж помірковані шіїтське ісламістське об'єднання «аль-Віфак» і група лівого спрямування «аль-Ваад») і Рух за права людини, організований навколо Бахреїнського Центру за права людини. Усі вони відіграли життєво важливу роль у революційних виступах. В останні роки ці групи та рухи ініціювали широкі протести проти маргіналізації спільноти правлячою сунітською верхівкою й натуралізації сунітів небахреїнського походження. Інші демонстрації з універсальними вимогами політичних прав і громадянських свобод також були організовані молодими шіїтськими активістами, політичними блогерами, правозахисниками [297, с.7].

Отже, накопичення зусиль і боротьби різних соціальних груп, становлення громадських і політичних мереж, поширення кібер-активізму готували ґрунт для

виникнення потужних революційних рухів, рівень самоорганізації яких став однією з найбільш характерних їхніх ознак.

Водночас дві країни – Сирія та Лівія, де жорсткі авторитарні режими суворо запобігали будь-якому прояву опозиційних настроїв і тим паче формуванню незалежних груп, рухів, партій, були фактично позбавлені розвитку структур громадянського суспільства, які могли б стати потенційною інфраструктурою для мобілізації невдоволених режимом. Переважно це зумовило слабкість, фрагментацію революційної опозиції й розпорошення сил, більшу роль традиційних соціальних зв'язків у рекрутуванні учасників, створило проблеми організації, координації дій, взаємних конфліктів.

Крім розвитку нових форм громадської й політичної активності, слід назвати й інший чинник, який сприяв формуванню революційних рухів в умовах жорстких авторитарних диктатур, відкриваючи нові шляхи самоорганізації й мобілізації для спротиву режимам, поширенню революційних настроїв через кордони. Мова йде про сучасні інформаційні та комунікаційні технології (ІКТ), активне використання яких стало основою діяльності неформальних структур громадянського суспільства. При цьому можна виокремити довгостроковий та короткостроковий вплив ІКТ на перебіг подій.

Перший полягає в тому, що новітні засоби масової комунікації (супутникові телеканали – «аль-Джазіра», «аль-Арабійя» тощо, Інтернет, ЗМІ, соціальні медіа) відіграли роль у підготовці повстання, роками сприяючи поширенню ідей у національних та глобальному просторах, позбавляючи правлячі режими монополії на інформацію [12, с. 2-3; 195]. Новітні ЗМК підривали наявні режими контролю і фільтрів, надавали можливість маргінальним голосам бути почутими широкою аудиторією. Від Марокко до Перської затоки вони створили майданчики для дискусії про суспільні, економічні та політичні проблеми, сприяючи відродженню громадської свідомості, дозволяючи громадянам арабських країн дізнатись про свободи й процвітання людей на Заході та в інших країнах світу [335, с.48].

Останні роки засвідчили також особливий розквіт блогосфери, коли саме політичні блоги розцінювались багатьма як головна сила, засіб перетворення й реформ в регіоні

[252, с. 80]. Їх автори відіграли важливу роль у пропаганді, викритті глибин авторитаризму та поширенні інформації про катування й порушення прав людини з боку спецслужб. У цілому, доступ до ЗМІ без цензури дав людям можливість поставити під сумнів наявні політичні норми й цінності [169, с.7].

Щодо короткострокового впливу новітніх ІКТ, він передбачав використання соціальних мереж, таких як Facebook, Twitter, і, звичайно, мобільного зв'язку як інструментів для мобілізації, організації протестів, створення опозиційних мереж і комунікації протестувальників один з одним і з зовнішнім світом, а також для документування подій та поширення інформації про них у світі. Миттєвість її передачі, притаманна цим засобам, частково пояснює швидкість, з якою революційна ситуація розгорталась у кожній окремій країні та загалом [168, с. 51-52].

Роль нових медіа в документуванні та передачі почуття приниження, наприклад, у випадку з М.Буазізі, демонстрації насильницької реакції режимів на протести глибоко впливали на людей в усьому регіоні. Доступ до супутникових телеканалів і веб-сайтів, які всебічно висвітлювали події та показували силу протестів і репресивності влади, постійно підтримував протестний імпульс, а також сприяв поширенню революційних гасел у регіональному масштабі.

Звичайно, вплив ІКТ не треба перебільшувати, революції відбувались і раніше, без використання Інтернету та інших засобів. Вони стали впливовим, але не вирішальним важелем. Це довели постійні акції протесту в Ємені, де кількість регулярних користувачів всесвітньої мережі на той момент становила лише 2-5 %, або протистояння в Лівії (5 %) – порівняймо з 34 % населення Тунісу, 21 % населення Єгипту, 88 % населення Бахрейну [234; 235].

Не треба недооцінювати традиційні безпосередні форми та методи комунікації. І все ж таки складно заперечувати, що поєднання втраченого покоління, позбавленого надій на краще життя, з гіпермодернізаційними силами Інтернету та супутникового телебачення завдав удару втомленим, старим режимам. Він викрив їхню нездатність керувати вільно або справедливо та інстинктивну реакцію – придушувати, давити, а не ангажувати, залучати до участі все більш організовану опозицію [337].

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що, з одного боку, події 2011 року в арабському світі продемонстрували значення й силу демонстраційного ефекту та «вірусний» характер революційних рухів у сучасному світі. З іншого, сам прояв такого ефекту став можливим лише тому, що в арабських країнах існував сприятливий ґрунт для вибуху невдоволення громадян. Очевидно, арабські революції мали автохтонний характер – вони стали наслідком глибокої системної кризи, котру переживали країни регіону, і яка мала в основі глибокі протиріччя в економічній, політичній та культурно-ідеологічній сферах суспільного життя. Суспільства змінювались, молодшали, ставали більш освіченими та мобільними, а звідси й орієнтованими на зміни, але нашоувувались на ригідні економічні структури, не здатні адаптуватись до вимог сучасного економічного розвитку, що прискорило деградацію соціальних умов життя населення. Водночас авторитарні політичні структури не створювали можливості для невдоволених прошарків бути почутими. Правлячі еліти, які колись виконували роль основної рушійної сили модернізаційних змін, і режими, які вони очолювали, ізолювали себе від суспільних впливів і фактично перетворились на гальмо на шляху до будь-яких прогресивних змін, консервуючи старі системи відносин і надаючи перевагу репресивним методам вирішення проблем замість здійснення реформ, розширення кола учасників політичного життя, пошуку компромісів. Урешті-решт населення втрачало віру не тільки в чинну владу, але й у можливість законним інституційним шляхом її покращити. Зростання невдоволення підсилювалося поширенням ідей демократичного управління, які все більше привертати колективну увагу як альтернатива чинним системам влади завдяки глобалізаційним культурним впливам.

Зазначені передумови формування критичної маси невдоволених більш-менш виявили себе в усіх країнах, що стали ареною революційних змін. У деяких – Сирії, Бахреїні, Лівії, Ємені – на них накладались специфічні причини, що відображали історичний шлях їхнього розвитку, специфіку відносин суспільних і політичних структур. Система структурних нерівностей, закладена в основу правлячих режимів у цих країнах, а саме наявність великих непривілейованих або виключених з мереж розподілу ресурсів, однак формально повноправних конфесійних, етноплемінних,

регіональних груп, виявилась однією з найважливіших структурних особливостей, які вплинули на формування соціальної бази революційних рухів.

Формування критичної маси невдоволених та руйнування легітимності правлячих режимів – лише одна зі складових, необхідних для виникнення революційного руху, здатного спричинити фундаментальні політичні зміни. Не менш важливими є чинники, що сприяють їх появі, роблять можливим їхнє поширення й підвищують ефективність. Окрім уже згадуваного нами демонстраційного ефекту та дифузії опозиційних тактик, – це розвиток незалежних структур громадянського суспільства і вплив сучасних інформаційних технологій. На відміну від Тунісу, Єгипту, Ємену, Бахрейну, відсутність досвіду громадської й політичної самоорганізації в Лівії та Сирії обумовила слабкість, фрагментованість і неефективність їхньої опозиції як сили, що мала боротись за радикальні перетворення в державі. Ці країни були менш готовими до революції в тому сенсі, що «інструменти» не досягли ще критичної маси ефективного виклику статус-кво, і, можливо, якщо б не вплив сусідніх революцій, місцевим режимам ще деякий період вдавалося б підтримувати стабільність і спокій.

3.2. Революційні рухи як новітні суб'єкти політичних змін на Арабському Сході

Народні виступи не були чимось абсолютно новим для Арабського Сходу; який протягом останніх десятиріч неодноразово ставав ареною конфліктних ситуацій, державних переворотів, громадянських і міждержавних воєн. Крім того, у регіоні існувала давня історія «вуличної» політики, а протести задля внутрішнього соціального розвитку, громадянських і політичних прав не припинялись навіть тоді, коли арабські держави стали більш репресивними.

Так, 1980-ті роки позначені хвилями робітничих страйків і вуличних протестів у Марокко, Судані, Лівані, Тунісі, Йорданії та Єгипті. Студенти, кількість яких постійно зростала, відгравали ключову роль у народних рухах світського націоналістичного й лівого напрямку, а згодом і під прапором ісламізму [168]. Час від часу в тій або іншій країні спалахувало повстання, викликане специфічними причинами. Найбільш знакові: 1980-ті рр. – повстання під проводом Братів-мусульман у Сирії, 1987 р. та 2000 р. –

перша та друга Палестинські Інтіфади, 1990-ті рр. – повстання на півдні Ємену проти дискримінації після об'єднання республіки, громадянська війна в Алжирі, «Кедрова революція» в Лівані та ін. Перше десятиріччя XXI ст. засвідчило загальний підйом протестної активності, яка охопила робітників, панарабський правозахисний і демократичний активізм, розквіт ісламського радикалізму.

Однак, революційні рухи, які отримали назву «арабського пробудження» вирізняються на фоні всіх згаданих нами сплесків невдоволення й конфліктів. Їхня унікальність пов'язана з декількома характеристиками. По-перше, безпрецедентний масштаб і швидкість, з якою мирні протестні акції і збройна боротьба призвели декілька режимів до краху або на межу з ним, є якісно відмінними [337]. Востаннє події подібної сили та інтенсивності відбувались у досліджуваному регіоні під час боротьби за встановлення незалежних держав.

Вражає й географічний розмах процесу. Уперше в історії більша частина регіону одночасно була охоплена або революціями, або справжніми масовими виступами проти наявних систем влади. Невипадково деякі аналітики характеризували «арабську весну» як «панарабську революцію» [114, с. 26]. Хоча цей термін швидше відображає бажане, регіональний масштаб феномену не викликає сумнівів.

Не менш вражає й дивна синхронність подій: майже всюди їх пік припадає на січень-березень 2011 р. Історичні аналоги у XX сторіччі зустрічаються, мабуть, лише в трьох випадках: революційний процес в Росії і Європі в 1917-1921 рр., масове звільнення африканських колоній у 1960 р. і революції 1989 р. у Центральній та Східній Європі. Однак перші два прецеденти все ж поступаються «панарабському» процесу масштабами згортання історичного часу-простору, а останній, будучи близьким за часовими параметрами, не дотягує до нього з погляду просторового охоплення [114, с.26].

Незвичайність подій пов'язана і з їх тривалістю. Хоча в Тунісі і Єгипті революційним рухам вдалося швидко досягти усунення від влади диктаторів, на цьому протистояння й боротьба не закінчились. Мобілізація заради бажаних змін продовжилася, що знайшло відображення в нових масштабних протестах, які охоплювали від десятків і сотень тисяч (Туніс) до мільйонів (Єгипет) учасників протягом декількох років. У Лівії та Ємені повстанцям і протестувальникам знадобився не один

місяць, щоб позбутися влади корумпованих керівників, що викликало протистояння між різними групами, соціальними й політичними силами, які конкурували за владу і реалізацію власного бачення політичного майбутнього. У Сирії мирний протест, що тривав декілька місяців, втягуючи в протистояння нові території й групи, поступово виродився в кривавий громадянський конфлікт, який вже більше чотирьох років палає в країні, впливаючи на сусідні держави.

Однак найбільш важливим моментом, який, вочевидь, відрізняє революційні процеси «арабської весни» від минулого, є зміна традиційної формули політичних перетворень у регіоні, для якої була характерна керівна роль держави й політичної еліти в ініціюванні та здійсненні змін за власними проектами, без урахування інтересів, потреб соціуму, громадської думки. Під час «арабського пробудження» не керівна верхівка, а народні рухи виходять на політичну арену в якості основної рушійної сили політичного оновлення, і політичні еліти змушені рухатись у їх фарватері та встигати реагувати на їхні дії. Недарма М.А.Атгасі, незважаючи на різноманітність і складний характер рухів, зазначав, що «всі протести й повстання «арабської весни» можуть бути інкапсульовані в одній дуже виразній концепції, яка так довго була відсутньою на політичному полі – «Народ» [163, с. 28].

Якщо згадати попередню історію режимних змін у регіоні, до 2011 року більша їх частина відбувалась у результаті так званих «революцій зверху». З 1950-х до 1970-х успішні й неуспішні спроби їх здійснення були досить поширеним явищем у значній частині арабського світу: 1952 р. – «Липнева революція» в Єгипті, 1962 р. – «Вереснева революція» в Ємені, 1969 р. – «Революція аль-Фатех» в Лівії тощо. Насправді, у більшості випадків ці «революції», хоча й подавали себе як уособлення народної волі і прагнень, були просто переворотами або військовими змовами, спланованими операціями із захоплення влади, за якими стояли групи представників бюрократичної еліти або офіцерів середньої ланки (Єгипет, Лівія, Сирія, Ірак тощо) [300, с. 258]. Люди дізнавалися, що «революції» сталися лише після того, як попереднє керівництво було усунуте від влади й відразу замінене новим. Тобто суспільство виступало лише об'єктом змін, а не їх суб'єктом.

На відміну від таких, революції «арабської весни» були дійсно «народними»: імпульс до змін ішов знизу, зсередини суспільства; він не був керованим або організованим з боку певної політичної сили, яка прагнула захоплення влади. Практично всі дослідники підкреслювали стихійність, спонтанність виникнення протестів, які швидко або відносно швидко поширювались в усій країні або в її значній частині. Від Касби в Тунісі до Тахріру в Каїрі, від Тагйір в Сані (Ємен) до Лулу в Манамі (Бахрейн) – площі в арабських містах ставали політичною ареною, на якій люди повертали собі здатність діяти колективно проти державного гноблення й придушення власної волі [163, с.32]. Тим самим суспільство відновлювало власну суб'єктність, долаючи «ізоляцію», відчуження між самим собою й державою.

Слід звернути увагу й на те, що учасники революційних рухів об'єднувались навколо універсальних за своєю природою цінностей і ідей щодо того, на яких засадах повинні будуватись стосунки між людиною, суспільством і державою: свободи, гідності, соціальної справедливості. Такі цінності та ідеї яскраво відображені в революційних гаслах і закликах: «Шааб юрід іскат ан-нізам!» («Народ хоче падіння режиму!»), у ритмі знаменитого чилійського девізу «El Pueblo unido, jamás vencido Sera», що означав прагнення позбутися тиранії, зловживання владою й паразитарної корупції, які пронизували всі сфери життя, втілював волю до фундаментальної переоцінки та перетворення політичної системи на таку, що буде «волею народу». «Народ хоче!» – несе основний смисл і певним чином уособлює «арабську весну» в цілому [344, с. 15]. «Хубз, хуррійя, адаля іжтімаийя» («Хліб, свобода, соціальна справедливість!») намічає загальні контури типу суспільства, яке протестувальники хотіли бачити на місці старого режиму: більш інклюзивна соціальна, економічна й політична системи замість олігархічної, авторитарної клептократії [206; 336, с. 104].

Слід зазначити, що учасники революційних рухів не концентрувались на окремих особах, а намагались дивитися глибше в пошуку джерел політичних і соціальних криз і вимагали не просто усунення лідерів від влади, а глибоких структурних реформ [319, с. 114]. Форми й механізми, через які здійснювалась революційна мобілізація, як і гасла, несли в собі багато нового, демонструючи здатність громадян арабських країн до продукування нових видів і методів самоорганізації, вплив подій в інших країнах.

З одного боку, конвергенція різних незадоволених наявним станом речей розвивалась раптово навколо певного каталізатора. Безпосереднім поштовхом до виходу людей на вулиці в Тунісі – першій країні, охопленій хвилею змін, – стала акція публічного самоспалення вуличного торговця М.Буазізі. Його смерть спрацювала як детонатор для накопиченої фрустрації більшості населення, що знайшла вихід у багатотисячних акціях протестів проти режиму Бен Алі.

Революція в Тунісі мала потужний вплив на громадян сусідніх держав. Усунення З.А.Бен Алі від влади та його вигнання здійснило надзвичайний ефект демонстрації, який надихнув населення Єгипту на спроби наслідування успішної ненасильницької революційної тактики. Виступи в цих двох країнах відкрили клапан, через який прорвалося невдоволення в усьому арабському світі. Мирні демонстрації, які кинули виклик політичному гнобленню, і відмова коритися силам безпеки, що тримали авторитарних лідерів при владі протягом десятиліть, мали трансформаційну силу. Вона змушувала громадян інших країн долати власний страх і пасивність та виходити на вулиці. Лівійці, бахрейнці, єменці, сирійці та інші, побачивши реальність здійснення змін власними силами, удавались до аналогічних дій.

В окремих країнах вплив туніського повстання був підсилений власними тригерами. У Єгипті – це смерть громадського активіста Халеда Саїда, закатованого поліцією в червні 2010 року, незвичайний навіть для Єгипту рівень фальсифікації виборів до парламенту восени того ж року і переслідування опозиційних кандидатів, а також газова й продовольча кризи [336, с. 106]. Нарешті, відео, опубліковане активісткою Асмою Махфуз 18 січня 2011 р., із пристрасним зверненням до народу: «Не втрачайте надії – надія зникає тільки тоді, коли ви говорите, що немає ніякої надії». Через тиждень сотні тисяч людей зібралися на площі Тахрір [317, с. 58].

У Ємені безпосереднім каталізатором стали конституційні поправки президента А.А.Салеха в січні 2011 року, які уможливили його висунення на наступний президентський термін у 2013 році. У Лівії – арешт відомого правозахисника. У Сирії – арешт та тортури підлітків, які намалювали антирежимні графіті [389].

Слід підкреслити, що стихійну дію тригерів доповнювали цілеспрямовані дії громадських і політичних активістів, їх неформальних мереж і деяких організацій. Їхня

роль часто ігнорувалася, і акцент було зроблено на стихійності, однак це є спрощенням та узагальненням більш складної картини подій.

Дійсно, у всіх країнах «арабської весни» мільйони несподівано вийшли на вулиці, організовані групи повністю не відповідали за масові демонстрації, і динаміка протестів залежала не від них [187, с. 13]. Спонтанність масштабного народного підйому була неочікуваною як для режимів, так і для опозиційних сил. Однак повністю заперечувати їх значення не варто. Організовані, навіть дисципліновані, хоча й не об'єднані навколо традиційних структур партій або інших різновидів політичних організацій, протестувальники в Тунісі, Єгипті, Ємені, Бахреїні, Сирії виступали на чолі з коаліціями мереж, частіше неформальними, ніж формальними [299, с.13]. Їх комунікація та організація, координація ними протестів були частково засновані на використанні сучасних інформаційних технологій, зокрема Інтернету, соціальних мереж, що знайшло відображення в назвах «Революція 2.0», «Твітерна революція» [142, с. 377].

Саме в соціальних мережах громадськими активістами створювались групи, які закликали до виходу на вулиці, хоча подібна практика не була чимось радикально новим. Випадки мобілізації через Інтернет мали місце в арабських країнах і раніше. «Арабське пробудження» стало лише продовженням і кульмінацією практики, започаткованої веб-активістами.

У Тунісі перші протести були організовані через фейсбук, а одними з організаторів виступили туніські музиканти-репери. У Єгипті одним із ініціаторів демонстрацій 25 січня стала фейсбук-група «Ми всі Халед Саїд», названа на честь молодого чоловіка – жертви свавілля поліції. Її заклики до протесту були підтримані «Рухом 6 квітня», а також «новими лівими», молоддю Братів-мусульман, правозахисниками, робітничими активістами та просто громадянами. У результаті, напередодні демонстрацій 25 січня на вулицях Єгипту сформувався вражаючий набір різних мереж і груп протесту.

У Бахреїні ініціаторами повстання теж стали фейсбук-активісти, а також політичні та правозахисні рухи: Рух за свободу й демократію і Рух за права людини, організований навколо Бахреїнського Центру за права людини. До них приєдналися опозиційні нелегальні групи – «аль-Хакк», «аль-Вафа», «аль-Ахрар» і формальні опозиційні «асоціації» (партії в Бахреїні заборонені) – «аль-Віфак», «аль-Ваад», «аль-Мінбар» [137,

с.159]. Активно комунікація через фейсбук використовувалась і сирійською опозицією, яка намагалась скопіювати вдалі практики єгипетських революціонерів [281].

Революційна мобілізація сприяла народженню багатьох нових рухів за політичні та економічні зміни – «Руху 14 лютого» в Бахреїні, «Коаліції молоді 25 січня», «Коаліції революційної молоді» та десяткам інших в Єгипті, «Коаліції революційної молоді» в Ємені, яка об'єднала чотири основні групи: «Союз молоді за революцію», «Союз народної молодіжної революції», «Союз молоді й студентів за мирну революцію» та «Коаліцію лідерів за зміни». Не тільки на центральних площах, а й по всій країні виникали й розвивалися нові форми лідерства та організації; пересічні громадяни утворювали «народні комітети», щоб скоординувати дії, заповнити вакуум безпеки в країні [333, с. 23]. Особливістю цих нових революційних форм стало те, що вони були засновані на мережах горизонтальної комунікації, без централізованої організації з відповідною командною структурою [287, с. 176].

Горизонтальність новітніх революційних коаліцій і мереж походила від однієї особливості: їх політичною метою було не захоплення державної влади, як у класичних революціях минулого, а лише здійснення тиску на неї з метою викликати зміни, що радикально відрізняє їх від традиційних революційних груп або партій [136]. Жодна сила в їх межах не могла претендувати на те, що саме вона відіграє керівну роль. Це дало, як зазначає серед інших учених Г.Кемпбелл, відхід від класичної теоретичної моделі революції на основі провідної ролі авангардної партії чи організованого класу [153].

Однак не слід недооцінювати або заперечувати роль і більш традиційних структур та формальних організацій громадянського суспільства в революційній мобілізації. Більш того, вважаємо, що порівняно високий рівень розвитку громадських структур, незалежних від режиму, у випадку підтримки ними революції, забезпечував більшу силу, організованість та ефективність опозиції. Так, у Тунісі, де акції протесту розпочинались більш спонтанно, ніж в інших країнах, значну роль у розвитку протистояння відіграло впливове Загальне об'єднання (федерація) працівників Тунісу, яке нараховувало понад півмільйона членів, професійні асоціації, зокрема Національна асоціація юристів, а також Загальний союз туніських студентів, які згодом долучилися до організації антиурядових демонстрацій, сприяючи зростанню масовості та

організованості [156, с. 4]. Активну роль у протестах відіграли й професійні асоціації в Бахреїні.

У Єгипті професійні асоціації також оголосили страйки й висловили свою підтримку демонстраціям проти Х.Мубарака [157, с. 14; 325, с. 206]. Протести, організовані незалежними об'єднаннями робітників, становили невід'ємну частину загального руху за зміни. Однак, на відміну від Тунісу, де профспілковий рух був значною мірою централізованим, а його структурам вдалося зберегти відносну незалежність від держави, у Єгипті офіційні об'єднання, зокрема Федерація профспілок, були кооптовані режимом, незалежні організації залишалися слабкими й розрізненими, що не дозволяло чинити централізований організований тиск.

Слід зазначити, що зразки революційної мобілізації та самоорганізації не були ідентичними в різних країнах, хоча й мали подібні риси. Уже на прикладі участі профспілок і професійних асоціацій очевидно, що дореволюційні структури та історичні контексти в кожній країні мали значний вплив на можливості та форми прояву активності. Якщо в Тунісі, Єгипті, Ємені, Бахреїні опозиція мала можливість масової присутності на вулицях міст і столиці, навіть встановлення наметових містечок у найбільш репрезентативних центральних громадських місцях, таких, як вулиця Хабіба Бургібі в Тунісі, площа Тахрір у Каїрі, площа Сітгін у Сані, площа Лулу в Бахреїні, де від декількох тижнів до декількох місяців тривали опозиційні демонстрації й протести, то в Лівії й Сирії через орієнтацію влади на нещадне насильницьке знищення мінімального протесту із застосуванням усіх можливих засобів, це було неможливим. Чинник страху різко зменшував потенції соціальних медіа та ефективність ненасильницької мобілізації в цих двох країнах [198].

У Лівії будь-які натяки на незалежну громадську активність жорстко придушувались структурами безпеки протягом усього часу функціонування режиму; тут не існувало жодної інфраструктури для організації та координації протестів. Насильницьке придушення стихійного сплеску невдоволення в лютому 2011 р. спричинило швидку стихійну трансформацію народного спротиву у збройне повстання, яке розвивалося знизу й основою якого стали невеликі озброєні бойові групи від 20 до 200 осіб. Мобілізація до них відбувалася через традиційні соціальні структури – за

сімейно-клановими та сусідськими, міськими, регіональними, племінними лініями – за відсутності інших різновидів соціальних або політичних зв'язків [362].

У Сирії так само не існувало інфраструктури громадських організацій або мереж активістів, які могли б координувати та організовувати протести – офіційні легальні структури (профспілки, партії або неурядові організації) були невід'ємною частиною чинної системи влади. Окремі Інтернет-активісти спробували скопіювати деякі зі стратегій єгипетської революції. Було створено фейсбук-сторінки, такі, як «Сирійська революція» або «День гніву», що закликали до масових протестів у визначені дні, але ці заклики спочатку проходили непоміченими. Лише ескалація репресій з боку режиму допомогла віртуальним каналам стати місцем, де визначалися форма й зміст політичного дискурсу революції. Вони взяли на себе провідну роль у формуванні колективних політичних цінностей і символів для розрізненого руху [281]. Крім того, під час окремих акцій протесту в різних містах і містечках країни виникала й невіртуальна інфраструктура революції – координаційні комітети, групи спостерігачів та медіа активістів, які доносили інформацію про події до зовнішнього світу.

Від самого початку основними формами самоорганізації та мобілізації стали місцеві комітети. Уже у квітні 2011 р. протестувальники в багатьох містах Сирії почали створювати неієрархічні структури для координації ненасильницького спротиву. Зі збільшенням кількості арештів та насильства з боку режиму щодо учасників цих структур, групи спротиву «розчинялися» та перегруповувалися під новими назвами. Адаптуючись до змінених умов, протестувальники вигадували нові тактики організації вуличних протестів, пов'язані з різними хитрощами, аби уникнути переслідувань [167].

Проблема революційного руху в Сирії, на відміну від інших країн, полягала в тому, що такі групи, комітети, ініціативи залишалися розрізненими, що було пов'язане з географією протесту, складною етно-конфесійною структурою міст і регіонів. На відміну від Лівії, де центром революції став схід країни, швидко звільнений від влади режиму М.Каддафі, у Сирії осередки протестів виникали в різних місцях по всій країні. Зіткнувшись з масовими репресіями й застосуванням сили з боку режиму, а звідси з труднощами координації, активісти, яким не вистачало організаційного досвіду, заважали ідеологічні розходження й відмінні погляди на методи революції, не змогли

сформувати єдиний узгоджений рух за зміни з конкретними вимогами. Опозиція переважно залишалася організованою на основі сусідських, регіональних, кланових зв'язків, прив'язаною до певного географічного пункту [259]. Спроби створити необхідну координаційну структуру за кордоном з політичних дисидентів і активістів за зразком лівійської Перехідної національної ради були відірвані від розвитку конфлікту всередині країни й не дали потрібного ефекту.

Розглядаючи роль різних організацій громадянського суспільства – як традиційних, так і новітніх неформальних структур мережевого типу – у мобілізації та організації революційних рухів у всіх країнах «арабської весни», майже не згадуємо політичні партії. Причина цього в тому, що участь останніх у боротьбі з правлячими режимами була переважно маргінальною, принаймні, у випадку легальних організацій. Аналітики та науковці неодноразово підкреслювали цей аспект, пояснюючи його втому суспільства від традиційної партійної політики або її практичної відсутності [287, с. 174].

Арабські режими були настільки успішними у викоріненні та маргіналізації традиційної опозиції, що їх супротивникам не вистачало лідерів, які могли б здійснювати мобілізацію, управління й контроль критичної маси послідовників [299, с.13]. Від самого початку протести й повстання характеризувалися розбіжностями та стійкою недовірою між партійними елітами й вулицею, партійними організаціями й масовими рухами.

Відсутність бажання взаємодіяти з партіями з боку більшості молодіжних активістів і їх об'єднань є цілком зрозумілою, зважаючи на тривалу історію співробітництва перших з автократіями, стійкі уявлення щодо їх виключно корумпованого характеру й зацікавленості лише в перерозподілі ресурсів. Партії в арабських країнах – там, де вони не були заборонені режимом (Лівія, Бахрейн) – часто виступали інструментом диктатури, а їх позиції зводилися до «лояльної опозиційної декорації» [287, с. 175; 299, с. 13]. Під час народних виступів деякі з них були буквально витягнуті на вулиці на акції протесту й змушені слідувати за ініціативами, висловленими молоддю, замість того, щоб брати на себе традиційну роль лідерів [344, с. 17].

Так, у Єгипті з 30 зареєстрованих політичних партій революцію підтримали лише десята частина [114, с. 27]. У Ємені революційні активісти намагалися діяти незалежно

від формальної політичної опозиції – «Спільної зустрічі» (Ліка Муштарак) – коаліції партій, яка включала ісламістську Іслах, Єменську соціалістичну партію та декілька інших, і спочатку вимагала реформ, а не відсторонення від влади Салеха. На відміну від молодіжних рухів, коаліція завжди залишалася відкритою для перемовин з режимом [196, с.66].

У Бахреїні, де партії заборонені, а їхній аналог – легальні політичні «асоціації», хоча й брали активну участь у протестах, не посідали домінуючих позицій. Саме вони виявились силами, більш схильними до компромісу з правлячою елітою, тоді як «Рух 14 лютого» основною метою оголосив повалення режиму династії Аль Халіфа, а радикально налаштовані нелегальні групи на чолі з аль-Хакк, аль-Вафа і Рухом за свободу Бахреїну навіть створили «Коаліцію Бахреїнської республіки» [294].

Позиції ісламістських організацій мало відрізнялись від поведінки світських політичних партій. Донедавна саме ісламісти вважались основною опозиційною силою до режимів, здатною мобілізувати на спротив достатню кількість людей. Передбачалося, що в разі виникнення якогось масового антирежимного руху, він неминуче буде очолений саме ними й відбудеться під гаслами встановлення ісламської держави. Однак, розвиток революцій у країнах «арабської весни» продемонстрував хибність подібної думки та більш складну картину ідеологічної дійсності в арабському світі.

Справжнім сюрпризом стало саме те, що люди вийшли на вулиці із закликами, які не мали жодного відношення до релігії. «Іслам – це рішення!» (класичне ісламістське гасло) замінили на «Туніс – це рішення!». Це стосується й Сирії, де ісламізація опозиційних сил відбувалася пізніше у зв'язку зі специфічними локальними та геополітичними умовами. Там протестувальники спочатку закликали до єднання представників різних релігійних конфесій під світськими гаслами політичних та економічних змін. Російський сходознавець і політик Є. Примаков з цього приводу зазначав, що перехід арабського світу на нову стадію розвитку не відбувається під ісламськими знаменами й не викликаний міжцивілізаційними протиріччями [94].

Так, мережі ісламістських організацій майже не відіграли ролі у мобілізації потенційних учасників революційних виступів. У Тунісі їх участь у протестах була непомітною. У Єгипті найпотужніший опозиційний рух «Братів-мусульман» спочатку

не підтримав протести – частина його рядових членів брали в них участь індивідуально, з власної ініціативи. Не дивно, що «Брати-мусульмани» врешті-решт приєдналися до них, відчуваючи, що політична ініціатива в опозиції, яка майже повністю належала їм у попередні роки, переходить до інших сил [114, с. 27]. Окремі елементи консервативного напрямку салафітів навіть засудили демонстрації як такі, що суперечать релігійному закону [333, с. 24; 172, с. 23-24]. Водночас революційний рух у Єгипті став уособленням єднання мусульман і християн у прагненні до змін.

У Ємені ісламістська партія Іслах, важливий член опозиційної коаліції Спільної зустрічі, зрештою активізувалася в протестах, їх координації та матеріальному забезпеченні наметового табору протестувальників задля здійснення провідної ролі та визначення порядку денного. Через угодовську позицію щодо режиму та консерватизм вона не знаходила підтримки серед більшості молодих активістів [196, с. 75].

У цілому, за винятком Сирії й Лівії, ісламісти в жодній країні не були найбільш твердими й непохитними у вимогах демонтажу диктаторських режимів. Саме вони виявились «центристськими» захисниками тих сил, які працювали над абортунням революцій і їх трансформацією у засіб заміни одного правителя іншим [344, с.17]. Фактично своїми діями вони довели, що не тільки не є представниками найбільш радикальної опозиції, а й їхня опозиційність перебуває під питанням.

Єдина країна, де радикальне крило опозиції до режиму отримало однозначно ісламістський характер – Сирія. Але й тут у перші місяці революційний рух мав такий самий світський мирний характер, як і в інших країнах, а його учасники всіма силами намагались залучити представників усіх конфесій до участі у спротиву авторитаризму, демонструючи єдність сирійського народу. Протестувальники, які масово вийшли на вулиці 18 березня 2011 р. в Дераа, Банясі, Хомсі, Дамаску, співали: «Ні суніти, ні алавіти – ми прагнемо національної єдності!», тримаючи знак з хрестом та півмісяцем і словами: «Ні – репресіям, так – свободі!». Найбільший протест у Сирії відбувся в м. Хама влітку 2011 р., коли 400 тисяч людей зібралися на центральній площі. Він був сповнений сценами міжрелігійного єднання і став справжнім викликом конфесійному наративу режиму [167].

Ісламізація спротиву й вихід ісламістів на перші ролі відбувались не відразу, унаслідок низки причин: використання конфесійної «карти» з боку режиму, його маніпуляції страхами меншин перед невідомою альтернативою й активним втручанням у конфлікт інших держав, які переслідували власні інтереси: Ірану – союзника алавітської правлячої еліти, Туреччини, Катару, Саудівської Аравії, що надавали ресурси й підтримку не світським демократичним силам, а тим або іншим ісламістським фракціям – від «Братів-мусульман» до радикалів. Результатом стало загострення релігійних протиріч, перетворення потенційної загальнонародної революції на сунітське повстання, поступовий вихід ісламістських угруповань – як поміркованих, так і радикальних – на перші ролі та майже повне витіснення секулярної міжконфесійної опозиції з арени протистояння.

Щодо Лівії, то в цій країні члени нелегальних організацій радикальних ісламістів, насамперед Лівійської ісламської бойової групи, ще в 90-ті рр. намагались чинити збройний опір режиму. Очевидно, вони долучились до боротьби з ним і в 2011 р., але не були основною рушійною силою й не визначали характер революції. Ці колишні елементи ісламістського руху вели боротьбу поряд із іншими повстанцями, не намагались виокремити себе або очолити революцію. Як і в Тунісі, Єгипті та інших країнах революцій, повстання в Лівії мало неідеологічний характер. Це був широкий спектр соціальних груп, об'єднаних спільним бажанням усунення від влади диктатора, який керував ними останні чотири десятиліття [298].

Отже, розглянувши особливості мобілізації та організації революційних рухів у різних країнах, можемо зробити висновок, що стихійність виникнення і зростання народного протесту поєднувалась із самоорганізацією неформальних мереж активістів і молоді, які використовували новітні технології й методи комунікації, а також безпосередні форми взаємодії, мобілізуючи на спротив власних співгромадян. Горизонтальні й безлідерні за своєю структурою, вони об'єднали в прагненні до змін чимало соціальних груп. До них згодом долучилися більш традиційні організації громадянського суспільства, зокрема профспілки, правозахисні об'єднання тощо, а інколи й опозиційні політичні партії та ісламістські рухи – залежно від їх позиції в структурі конкретного політичного режиму. Наявність сталих організаційних структур

усередині руху зміцнювала його. Однак жодна з цих груп або організацій не відіграла провідної ролі в революції. Революційні рухи мали неідеологічний характер і були об'єднані навколо спільної ідеї усунення диктаторів від державної влади та створення більш справедливої політичної системи, яка б передбачала здатність суспільства впливати на діяльність урядів та справи в державі через інститут виборів, забезпечення громадянських і політичних прав, поклала б край корупції та зловживанням. Поява революційних рухів засвідчила радикальну зміну традиційної формули політичних перетворень у регіоні, коли не політичні еліти, а суспільство поставало джерелом змін.

3.3. Тенденції та закономірності розвитку революційних конфліктів у країнах «арабського пробудження»

Революційні рухи, які з кінця 2010 – початку 2011 рр., охопили арабський світ, отримали спільну назву – «арабська весна» («арабське пробудження»). Їх об'єднували близькі цілі та ідеї, вони нерідко були викликані подібними причинами, проголошували аналогічні гасла, запозичивши один в одного тактику та способи спротиву. Однак, фактично з самого початку їх еволюція та розвиток протистояння з режимами, набули різних траєкторій. Якщо революціонерам Тунісу та Єгипту вдалося швидко подолати спротив та досягти повалення диктаторів, зустрівшись згодом із різними викликами на шляху до перетворень, то в Лівії і Ємені для цього знадобилися місяці напруженої боротьби, у першому випадку – збройної. У Бахреїні потужний революційний рух зазнав поразки, а в Сирії перетворився на тривалий громадянський конфлікт з активним залученням іноземних держав. Стадії, динаміка, результати були специфічними в кожній країні.

Щоб пояснити динаміку протистояння, знайти відповідь на питання, чому деяким революційним рухам вдалося повалити їхні уряди, тоді як інші цього не зробили, треба поглянути на конфігурацію контексту, у якому їм доводилося діяти: структурні особливості політичного режиму й суспільства, характер відповіді правлячої еліти на революційний виклик, а також міжнародні впливи.

По-перше, влада, з якою зіткнулись протестувальники, була унікальною в кожній нації, так само, як і труднощі, на які вони наштовхнулися, намагаючись подолати

спротив [156, с. 3]. Розглядаючи передумови виникнення революцій, для характеристики систем влади в країнах «арабського пробудження» ми використовували узагальнений термін «авторитарний персоналістський режим». Однак, за цією назвою приховані досить широкі структурні відмінності, що відображають особливий історичний розвиток певної нації і держави. Унікальними були й особливості та персональний вибір дій з боку національних лідерів. Саме перша реакція правлячої еліти на початок протестів визначала подальший формат протистояння між режимом і опозицією. У деяких випадках вона вела до придушення опозиції, а в інших підживлювала її спротив.

Керівники країн, яких раніше торкнулася революція, очевидно, були захоплені зненацька, що й обумовило певну розгубленість і нерішучість у виборі тактики. Реакція президента Тунісу З.А.Бен Алі була повільною й слабкою, що дозволило відносно швидко досягти його усунення від влади. Президент Єгипту Х.Мубарак також не відреагував миттєво на ескалацію протестів на початку 2011 року, навіть після того, як З.А.Бен Алі втік з країни в середині січня. Коли протести посилювалися, влада Х.Мубарака ослабла. Президент пообіцяв піти у відставку в кінці свого терміну повноважень, одночасно наказавши посилити використання насильства щодо протестувальників. Таке поєднання батога з пряником мало негативні наслідки, підірвало підтримку Х.Мубарака в поліції, його партії і серед військових [262].

На відміну від З.А.Бен Алі і Х.Мубарака, режим М.Каддафі відреагував швидко й рішуче, що збільшило його шанси на виживання, хоча це рішення зумовило зростання насильства й згодом спричинило зовнішнє втручання. У Сирії насильство з боку режиму було, поза сумнівом, основною причиною зростання руху й водночас його радикалізації [196, с. 70]. Політичні поступки, зроблені Б.Асадом, були дуже незначними, відбулись занадто пізно й перережались з насильством. Підтримка режиму випаровувалась з посиленням його жорстокості, на грудень 2011 кількість жертв досягла 5000, більше, ніж у будь-якій іншій країні, крім Лівії [196, с. 67]. Водночас насильство, що поступово зростало з обох боків і ставало основним засобом дії, відштовхувало від революції значну кількість опозиційно налаштованих громадян, які не сприймали силу як метод досягнення мети [198].

У Бахреїні репресії також спричинили маргіналізацію поміркованих сил і створили перешкоди перед компромісом. Нерепрезентативний національний діалог і залежна «незалежна комісія», яка розслідувала випадки насильства та зловживання владою щодо протестувальників з боку поліції, лише збільшили розкол у суспільстві, яке й так було поляризованим між розлюченою опозицією й репресивним урядом [353]. Лише зовнішня військова допомога з боку Саудівської Аравії та ОАЕ зробила можливим придушення революційного руху.

У Ємені А.А.Салеху доволі довго вдавалося використовувати комбінацію репресій, насильства, економічних стимулів і обіцянок політичних компромісів і реформ, щоб втримати владу [196, с. 66]. Він звернувся до використання системної особливості єменської політики – патримоніального характеру відносин – з метою забезпечення лояльності своїй владі серед потужних племінних конфедерацій і мобілізації їх підтримки через контрдемонстрації [241, с. 19].

Здається, що поєднання деяких поступок, стимулів і застосування сили, маніпуляції протиріччями всередині суспільств, є більш ефективним методом протистояння наступу революції. Показово, що жорстка насильницька реакція придушила революційний рух лише в одному випадку – у Бахреїні, а в Лівії та Сирії лише спровокувала розширення руху та його радикалізацію. Тобто схожі дії в різних умовах можуть породжувати різні результати. Очевидно, що слід зважати не лише на відповідь режиму, але й на інші чинники: здатність певної тактики подолати протести залежить від конфігурації сил та обставин, у яких розгортається боротьба.

Що саме обумовлювало ту або іншу реакцію режимів на народні виступи й робило її успішною або провальною? З одного боку, це можна пояснити особистим вибором, розрахунками або психологією лідерів. У цьому плані керівники держав, які пізніше зіткнулися з революційним викликом, опинилися у більш виграшному становищі, адже мали можливість ураховувати помилки своїх сусідів. Не дивно, що керівники Лівії та Сирії вдалися до максимального застосування насильства, адже вважали успіх революцій у Тунісі та Єгипті наслідком слабкої реакції з боку влади.

Однак не менш, а, можливо, й більш важливу роль у виборі певних дій зіграли структурні особливості режимів, а саме здатність правителів зберігати контроль над

ресурсами примусу, лояльністю ключових союзників, найважливішими з яких були армія та служби безпеки, важливими секторами суспільства, а також наявність або відсутність міжнародної підтримки з боку впливових держав. Саме ці чинники можуть пояснити, чому подібна реакція правлячої еліти подекуди мала різні наслідки.

Мабуть, одним із найважливіших чинників є вірність режиму силових структур. Усі політичні режими залежать від лояльності своїх солдат і поліцейських, однак для «султаністських» режимів Арабського Сходу вона має особливе значення, що пояснюється постійною потребою в примусі або його загрозі задля компенсації нестачі легітимності [165, с. 29]. Коли армія вирішує не підтримувати владу (Туніс, Єгипет), вона, імовірно, приречена. Де солдати вирішують дотримуватися статус-кво (Бахрейн, Сирія), режим виживає. Де збройні сили розколюються (Лівія, Ємен), результат визначається іншими чинниками, такими, як іноземна інтервенція, сила опозиційних сил і «впертості» режиму [165, с. 37].

Визначальною рисою вигнання правителів-диктаторів у Тунісі та Єгипті була відмова військових відкрити вогонь і знищити протест. Постаючи перед питанням, захищати диктатора або ні, військові еліти врешті зробили вибір на користь останнього, не залишаючи президенту іншого вибору, окрім того, як піти у відставку [332, с. 24].

Пояснення відмови військових у Тунісі від підтримки З.А.Бен Алі можна знайти в позиції армії в структурі політичного режиму. На відміну від багатьох інших арабських країн, таких, як Єгипет, туніська армія не брала участі у війнах і не домінувала у вітчизняній економіці, завжди була осторонь політичної боротьби. Х.Бургіба, попередник З.А.Бен Алі, навмисно тримав збройні сили поза політикою під час трьох десятиліть президентства [165, с. 31]. За часів його наступника вони залишались маленькою, скромно фінансованою структурою задля захисту кордонів; кількість солдат становила лише 50 тисяч – щодо загальної кількості населення це одна з найменших в арабському світі армій. Вона не отримувала масштабної іноземної допомоги, була погано озброєною, виключеною з патронажної мережі та не користувалась особливими привілеями, існуючи в тіні розвинутої системи внутрішньої безпеки країни, тобто зміна режиму не несла б за собою якихось специфічних для неї втрат [231].

У Єгипті, навпаки, армія мала значний політичний та економічний вплив; останні чотири президенти були вихідцями з військових кіл. Її згода на повалення Х.Мубарака корінилася в її поступовому відсуванні на задній план у доступі до політичної влади, що відбувалось протягом останніх років, і загрозі економічним інтересам у зв'язку з активною політикою приватизації та діяльністю нової бізнес-еліти, пов'язаної з сином Х.Мубарака – Гамалем. Позиція армії мала небагато спільного з підтримкою революційного руху й демократії, скоріше вона була проявом бажанням зберегти власне привілейоване становище й переваги [274, с. 24]. Військове керівництво було зацікавлене у використанні народного протесту, а також стримуванні революційного руху в контрольованих межах [333, с. 24].

Отже, в Тунісі та Єгипті з розглянутих вище різних причин військові обрали рішення не підтримувати режим, що сприяло швидкій і порівняно безкровній перемозі протестувальників. Інша ситуація склалася в Лівії, де М.Каддафі, побоюючись військових переворотів, недофінансував її, намагаючись послабити та надаючи пріоритет паралельній еліті й напіввійськовим силам; більшість з яких – новостворені підрозділи, підпорядковані його родичам [355, с. 21]. Такі сімейні зв'язки надавали режиму надійну, хоча й невелику базу підтримки з боку сил безпеки. Як тільки спалахнуло повстання, режим намагався гарантувати слухняність регулярної армії, поєднуючи методи «батога й пряника». Однак, її підрозділи, що базувались на сході Лівії, перейшли більш-менш у повному обсязі на бік повстанців, дезертували й великі сегменти частин, дислокованих на заході [165, с. 34].

На відміну від Єгипту й Тунісу, де професійні військові сприяли усуненню від влади З.А.Бен Алі і Х.Мубарака, армія в Лівії була занадто слабкою, щоб змусити М.Каддафі піти. Останній міг повністю спиратись на підтримку своїх спецпідрозділів в умовах міжнародної ізоляції. Цілком імовірно, якщо б не допомога зовнішніх сил, протистояння режиму та опозиції могло б затягнутися на роки [355, с. 21].

Розвиток конфлікту в Лівії підтверджує висновки деяких учених, що в неінституціалізованих режимах, де особисті та сімейні зв'язки визначають просування й керівництво підрозділами, під час революції відбувається фрагментація військових на лояльні частини, очолювані родичами лідера, та ті, що переходять до опозиції [284]. Це

доводить розвиток подій не лише в Лівії, а й у Ємені, де також відбувся розкол усередині військових і структур безпеки. Ключові союзники А.А.Салеха, зокрема, генерал Алі Мухсін Аль Ахмар, командир 1-ї бронетанкової дивізії та начальник Північно-Західного військового регіону, відмовились від його підтримки, як і близько десяти інших представників генералітету. Значна кількість рядових солдат перейшли до опозиції чи просто втекли. Щоб зберегти свою владу, А.А.Салех спирався на добре оснащену підготовлену Республіканську гвардію, Центральні сили безпеки та армійські елітні підрозділи, лояльність яких він зберіг, адже їх очолювали його близькі родичі [343].

Такий розкол у силових структурах зіграв на руку революційним силам, послабивши правлячий блок, але й призвів до затягування протистояння на 11 місяців, періодичних спалахів насильства та балансування країни на межі повномасштабного громадянського конфлікту. Останнього вдалося уникнути завдяки втручанням зовнішніх сил, зокрема Саудівської Аравії та ОАЕ, їх тиску на А.А.Салеха та організації мирного переходу влади.

Той факт, що в таких країнах, як Лівія і Ємен, не було єдиної професійної автономної армії, як в Тунісі та Єгипті, мав негативні наслідки для подальшого розвитку революційного руху й для перехідного періоду. Так, у Лівії необхідність здійснення збройної боротьби й відсутність єдиної структури, яка б її очолила, спричинили формування десятків озброєних груп і бригад, кожна з яких вважала себе найбільш революційною й легітимною. Подібна фрагментація нерідко накладалася на розділення за клановими, племінними, етнічними ознаками або за приналежністю до однієї географічної одиниці: сусідської спільноти, кварталу, міста, регіону [362].

В умовах держави з надзвичайно слабким інституційним розвитком, адже надперсоналізований режим М.Каддафі залишив по собі майже повний інституційний вакуум – це стосується як державних інститутів, так і громадянського суспільства – результатом став поділ країни на частини між різними бойовими «підрозділами», насильницькі конфлікти між ними за контроль над територіями, виробництвом та експортом нафти й новосформованими державними структурами [362].

Щодо Сирії та Бахрейну, то ці країни утворюють своєрідну третю групу, де офіцерський корпус та керівництво структурами безпеки поділяють статус конфесійної

меншини разом із правлячою елітою, а тому військовий інститут залишається разом з режимом, побоюючись втрати власного привілейованого становища в разі перемоги опозиції [284].

Зокрема, у Бахреїні регулярна армія невелика, солдати отримують гарну зарплату, сучасну зброю, а також першокласну підготовку. Проте, ураховуючи можливість більш прибуткової кар'єри, військова служба не є престижною, і монархія вдається до найму кваліфікованих офіцерів і сержантів з-за кордону. Найголовніше, це не національна структура, а, швидше, бойова сила, утворена з мусульман-сунітів, які відповідають за захист правлячої сім'ї сунітського походження, сунітської політичної та бізнес-еліти в країні, де близько трьох з кожних чотирьох або п'яти осіб – шиїти. Бахрейн не має обов'язкової військової служби саме тому, що його правлячі еліти побоюються надання військової підготовки та зброї шиїтам. Не дивно, що сунітські армія й сили безпеки швидко продемонстрували свою вірність монархії Бахрейну, удавшись до придушення революційного руху [165, с. 35].

Схожа ситуація склалася в Сирії, де тривалі зв'язки між алавітським режимом та армією і силами безпеки пояснюють здатність президента Б.Асада втримувати владу. Щоб зрозуміти сутність взаємовідносин, наведемо деякі дані. Хоча більшість 300 000-ної армії призовників становлять суніти – з 200 000 кадрових військовослужбовців в сирійській армії приблизно 70 % – алавіти. Вважається, що близько 80 % офіцерів в армії також є представниками цієї конфесійної спільноти. Найбільш елітний підрозділ – Республіканська гвардія на чолі з молодшим братом президента Магером Асадом – є алавітською силою. Представники цієї конфесійної меншини контролюють і розвідку військово-повітряних сил Сирії, одну з найсильніших спецслужб в апараті безпеки [386].

Такі цифри дозволяють зрозуміти, чому режиму вдавалося підтримувати єдність і лояльність силових структур. Хоча й були зафіксовані випадки дезертирства, інакомислення в армії і навіть апараті безпеки, на який покладався Б. Асад у спробах придушити повстання, це явище не досягло критичного рівня. Намагаючись уникнути його зростання, президент став використовувати лише три з дванадцяти дивізій, сформовані переважно з представників алавітської меншини [196, с. 71]. Однак не варто абсолютизувати значення конфесійних зв'язків. Слід враховувати і той факт, що

армійські офіцери незалежно від походження становили своєрідну привілейовану касту. Вони мали доступ до системи соціальних переваг, яка пов'язувала з режимом кожен аспект їхнього професійного та особистого життя, зумовлюючи їх антагоністичні відносини з суспільством [390].

Отже, завдяки зазначеному тісному зв'язку між правлячою елітою та силовими структурами, режимам Сирії та Бахрейну вдалося завадити їх внутрішньому розпаду й зберегти силу, достатню для того, щоб витримувати протистояння з опозиційними силами. Однак цим вплив на перебіг подій складних конфесійних відносин у суспільстві та їх інтегрованості в структуру правлячого режиму не обмежується. Він є набагато ширшим, маючи специфічний соціальний контекст, що є більш сприятливим для режиму, ніж для опозиції, адже останній необхідно боротися за мобілізацію прибічників в умовах відносної ізоляції, глибокої недовіри та взаємних страхів між окремими спільнотами, які активно роздмухуються державною пропагандистською машиною. Маніпуляції складними конфесійними протиріччями разом із застосуванням сили стали одним із основних способів, використовуваних як сирійським, так і бахрейнським режимами задля посилення власного контролю над владою та створення перешкод для формування злагодженого опозиційного руху.

Подібна тактика не була чимось новим. У Сирії дискурс конфесіоналізму завжди був інтегральною частиною національного політичного клімату. Використання міжрелігійних протиріч як засобу контролю було характерним ще для колоніальної французької адміністрації. Від початку утворення Сирійської республіки країна не мала конкретних національних стратегій, спрямованих на подолання релігійних, етнічних суперечностей і конфліктів на користь сирійського націоналізму та реальної, а не показної інтеграції громадян. Прихід до влади «націоналістичної» партії Баас нічого не змінив у цій сфері – наявні проблеми міжконфесійних відносин замовчувалися й консервувалися. Будь-які дискусії щодо їх обговорення були заборонені, що неминуче вело до створення латентного стану, конфесіоналізму, перешкоджаючи формуванню загальнонаціональної ідентичності. Причому режиму належала виняткова роль управління взаємодією між окремими групами, незалежні інтеракції між ними були зведені до мінімуму [203].

Зокрема, структури безпеки свідомо впроваджували політику, спрямовану на розділення людей за конфесійною приналежністю, релігійними або етнічними критеріями. Це можна проілюструвати активною підтримкою, яка надавалася географічній сегрегації представників окремих конфесій у різних областях – м. Баніяс, розділеному на алавітські та сунітські райони, м. Кутейфа, де район, у якому проживали офіцери армії (переважно алавіти), був відокремлений парканом від сунітської більшості міста. Аналогічний географічний поділ можна побачити в багатьох інших містах, включно зі столицею – Дамаском. Ці райони не були однорідними, але у свідомості сирійців закріплювались як такі [203].

Політична монополія на конфесіоналізм надавала режиму багато переваг, дозволяла репрезентувати себе як єдиного захисника та гаранта прав меншин. Інструменталізований правлячою елітою, він використовувався й для нищення репутації дисидентів та опозиційних груп, виступи яких придушувались як прояв незадоволення представниками певних релігійних або етнічних груп, а не зумовлений універсальними прагненнями громадян. «Роздмухування міжрелігійних протиріч» стало типовим обвинуваченням усім політичним дисидентам [204].

Схожій тактики дотримувався й сунітський режим у Бахреїні, який має тривалу історію свідомої підтримки міжконфесійної напруги, зокрема шляхом заохочення шіїтів навертатися до сунізму, фальсифікації виборів на користь сунітських кандидатів, створення спеціальної розвідки для стеження за громадянами-шіїтами, надання громадянства сунітам з інших країн. Правителі Бахреїну завжди намагались подати народні протести як інспіровані Іраном шіїтські акції, які керуються небажанням забезпечити рівні права для всіх громадян і демократичні зміни, а намірами встановлення шіїтської влади та експорту «ісламської революції» або виключно «шіїтським» незадоволенням.

Після появи перших протестів у 2011 році сирійська та бахреїнська правлячі еліти спрямували всі сили на просування конфесійного нарративу – в обох випадках з великим успіхом, завадивши формуванню справді національного революційного руху. Характер реакції бахреїнської влади на протести демонстрував свідоме розпалювання напруги у відносинах між двома спільнотами. За два роки після початку протестів уряд зруйнував

або пошкодив біля 43 шийтських мечетей. Десятки професорів-шийтів були звільнені. Чимало шийтських медичних працівників були заарештовані або зазнали переслідувань як покарання за допомогу учасникам протестів. Державні телевізійні станції продукували антишийтську пропаганду [162].

Такі дії уряду спрямовувались на провокування агресивної реакції з боку однієї спільноти проти іншої, яка довела б вірогідність твердження щодо революційного руху як елемента регіонального міжконфесійного конфлікту. До цього слід додати, що державна влада навіть заохочувала шийтські акції протестів, даючи дозвіл на організацію виключно шийтським опозиційним групам за умови, якщо акції відбувались у районах компактного проживання цієї спільноти [162]. Водночас правляча еліта вдавалась до дуже жорстких дій щодо сунітських, а також світських ліберальних активістів з обох груп, з метою максимально завадити їх участі й тим самим сприяти підтвердженню власного дискурсу щодо революції як шийтського повстання. Зокрема, першою людиною, заарештованою за участь у протестах, виявився суніт. Голова світської асоціації «аль-Ваад», Іббрагім Шаріф, отримав 5 років тюремного ув'язнення за участь в організації революційного руху [164].

У Сирії конфесійний наратив, використовуваний режимом, розгортався навколо ідеї, що привілейована меншина алавітів може стати об'єктом помсти у випадку перемоги опозиції. Тим самим створювався перманентний страх у колективній свідомості цієї групи. У пам'яті багатьох алавітів ще живими були спогади про повстання під проводом Братів-мусульман у 1976-82 рр., протягом якого їхня спільнота, армія та режим стали об'єктом нападу, і протести 2011 р. сприймалися як своєрідний «ремікс» тих подій. До цього елемента додавався інший – щодо ісламістів як єдиної можливої альтернативи Б.Асаду. Сирійський президент та його оточення багато енергії спрямували на просування й примноження дискурсу про ісламістського «монстра», подаючи революцію як радикальний фундаменталістський рух. На жаль, більша частина опозиції у відповідь вдалася до помилкової тактики, намагаючись розіграти конфесійну карту як зброю проти режиму Б.Асада, що спричинило випарювання підтримки з боку релігійних меншин, поступове перетворення потенційної національної революції на сунітське повстання [243].

«Револуційний рух залишився в руках молодих людей, які не мали необхідного досвіду для здійснення спротиву конфесійному дискурсу, але вдавалися до ісламізації як реакції на нього. Це проклало шлях до домінування в протистоянні конфесійного нарративу, особливо мірою трансформації повстання в громадянську війну», – зазначив сирійсько-палестинський мислитель С.Кілех [204].

У цьому плані насильство, яке стало основним двигуном спротиву з початку 2012 року, грало на руку сирійському президенту, який, подвоївши військові зусилля, міг продемонструвати власним прихильникам і тим, хто ще зберігав нейтральне ставлення до подій, що він є їхнім єдиним захисником проти екстремістів [167].

Отже, маніпуляції глибоко вкоріненим конфесіоналізмом суспільства в умовах конфлікту ідентичностей і слабкості громадянської свідомості, збереження контролю над силовими структурами та внутрішньої єдності правлячої еліти стали потужними засобами, які дозволили зазначеним режимам утримувати центральну владу. Однак, виникає питання, чому конфлікт в Бахреїні погасили, а в Сирії відбулося зростання та радикалізація руху.

Щоб відповісти на нього, необхідно згадати про зовнішній чинник. Аналіз передумов вибуху протестів показує, що всі револуційні рухи «арабської весни» мали автохтонний характер, тобто були породжені місцевими умовами, і лише час їх виникнення був синхронізований завдяки впливу демонстраційного ефекту. Однак, розвиток револуційного протистояння значною мірою залежав від втручання в конфлікт зовнішніх сил, вплив яких міг бути більшим або меншим – залежно від геополітичного становища певної держави, взаємодії її унікальної національної конфігурації з регіональним контекстом. Він міг сприяти перемозі опозиції або, навпаки, допомагати режиму втримати владу. Геополітичний вимір відігравав навіть важливішу роль у формуванні результатів «арабської весни», ніж у попередніх випадках трансформації в інших регіонах [251].

Перш за все треба звернути увагу на суперництво між регіональними «важковаговиками» – Саудівською Аравією, Туреччиною, Іраном, а також відносно новим активним гравцем – Катаром, які побачили в револуціях поблизу своїх кордонів як загрози, так і шанси консолідувати або розширити власний вплив. Дії Саудівської

Аравії та інших країн Перської затоки визначались двома основними мотивами: обмежити вплив шіїтського Ірану й підтримати стабільність монархічних режимів.

У Бахрейнї їхнє втручання стало одним із основних чинників, що призвів до придушення революційного активізму. Прагнення перетворити цю державу на фронт захисту регіональних автократій призвело до того, що 14 березня 2011 р. Саудівська Аравія і ОАЕ ввели в країну військовий контингент з тим, щоб знищити демократичний рух і врятувати династію Аль Халіфа. Причому зовнішні сили брали безпосередню участь у насильстві та переслідуванні опозиції на вулицях [137, с. 164; 165, с. 35; 241, с. 34].

Слід зазначити, що Саудівська Аравія обережно уникала характеристики власного вторгнення як захисту чинного політичного порядку. Замість цього королівство та його союзники, як і правлячий режим, намагалися подати те, що відбувається в Бахрейнї, як прояв релігійної боротьби між шіїтами та сунітами, а не рух за демократичне майбутнє. Лідери в Ер-Ріядї й Манамі свідомо висували звинувачення опозиції в іноземному втручанні і зв'язках з Іраном [241, с. 34-35].

Крім того, політика Саудівської Аравії є більш складною та нюансованою, ніж простий спротив будь-яким змінам, про що свідчать офіційна підтримка зміни керівництва в Ємені, Лівії та Сирії. Вона скоріше орієнтована на спрямування розвитку революцій у такому напрямку, який би сприяв реалізації регіональних інтересів саудитів [353].

Так, у Ємені Саудівська Аравія намагалась стримати революційний рух, який загрожував дестабілізацією ситуації в королівстві, спрямувати та обмежити політичний транзит через організацію передачі влади шляхом перемовин, що зрештою вдалося зробити, хоча й тимчасово. А.А.Салех під тиском змушений був відмовитися від влади згідно з угодою, укладеною за посередництвом Ради співробітництва країн Перської затоки та за підтримки з боку міжнародного співтовариства. Хоча народні протести, які тривали в країні протягом останніх 11 місяців, не припинилися, це забезпечило організований поділ влади між режимом та опозиційною коаліцією, відкривши вікно можливостей для мирної передачі влади й політичного транзиту [145].

У Лівії, як і в Ємені, втручання зовнішніх сил пришвидшило перемогу опозиції. Дані вказують на те, що М.Каддафі міг би ще довго втримувати владу, якщо б не втручання НАТО і Катару та ОАЕ, адже військовий потенціал опозиції був доволі слабкий, щоб взяти гору над силами режиму [169, с. 14]. Підтримка Катаром і (менше) ОАЕ повстанців у Лівії є ще одним прикладом країн Перської затоки, які намагалися використати революційний запал у своїх інтересах. Активна політика в цій країні дала перепочинок від тиску, генерованого «арабським пробудженням», що вибухнуло так недоречно поблизу їхніх кордонів [353].

Але в жодній країні зовнішній чинник не відіграв такої негативної ролі, як у Сирії, яка перетворилася на арену суперництва та засіб реалізації зовнішньополітичних інтересів як для регіональних претендентів на лідерство, так і інших міжнародних гравців (США, Росія). Конкуренція між Саудівською Аравією, Катаром, Туреччиною стала однією з основних причин фрагментації опозиції і звідси – її слабкості, адже ці країни й недержавні суб'єкти всередині кожної з них підтримували «свій» набір опозиційних груп з метою забезпечення впливу на перебіг подій і просування власних інтересів. Наприклад, Ісламський фронт (коаліція частини ісламістських груп) переважно підтримувався недержавними суб'єктами Саудівської Аравії, тоді як «Брати-мусульмани», які становили значну частину членів Сирійської національної коаліції, були підтримані Катаром і Туреччиною. Внутрішньосирійські суперечки щодо стратегії й тактики дій, а також боротьба за ресурси, надані зовнішніми «меценатами», викликали відсутність співпраці між різними опозиційними групами й навіть усередині них, як це продемонстрували події напередодні другої конференції в Женеві в лютому 2014 року, коли підтримувані Катаром члени Сирійської національної коаліції вийшли з Сирійської коаліції, за спиною якої стояла Саудівська Аравія [251]. Звичайно, фрагментація опозиції сприяла Б.Асаду в його прагненні придушити повстання.

Проте підтримка, яку надавали опозиції зазначені країни, була спрямована не на розвиток її світського демократичного крила, а надходила переважно різним ісламістським групам, тим самим сприяючи подальшій ісламізації революційного руху й фактично допомагаючи Б.Асаду, який всіма силами намагався подати цей конфлікт як протистояння держави з ісламськими екстремістами та «іноземними агентами».

Втручання шиїтського Ірану та його сателіту – ліванської шиїтської організації Хезболла на боці режиму, який був єдиним його союзником у регіоні, спричинило посилення впливу конфесійного чинника на розвиток повстання і сприяло набуттю конфліктом релігійного характеру. Фінансова та військова допомога, яку Б.Асад отримував від цієї країни, а також від Росії, значно підвищила його шанси на виживання, затягуючи конфлікт [232].

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що розвиток протистояння між революційним рухом і правлячим режимом у кожній країні залежав від констеляції багатьох чинників, як структурних, так і процедурних (дій основних учасників конфлікту), а також впливу міжнародного контексту. Найбільш сприятливе для перемоги революції структурне середовище склалося в країнах з відносно гомогенним населенням і розвинутим відчуттям національної ідентичності, професійною армією, не зацікавленою у збереженні режиму, нерішучою та запізнілою реакцією керівників (Туніс, Єгипет).

Більший шанс на виживання отримували режими в державах, охоплених революційною хвилею дещо пізніше, керівники яких могли врахувати помилки попередників і заздалегідь підготуватися до можливого поширення революційних настроїв і дій. Здатність зберігати контроль над силовими структурами, єдність, сила й залежність їхнього добробуту від збереження режиму підвищували витривалість останнього, хоча й не були запорукою придушення революційного руху.

Значну роль відігравала здатність правлячого режиму запобігти формуванню широкого суспільного опозиційного консенсусу шляхом маніпуляції протиріччями між суспільними групами – у нашому випадку міжконфесійними суперечностями та взаємною недовірою між спільнотами (Сирія, Бахрейн), а також допомога союзників з-за кордону. Водночас підтримка опозиції з боку інших держав могла як сприяти швидкій перемозі революції, так і спричинити затягування конфлікту та його ускладнення.

Висновки до розділу 3

Отже, наприкінці 2010 – початку 2011 рр. арабський світ засвідчив народження революційних рухів, які охопили декілька держав і спричинили усунення від влади авторитарних правителів у чотирьох із них: Тунісі, Єгипті, Лівії, Ємені. Рухи мали автохтонний характер, тобто були викликані причинами внутрішнього характеру й

частково інспіровані успіхом перших революцій завдяки демонстраційному ефекту. Саме останній став причиною синхронізації часу виникнення протестів у різних країнах, де склалися певні сприятливі структурні обставини.

Узагальнюючи все вищезазначене, основні передумови формування революційних рухів пов'язуємо з глибокою системною кризою моделі авторитарної патерналістської держави, що була заснована на ідеї «лояльність і покора в обмін на блага». Нездатність правлячих режимів, як раніше, забезпечувати певний мінімум добробуту в умовах деградації економіки й соціальної сфери, нестачі ресурсів, корупції, демографічного тиску, поєднувалася зі збільшенням репресивності як спроби компенсувати втрату легітимності. Очевидним ставав розрив між ригідними структурами політико-економічної системи, які не відповідали сучасним викликам, і прагненнями до змін, особливо з боку молодого покоління, відносно освіченого та обізнаного з альтернативними формами та методами правління, озброєного технологічними засобами та ноу-хау мобілізації співгромадян, однак позбавленого будь-яких перспектив на покращення життя та інституційних засобів впливу. В окремих країнах на зазначені спільні передумови накладались специфічні структурні суспільно-політичні конфлікти, які ховались за фасадом авторитарних систем: регіональний дисбаланс у розподілу ресурсів у Лівії та Ємені, привілейоване становище або зосередження влади в руках певної конфесійної спільноти (Сирія, Бахрейн).

Породжені згаданими передумовами революційні рухи засвідчили зміну традиційної формули політичних перетворень у регіоні: рушійною силою оновлення політичних систем виступили не правлячі еліти, а суспільство, тобто найбільш активні громадські сили. Уперше з часів боротьби за незалежність та ліквідації колоніальних систем вони довели власну суб'єктність та спростували загальноприйняті стереотипи щодо себе як пасивного об'єкту панування. Їхня напівстихійна самоорганізація демонструвала відхід від класичної моделі революційного руху на основі провідної ролі авангардної партії, орієнтованої на захоплення державної влади. Останню замінили гнучкі мережеві структури, які активно використовували можливості сучасних інформаційних технологій з метою мобілізації та координації протестів та інших різновидів революційної активності і прагнули не оволодіти державною владою, а

здійснення на неї тиску з метою реалізації радикальних політичних змін. За цим аспектом революції на Арабському Сході можна поставити в один ряд із сучасними «ліберальними» або неklasичними революціями – «оксамитовими» у Центральній і Східній Європі, «кольоровими» на пострадянському просторі, «Революцією гідності» в Україні. Аналіз динаміки розвитку революційних рухів продемонстрував, що наявність попередньої інфраструктури громадянської активності, незалежної від режиму, робила спротив більш організованим та ефективним.

Намагаючись окреслити чинники, які впливали на розвиток революційних рухів і створювали більш або менш сприятливі умови для перемоги над правлячим режимом, ми звернули увагу на контекст, у якому їм доводилося вести боротьбу: наявність або відсутність суспільного консенсусу щодо необхідності революційних дій, збереження режимом єдності і контролю над силовими ресурсами, наявність або відсутність міжнародної підтримки руху чи режиму.

Розглянувши специфіку конфронтації в Тунісі, Єгипті, Бахреїні, Лівії, Ємені, Сирії, можна зробити висновок, що найбільш сприятливі умови для перемоги революційного руху існували в країнах з відносно гомогенним населенням і відсутністю яскраво виражених конфліктів ідентичності, де склався широкий консенсус суспільних груп щодо необхідності змін, реакція правлячої еліти на виникнення перших протестів була нерішучою та розгубленою, а військові обрали нейтралітет і не втручались у перебіг подій, тим самим позбавивши режим необхідної силової підтримки (Туніс і Єгипет).

Проте еволюція протистояння в Сирії продемонструвала, що навіть збереження єдності правлячої еліти та контролю над силовими структурами й армією не є гарантією придушення революційного руху. Також впливають на його розвиток інші чинники, зокрема наявність підтримки з-за кордону, легітимність руху в очах населення й готовність останнього до революційних дій, єдність та ефективність внутрішньої організації. Водночас прагнення правлячої еліти здолати рух за допомогою насильства майже завжди гарантує трансформацію протистояння у збройну боротьбу (Сирія, Лівія). Підтримка з-за кордону, надана режиму або опозиції, може стати як ключовим чинником перемоги (Бахрейн, Лівія), так і причиною затягування та ускладнення конфлікту (Сирія).

РОЗДІЛ 4

ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ У КРАЇНАХ «АРАБСЬКОГО ПРОБУДЖЕННЯ»

4.1. Порівняльний аналіз перебігу політичного транзиту в Тунісі та Єгипті

Учасники революційних рухів у Тунісі, Єгипті, Ємені та інших країнах «арабського пробудження» не лише прагнули усунення від влади певного правителя, а й вимагали радикальних структурних змін, які б створили державу, засновану на проголошуваних цінностях свободи, соціальної справедливості, гідності. Загальні уявлення щодо майбутнього шляху політичного розвитку передбачали створення демократичної системи, заснованої на вільних виборах і праві громадян контролювати та впливати на обраних керівників.

Однак результати революційної боротьби виявились далекими від очікувань. На сьогодні лише дві країни зберігають відносну стабільність і єдність, проте відрізняються типами політичних режимів: якщо Туніс – єдиний у регіоні – поки що йде шляхом консолідації демократії, то в Єгипті відбулось повернення до жорсткої форми напіввійськової бюрократичної авторитарної диктатури. Лівія та Ємен перебувають на межі внутрішнього розпаду, у Сирії триває повномасштабна громадянська війна за активної участі зовнішніх гравців.

Отже, падіння авторитарних режимів ще не означає появи демократії, а народний протест, революційний рух не трансформуються автоматично в здатність створювати стійкі політичні групи та інститути. Країна може надовго залишатись у стані нестабільності або повертатись до авторитаризму. Тому завжди слід пам'ятати про динамічність процесу й нестабільність перших досягнутих результатів.

Від початку революцій Туніс та Єгипет розглядались як країни, що мають найбільш сприятливі умови для переходу до демократії. На відміну від Ємену, Лівії, Сирії, вони не страждали від слабкої держави або роз'єднаних суспільств, протягом століть розвиваючись як політичні утворення приблизно в тих самих кордонах, у яких існують нині [227]. Національні ідентичності тут були об'єктом гордості, глибоко вбудованими в соціальну психіку й ніколи не підлягали сумніву [292]. Крім того, обидві країни мали

розвинені системи відносно ефективних державних інститутів, апарат адміністративного управління, укорінений у суспільстві [247]. В умовах революційного протистояння це підтримувало достатній для здійснення перетворень рівень стабільності й функціональності держави. Важливою перевагою, на відміну від ослаблених та фрагментованих Лівії, Сирії, Ємену, був і той факт, що ані Туніс, ані Єгипет не стали ареною регіонального суперництва.

Однак різні траєкторії транзиту в Тунісі та Єгипті показали, що здатність зберегти єдність і втримати країну від сповзання у прірву революційного хаосу є лише першою необхідною умовою для початку процесу реформування, але далеко не єдиною.

Так, Тунісу вдалося не тільки неодноразово провести демократичні вибори, перешкодити прагненню радикальних релігійних кіл зробити шаріат основою законодавства, а й прийняти прогресивну конституцію, яка заклала необхідну платформу для подальшого руху шляхом побудови демократичної держави. Понад 20 років тому американський політолог С. Гантінгтон визначив власне випробування для нових демократій, які можуть бути названі консолідованими лише тоді, коли з успіхом пройшли через два мирних переходи влади. Після других парламентських виборів восени 2014 р. Туніс це і продемонстрував [379].

Його відносний успіх різко контрастує з невдачею Єгипту. Тут, після короткого експерименту з демократією, який спричинив перемогу поміркованої ісламістської організації «Братів-мусульман» як на парламентських, так і президентських виборах, країна знов опинилась під владою диктатури, більш жорсткої та репресивної, ніж за часів Мубарака.

Чому Тунісу вдалося, а Єгипту – ні? Одне з пояснень обертається навколо значних структурних відмінностей між двома країнами. Хоча перша з них розділяє багато політичних та економічних характеристик із сусідніми арабськими державами, вона має декілька унікальних рис: відносно невелика територія, лібералізована економіка, гомогенне за етнічним і конфесійним аспектом суспільство, до того ж більш світське, ніж в інших країнах регіону, довга історія сприяння соціальним та економічним правам і свободам жінок, доволі великий і освічений середній клас. Туніс витрачає на освіту 7,2 % ВВП, що є дуже високою цифрою за регіональними стандартами, а міська культура та

еліта демонструють сильний європейський вплив [157; 169; 247]. Саме в Тунісі 1861 року з'явилась перша в арабському та мусульманському світі сучасна конституція. Властиві цій країні традиції поміркованості й прагматизму, здобутки у сфері людського розвитку й міжнародні симпатії стали важливими активами для просування шляхом транзиту [305].

Крім того, одним із найважливіших чинників, який створював більш сприятливі умови для його успіху в демократичному будівництві, стали відмінні позиції військового інституту в структурі політичного режиму: статус армії як нейтральної установи, що не втручається в політичну гру, вбудований у соціальну історію країни, і цим вона докорінно відрізняється від Єгипту. Останній, за висловом соціолога А.А.Малека, є яскраво вираженим «військовим суспільством» [247]. З 1950-х рр. він перебуває під сильним впливом армії, з кіл вищого керівництва якої походили всі президенти до революції 2011 року, значна кількість губернаторів та інших державних посадовців і керівників державних підприємств. Протягом останніх десятиріч військовий сектор побудував масштабну бізнес-імперію, яка, за різними оцінками, контролює від 15% до 35% валового внутрішнього продукту й зацікавлена передусім у її збереженні [169, с. 19; 264].

Туніська армія, навпаки, сформована як республіканська професійна структура з повагою до державних інститутів. Маленька та аполітична, через власну політичну та економічну незначущість вона й сьогодні продовжує бачити власну роль як захисника від зовнішніх загроз і не перешкоджає демократизації [169, с. 18; 247]. Туніське суспільство, на відміну від єгипетського, заперечує ймовірну її роль в демократичному транзиті та втручання в політичне життя [251].

У Єгипті саме військова верхівка в рамках сформованої нею Вищої Ради збройних сил, взяла на себе керівництво державою після усунення від влади Х.Мубарака. І, хоча її дії відіграли певну позитивну роль, забезпечуючи відносну стабільність, однак значно більше вони становили серйозну загрозу перспективам демократичних реформ. Невдовзі з'явилися скарги на репресії з боку військових щодо медіа, розпочалися арешти журналістів і сотень активістів та розгляд їх справ у військових судах, що демонструвало повернення до старої практики свавілля [196, с. 73]. Ставало очевидним, що головним мотивом підтримки революції військовим істеблішментом була не реалізація її цілей та

здійснення демократичних перетворень, а збереження корпоративних інтересів та стримування змін у межах, які б гарантували їх недоторканість.

Крім потужних позицій армії та її керівництва в політико-економічній системі Єгипту, структурною відмінністю цієї країни є більша автономність і впливовість як самостійного соціально-політичного актора її розгалуженої бюрократії. Беручи до уваги традиційні авторитарні моделі поведінки, ієрархічність, закритість, культуру привілеїв і непотизму, властиві цим інститутам, стає зрозумілим, що вони становили додаткову перешкоду потенційним спробам реформувати державу та встановити контроль громадськості над її структурами, забезпечити їхню підзвітність [306].

Туніс також зіткнувся з цією проблемою, хоча й менше, насамперед у силових структурах та апараті примусу. Затримка серйозних перетворень і прийняття половинчастих заходів, орієнтація тимчасових урядів на умиротворення й забезпечення політичного нейтралітету, а не на реформування, дозволили відповідним органам зберегти й навіть посилити власну недоторканість [323].

Аналізуючи чинники, які визначали відмінні результати політичного переходу у двох країнах, слід також згадати про характер і ступінь розвитку громадянського суспільства та громадянської політичної культури. Відомо, що за їх відсутності або недостатньої розвиненості соціальні тиски, що стимулюють політичну реформу, виявляються недостатніми у тривалому періоді [355]. Туніс у даному відношенні володів очевидними перевагами проти Єгипту, маючи більший рівень проникнення в суспільство незалежних громадських структур. Зокрема, тут існує найбільш сильний серед арабських країн робітничий рух та впливові професійні об'єднання, потужні студентські організації [169, с. 17; 196, с. 73]. Так, Туніське загальне об'єднання праці включає понад 700 тис. активістів із загальної кількості населення близько 11 мільйонів осіб, серед яких як бідні верстви суспільства, так і середні класи, що робить його дуже впливовою силою [247; 290]. Крім того, туніське громадянське суспільство – більш світське за своїм характером, ніж у Єгипті, де найбільш впливові та незалежні організації або рухи мають переважно ісламістський відтінок.

Щодо Єгипту, то, хоча його громадянське суспільство і є досить розгалуженим, креативним і налічує тисячі організацій у різних сферах, проти туніського воно є значно

слабшим і, ураховуючи загальну кількість населення, порівняно невеликим. Крім ісламістських мереж (організації «Братів-мусульман», салафітських рухів), жодна структура не проникає глибоко в суспільство і майже не має масової бази. Робітничий рух, хоча і постає доволі помітним, водночас виглядає роздрібненим і розділеним між офіційною федерацією, повністю кооптованою режимом, і слабкими незалежними організаціями, які не становлять єдиного фронту, а тому нездатні відіграти роль впливової суспільної сили.

Крім того, у Тунісі, на відміну від Єгипту, почало свій розвиток не лише громадянське, але й політичне суспільство, тобто організовані групи політичних активістів, які спроможні не лише на організацію спротиву диктатурі, але й на діалог між собою з метою пошуку консенсусу, подолання взаємних протиріч, обговорення правил гри [334].

Отже, загальний структурний контекст виявився більш сприятливим для демократичного транзиту в Тунісі. Однак, не менш важливе значення для перетворень мали баланс сил і взаємодія між різними політичними акторами, їхні рішення та дії, а також дизайн переходу, його «дорожня карта».

Варто нагадати, що революційні рухи, які запустили процес переходу, в обох країнах охоплювали дуже різні як соціальні, так і політичні та ідеологічні групи: лівих, анархістів, лібералів, арабських націоналістів, ісламістів різних напрямів тощо. На відміну від, наприклад, «оксамитових революцій» Центральної та Східної Європи в 1989-1990 рр. або революцій в Україні, які переважно були націлені на трансформацію в ліберальні демократії на кшталт країн Західної Європи, арабські аналоги не передбачали чіткої моделі держави, не мали проекту або програми перетворень [254]. Крім спільного бажання позбавити диктаторів влади, простежувалися доволі різні уявлення щодо необхідних політичних та соціально-економічних змін. Після усунення З.А.Бен Алі та Х.Мубарака з посад, такі відмінності та розбіжності між учасниками випливали на поверхню. Спільні вимоги поступилися партійним та ідеологічним порядкам денним; політичні сили почали боротьбу за владу, вплив та втілення власних проектів майбутнього [337].

У Тунісі політична сцена виявилась поляризованою між ісламістами та світськими партіями, поміркованими та ультраконсервативними й радикальними ісламістськими об'єднаннями, лівими групами та неолібералами. Внутрішні конфлікти й напруга характеризували відносини в межах кожного політичного табору, що обумовлювалось не лише ідеологічними відмінностями, але й індивідуальними амбіціями окремих лідерів і внутрішніми міжособистісними суперечками, нерозвиненістю культури політичного діалогу та поступок [372].

Схожі ідеологічні розколи виникли і в Єгипті, де політичний клімат був більш конфронтаційним, а структура протистояння складнішою: не лише між ісламістськими й секулярними силами та усередині кожного з таборів, а й між демократичними силами та військовим тимчасовим керівництвом країни [212]. Причому революційні молодіжні коаліції та демократичні групи були змушені протистояти й військовому правлінню, і ісламістам, і політичним силам, що орієнтувались на відтворення старого порядку. Наявність декількох фронтів боротьби створювала заплутану невпорядковану політичну сцену й конфліктні набори пріоритетів [208].

Проблема єгипетського політичного переходу з самого початку полягала в тому, що демократичні революційні об'єднання через власну фрагментацію, аморфність, внутрішні чвари, нездатність домовитись і створити єдиний фронт (почасти через нерозуміння необхідності власної інституціоналізації) не могли впливати на прийняття рішень щодо плану переходу та необхідних структурних реформ. Вирішальну роль у визначенні дорожньої карти транзиту взяли на себе найбільш організовані сили, зокрема військові та «Брати-мусульмани». Хоча останні відігравали обмежену роль у революції, вони мали масову базу, розгалужену структуру, централізовану ієрархію управління. Усе це надавало їм серйозної політичної ваги.

З огляду на вищезазначене, державна влада була монополізована Вищою Радою збройних сил, котра диктувала іншим акторам правила гри. З одного боку, армійське керівництво почувало себе не дуже комфортно в ролі керівника держави, що мав вирішувати поточні економічні й політичні проблеми. Воно неодноразово наголошувало на необхідності проведення нових парламентських і президентських виборів та повернення влади цивільним структурам. З іншого боку, військові не демонстрували

бажання «повернутись до казарм», як того вимагали революційні активісти на періодичних акціях протестів. Прагнення до збереження контролю над процесом транзиту, допоки не будуть існувати гарантії недоторканості корпоративних інтересів, очевидно, переважували незручності при виконанні невластивої ролі [274].

Тому керівництво збройних сил фактично узурпувало право визначення плану й процедури переходу, використовуючи так звані «конституційні декларації», що мали законодавчу силу, і змінювали політичне поле згідно з власними пріоритетами. Подібна практика створювала негативний прецедент, коли політична сила, яка контролює центральну виконавчу владу, узурпує надто широкі, включно з законодавчими, – повноваження. Згодом її спробує відтворити президент М.Мурсі. Крім того, зазначені конституційні декларації містили багато невизначеностей, провокуючи в майбутньому конфліктні ситуації та гальмуючи процес переходу. Більшість відкритих дискусійних питань вирішувались згодом, часто одноособово Вищою Радою збройних сил у контексті її поточних потреб.

Так, в основу «дорожньої карти», яка мала врегулювати та впорядкувати перехід до нової політичної системи, було покладено Конституційну декларацію від 23 березня 2011 року, котра включала обмежені поправки до чинної Конституції. Останні було внесено комітетом юристів, сформованим за підтримки військових, без урахування думки революційних демократичних сил [274]. До нього був включений лише один представник «Братів-мусульман». Після затвердження поправок на референдумі Вища Рада збройних сил одноособово додала до декларації 55 нових статей, які, зокрема, гарантували збереження влади за військовим керівництвом, допоки не будуть проведені парламентські й президентські вибори [392].

При цьому вимоги багатьох світських демократичних сил спочатку розробити нову Конституцію (зокрема, 36 молодіжних і політичних груп об'єднались у «Вільний фронт за мирні зміни», підтримуючи кампанію «Спочатку Конституція!») [208], а потім уже сформувати на її основі нові органи влади, було проігноровано. Дорожня карта, підготовлена вищими офіцерами, передбачала пріоритетність виборів до парламенту. А вже нові депутати мали обрати членів Конституційної асамблеї, які й підготують основний закон. Критерії відбору останніх не були сформульовані, що після завершення

парламентських виборів у листопаді 2011 р. – січні 2012 р. спричинило глибоку політичну кризу між світськими та ісламістськими партіями. Останні отримали разом майже 70% голосів виборців і прагнули, щоб формування Конституційної асамблеї відбувалось у парламенті депутатами.

У Тунісі транзит так само не був породженням первісної згоди різних політичних сил. Його перебіг розгортався і змінювався під час загострення протистояння, хоча й мав більш упорядкований характер. Дуже суттєвим стало те, що тут не було необхідності боротися за повернення військових до виконання їх безпосередніх обов'язків, адже армія не брала участі в політичному процесі [323]. Туніські військові відразу у січні 2011 р. залишили планування та управління транзитом Туніській вищій комісії з реалізації цілей революції, політичних реформ і демократичного транзиту, яка повністю складалася з цивільних осіб [320]. Ще важливіше, що в політичних сил не було спокуси використовувати вплив військових та кулуарні домовленості з ними для отримання переваг над політичними суперниками. Вони самі змогли погодити між собою дорожню карту й переважно слідувати їй, хоча й не без проблем та конфліктів.

Перший план було запропоновано тимчасовим президентом Тунісу Ф.Мебазаа на початку березня 2011 року. У ньому передбачалось обрання групи народних представників, які підготують нову конституцію країни, уповноважать старий уряд на виконання обов'язків або призначать новий, що продовжить діяльність до закінчення роботи над основним законом. Завершення переходу пов'язувалось із проведенням парламентських і президентських виборів уже згідно з новою Конституцією.

Такий план викликав багато суперечок. Конфлікт виник спочатку навколо терміну проведення виборів, адже секулярні сили, як і в Єгипті, прагнули відкласти їх на декілька місяців, побоюючись, що більш організований ісламістський рух «ан-Нагда» отримає більшість голосів виборців. Також дискутувалися питання повноважень майбутньої Конституційної асамблеї. Якщо ісламісти, упевнені в собі, прагнули надання їй повної законодавчої влади, секулярні партії намагались цього уникнути.

Після тривалого протистояння, 15 вересня 2011 року 11 великих політичних партій, включно з «ан-Нагдою», підписали остаточний документ про створення дорожньої карти для демократичного переходу. Угода обмежувала повноваження Конституційної асамблеї

одним роком, протягом якого обрані представники мали підготувати конституцію, провести нові вибори в жовтні 2012 року, створити транзитний уряд, – на відміну від Єгипту, де це право належало спочатку Вищій Раді збройних сил, а потім обраному президенту [178]. Тим самим перехід набував більш-менш визначеного вигляду.

Отже, його перебіг вже на початку продемонстрував помітну відмінність від єгипетського: у Тунісі політичні сили, усупереч значним ідеологічним розходженням, конкуренції та періодичним конфліктам, демонстрували здатність досягати домовленостей і компромісів, необхідних для просування країни до демократії. У Єгипті протистояння майже відразу перетворилося на гру з нульовою сумою, розбіжності між політичними силами лише поглиблювались і поляризація зростала, що врешті-решт призвело до трагічного повороту – встановлення бюрократично-військової диктатури після відсторонення від влади обраного на єдиних в історії відкритих і демократичних виборах президента М.Мурсі – представника політичної сили «Братів-мусульман».

Відмінність характеру поведінки різних політичних сил у Тунісі демонструють також подальші події. Як і в Єгипті, на виборах 2011 р. тут перемогла ісламістська партія. За результатами виборів «ан-Нагда» сформувала уряд «Трійки» з двома світськими політичними силами – Демократичним форумом за труд і свободи і Конгресом за республіку, демонструючи здатність до співпраці з ідеологічними супротивниками [371]. Як зазначали коментатори, вона, як орієнтована на уникнення ризиків після десятиріч поза політикою, прагнула до розподілу влади, можливо, у зв'язку з небажанням брати всю відповідальність на себе, на відміну від «Братів-мусульман» у Єгипті, які демонстрували орієнтацію на її монополізацію.

Склад першого уряду, сформованого в Єгипті після президентських виборів у 2012 році, на яких із незначним відривом переміг представник «Братів-мусульман» М.Мурсі, виявив не прагнення побудувати дієву коаліцію на основі домовленостей між секулярними партіями та силами ісламізму, налагодити співробітництво й спробувати подолати глибокий конфлікт між ними, а скоріше налаштованість на виключення світських партій за одночасного прагнення зміцнити власні позиції, спираючись на компроміс із структурами старого режиму. У складі кабінету, зокрема на таких ключових

постах, як міністр внутрішніх справ, міністр оборони тощо, залишались члени колишнього, сформованого вищим військовим керівництвом уряду [286].

Аналогічну поведінку «Брати-мусульмани» та їхня політична сила – Партія свободи і справедливості – демонстрували й раніше, зокрема, під час формування конституційної асамблеї після завершення парламентських виборів у 2011-2012 р. Так, 38 з 50 членів асамблеї, обраних із числа парламентарів, виявились представниками Партії свободи і справедливості та салафітської «Нур» [295].

Фактично, «Брати-мусульмани» та більш консервативні ісламістські сили – партії, створені на основі салафітських і колишніх джихадистських рухів, не розуміли нестійкості та вразливості власних позицій і динамічності політичного процесу, сприймаючи перемогу на перших парламентських виборах як своєрідний «кінець історії» і гарантію недоторканості їхньої влади. Прийняття ними рішень базувалось на короткострокових розрахунках, яким не вистачало стратегічного аналізу вигод і втрат [213]. Очевидно, ці сили мали хибне уявлення про демократію як систему, за якої політична партія, що набирає на виборах більшість голосів, автоматично отримує право керувати та приймати рішення, не беручи до уваги думки, позиції та права меншості. Поступовий вихід на перші позиції прибічників більш жорстких консервативних позицій в організації «Братів-мусульман» та маргіналізація ліберальних голосів посилював негативні ідеологічні тенденції.

В основному, дії ісламістських сил призвели до руйнівних наслідків як для конституційного процесу, так і для просування транзиту в цілому. Більшість ліберальних, лівих і лівоцентристських партій почувалися усунутими. Деякі з них, зокрема, Партія вільних єгиптян, Соціалістичний народний союз, Партія гідності, Соціал-демократична партія, «Тагамму» та інші бойкотували формування Конституційної асамблеї, адже вбачали в цьому процесі спроби ісламістів посилити владні позиції та нав'язати суспільству власну ідеологію. Урешті-решт представники світських сил вийшли з її складу. Крім того, вони подали позов до адміністративного суду, який у квітні 2012 р. розпустив асамблею через її нерепрезентативність, а також невідповідність Конституційній декларації від березня 2011 року [210]. У червні Конституційним судом було прийняте рішення і про розпуск парламенту, обґрунтував неконституційністю

виборчого законодавства. На короткий час невдоволення перебігом політичного процесу об'єднало ісламістські й секулярні сили, адже всю повноту законодавчої влади знову отримала Вища Рада збройних сил.

Після того, як вище військове керівництво країни почало погрожувати втручанням у конституційний процес, обидва табори розпочали перемовини. За їх результатами відбулось формування нової асамблеї на основі домовленості про рівне представництво для ісламістів та неісламістів. Незабаром останні знову звинуватили своїх супротивників у порушенні угоди та спробі забезпечити власну більшість [301]. Частина депутатів вийшла зі складу, відмовившись брати участь у процесі підготовки конституції й прагнучи таким чином його делегітимізувати. Ісламісти у відповідь звинуватили представників світських сил у небажанні дотримуватись демократичних процедур і намаганні підірвати досягнуті домовленості шляхом нав'язування власних визначень, хто є ісламістом, а хто – ні [295].

Поступово поляризація в країні зростала. Панівна політична атмосфера, здається, сама сприяла посиленню риторики взаємного виключення й перетворенню політичної арени на постійні суперечки та конфлікти між партіями, зведення рахунків та обвинувачення [180]. Слід зазначити, що відповідні прагнення усунення супротивника й відсутність конструктивних позицій були властивими багатьом секулярним силам і партіям так само, як і ісламістським. Більшість із них орієнтувалися не на досягнення компромісу, результати якого більш-менш влаштували б усіх учасників конституційного й політичного процесу (щодо формування конституційної асамблеї, тексту нової конституції тощо), а на саботаж та створення перешкод з метою ослаблення позицій протилежної сторони [295].

Ситуацію погіршувало прагнення кожного табору отримати перевагу над конкурентами за будь-яку ціну, зокрема за допомогою неполітичних методів. Як ісламістські, так і світські партії не гребували спробами кулуарних перемовин та отриманням підтримки з боку найбільш впливового в країні політичного гравця – керівництва збройних сил, шукали союзників у суддівському корпусі та серед структур державної бюрократії. Принаймні частина «ліберальних» сил була не проти того, щоб військове керівництво втрутилось у процес підготовки конституції з метою мінімізувати

вплив ісламістських партій. Вони неодноразово відкрито ставали на один бік із військовими проти «Братів-мусульман», висловлюючи дивні заяви, що всенародно обраний парламент не має демократичної легітимності [179; 295].

Натомість «Братів-мусульман» та їх політичну партію підозрювали в досягненні таємних домовленостей із Вищою радою збройних сил щодо непереслідування членів останньої у зв'язку зі злочинами, скоєними протягом революційного протистояння та періоду її перебування при владі. За деякими джерелами, у 2012 р. організація пообіцяла не висувати кандидата в президенти, якого армійське керівництво вважатиме неприйнятним, та надати військовим контроль над економічною політикою й деякими міністерствами [273].

Поступово битви навколо нової конституції та подальшого розвитку транзиту рухалися далі від електоральної арени, на якій домінували краще організовані ісламісти, до сфери неелекторальної політики, у якій панували військові, судова влада, бюрократичні структури та інші елементи старого режиму [295].

Щодо молодіжних демократичних рухів і коаліцій та небагатьох політичних партій, які залишались дійсно вірними ліберально-демократичним цінностям, хоча й були нездатні об'єднати зусилля і сформувати дієві організації з масовою підтримкою, у них, як і раніше, не існувало іншого засобу бути почутими, крім вуличних акцій протестів і окремих виступів у деяких засобах масової комунікації [180]. Зі зростанням втоми населення від перманентної нестабільності, протести ставали малолюдними, і їх здатність вплинути на прийняття політичних рішень знижувалась.

У Тунісі політичне протистояння розгорталось за більш демократичними правилами гри. Основними учасниками політичного процесу залишались партії, організації громадянського суспільства, зокрема профспілки і правозахисні структури як посередники, а також активісти і звичайні громадяни без активного залучення невиборних державних інститутів і структур до вирішення взаємних політичних суперечок. На відміну від єгипетських світських партій, які не змогли створити стійку функціональну коаліцію, у Тунісі секулярні партії виявились здатними до об'єднання, що зробило політичну арену збалансованою й менш фрагментованою. Крім того, жодна політична сила не була настільки потужною, щоб диктувати умови переходу.

До поразки на виборах до Конституційної асамблеї 2011 року світські партії (ліберальні, лівоцентристські, ліві) були переконані, що мають достатню підтримку, а отже не бачили сенсу шукати союзників. У результаті Конгрес за республіку та Демократичний форум за труд і свободи – лідери серед них на той час – отримали лише 8,7% і 7% відповідно, «ан-Нагда» – 37 % [371]. Засвоївши урок, світські партії вдалися до спроб коаліційного будівництва з метою посилення цього табору та створення противаги уряду «Трійки» на чолі з «ан-Нагдою». Так було створено «Союз за Туніс», у якому провідну роль відіграла партія «Ніда Туніс», очолювана колишнім тимчасовим прем'єр-міністром і нині президентом Б.С.Ессебсі. Ця партія була складним міксом, об'єднуючи лібералів, окремих лівих, профспілкових активістів і велику кількість членів колишньої правлячої партії – Демократичного конституційного об'єднання (ДКО), розпущеної після революції. «Ніда Туніс», використовуючи старі мережі зв'язків ДКО, швидко стала однією з найбільших і впливових політичних сил Тунісу й основним супротивником «ан-Нагди».

Ліві натомість запустили контр-ініціативу шляхом створення Народного фронту, який поєднав 12 політичних партій з комуністичною та націоналістичною ідеологією. У жовтні 2013 року було сформовано найширшу коаліцію світських партій і організацій громадянського суспільства – Фронт національного порятунку, рушійними силами якого стали Народний фронт і «Ніда Туніс», а також реформістське крило Демократичного форуму за труд і свободи, Туніської організації проти тортур, Туніського союзу безробітних випускників [371]. На відміну від єгипетської коаліції з аналогічною назвою, Фронт національного порятунку в Тунісі, який відіграв ключову роль у протистоянні з «ан-Нагдою», показав себе більш ефективною силою. Були й інші спроби створення союзів, однак вони виявилися нестійкими.

Слід визнати, що політичний процес у Тунісі був не таким уже гармонійним та безконфліктним. Наступні два роки після виборів охарактеризувалися швидким зростанням ворожості між конкурентами й насильства з боку ультраконсервативних ісламістів-салафітів [305]. Постійні дискусії та «битви» навколо ролі ісламу й шариату в майбутній конституції, суспільстві, державі, а також національної ідентичності, як і в Єгипті, точилися й тут, причому не без вуличних зіткнень. Хоча «ан-Нагда» була лише

частиною правлячої коаліції, значна кількість тунісців звинувачувала саме її в поганому управлінні та зростанні ісламського екстремізму, відсутності безпеки в країні, «нагдавізації» державних інститутів, тобто призначенні на керівні посади переважно представників цієї політичної сили, спробах створення паралельних владних структур. Невдоволення викликала й поведінка членів «Ліг захисту революції», афілійованих із «ан-Нагдою», які вдавалися до переслідування світських, ліберальних, лівих активістів, журналістів та ін. [371].

Через зростання критики та протистояння країна поступово прямувала до глибокої політичної кризи. Ситуація погіршилася після вбивства двох відомих світських політиків – представників лівого й націоналістичного таборів М.Брагмі та Ш.Беляїда. Оскільки протести поширювалися, лідери «ан-Нагди» побоювались силового усунення від влади, як було у Єгипті влітку 2013 р. Зрештою, партія, хоча й не без тиску вуличних акцій і навіть партнерів по коаліції, усе-таки погодилась на діалог із секулярними опозиційними силами Національного фронту спасіння, щоб покласти край ситуації політичної безвиході й поляризації, яка ставала дедалі глибшою. Загальне об'єднання праці разом із Союзом роботодавців, Туніською Лігою захисту прав людини, Туніською асоціацією адвокатів виступило посередником між урядом «Трійки» та опозицією і сприяло досягненню домовленостей щодо «дорожньої карти» на наступний період. Партії досягли компромісу щодо нової конституції країни та домовились про розпуск старого й формування нового технократичного уряду. Певною мірою це дало старт для нових виборів до законодавчого органу влади, призначених на 26 жовтня 2014 року [215; 247; 305; 371; 384].

У січні 2014 року конституційна асамблея нарешті ухвалила новий основний закон країни, який відображав значні поступки з боку політичних опонентів. Обидві групи відійшли від раніше непримиренних позицій щодо ролі шаріату. Фактично конституція визначила Туніс як світську, а не ісламську державу. Остаточний текст повторював формулювання попереднього основного закону 1959 р. щодо ісламу як офіційної релігії, зафіксувавши відданість арабо-ісламській спадщині й відкритість для іноземних культур, водночас підтверджуючи принцип рівності між жінками та чоловіками [305; 387]. Компромід було досягнуто й щодо форми правління: лідери «ан-Нагди» відмовились від

ідеї парламентської республіки, а опозиція – від президентської, підтримавши змішану парламентсько-президентську модель [272].

На противагу успішному завершенню конституційного процесу в Тунісі, єгипетський наблизив країну до катастрофи. Хоча робота «ісламістської» конституційної асамблеї все ж таки завершилась затвердженням у січні 2013 року нової конституції [391], даний документ і його підготовка, замість того, щоб бути продуктом консенсусу, стали наслідком відчуження більшості політичних сил. Фактично конституція представляла лише «Братів-мусульман» (Партію свободи і справедливості) та їх тимчасових ультраконсервативних союзників. Інші ж, у тому числі частина салафітів, лібералів, лівих, релігійні меншини тощо, відчували себе відчуженими, хоча й з різних причин. Саме тому лише 33% єгиптян прийшли на референдум із затвердження конституції, і тільки 64% її підтримали. Частково низька явка пояснюється втому суспільства від перманентної нестабільності та конфліктів, погіршенням стандартів життя й розчаруванням у демократичному процесі, який не розв'язав їхніх проблем. Однак у певному сенсі вона демонструє й рівень реальної легітимності як конституції, так і політичних сил, що стояли за її розробкою.

Недалекоглядність дій керівництва Партії свободи і справедливості, відсутність прагматизму й стратегічного мислення виявилися не лише у взаємодії з іншими політичними силами та в конституційному процесі, а й у відносинах із державними бюрократичними структурами. Спроби президента М.Мурсі розширити вплив на державні інститути, зокрема суддівську гілку влади, а також окремі міністерства, зустріли сильний спротив з їх боку [141]. Перші зіткнення відбулись у грудні 2012 р. під час кризи, пов'язаної з Конституційною декларацією президента, якою він поставив себе понад усіма інститутами держави та надав собі повноваження вдаватись до будь-яких заходів з метою захисту революції. М.Мурсі усунув з посади генерального прокурора з порушенням процедури, замінивши його симпатиком «Братів-мусульман», що викликало широке невдоволення в суддівському корпусі. Схожа ситуація спостерігалася в інших сферах цивільної бюрократії, які, на думку багатьох, президент намагався «іхванізувати» (від араб. «іхван» – брати), зокрема, міністерствах культури, освіти, нафти та соціальної безпеки [141].

Водночас його адміністрація повністю залишила міністерство внутрішніх справ і пов'язані з ним органи безпеки – оплот старого режиму – у руках представників та прибічників Х.Мубарака. Таке рішення викликало гостру критику революційних активістів. Однак політика умиротворення як військових, яким нова конституція давала гарантії автономії та відсутності контролю над ними цивільних інститутів, так і працівників органів безпеки й поліції виявилась провальною. М.Мурсі отримував жорсткий спротив з боку міністерства внутрішніх справ і державного апарату, які традиційно не сприймали ісламістів як силу, здатну керувати державою, ставлячись до них як аутсайдерів, яких слід усунути від влади, або навіть як загрозу національній безпеці [323].

Фактично президент та його політична сила (Партія свободи і справедливості) досягли успіху лише в одному – самоізоляції від інших політичних сил і революційних демократичних активістів, розчарованих спробами монополізувати владу та зрадою революції, а також державного апарату та його структур. Релігійні меншини дедалі менше почувалися в безпеці в умовах поширення риторики міжконфесійної ворожнечі та міжконфесійного насильства з боку фундаменталістських представників ісламістського табору. Більшість населення відчувала погіршення економічної ситуації, загострення нестабільності та падіння рівня життя. Спокуса владою змусила політичну силу «Братів-мусульман» забути, що виживання політичного ісламу залежить від здатності його прибічників виконати обіцянки соціальної справедливості та економічного розвитку [176].

Кульмінацією протистояння стало формування влітку 2013 року широкої коаліції політичних сил (військових, сил безпеки та розвідки, бізнес-спільнот, цивільних державних службовців і політиків-членів колишньої правлячої НДП, більшості світських партій), спрямованої проти чинного президента [209]. Паралельно, за підтримки широкого кола політичних груп, включно з тими, які стояли біля витоків революції, був створений молодіжний рух «Тамарруд». Він виступив організатором масових протестів, спрямованих на усунення президента від влади.

Слід зазначити, що як рух, так і протести набули поширення за сприяння сил безпеки й військового керівництва. Уже наприкінці 2014 року з'явилися свідчення безпосередньої

ролі військових у їх фінансуванні (не без допомоги деяких держав Перської затоки). У результаті своєрідного «революційного перевороту» – дійсно масових вуличних акцій, які відображали суспільне незадоволення, і прихованих дій керівництва збройних сил та МВС за підтримки Саудівської Аравії та ОАЕ (традиційних ворогів «Братів-мусульман») – М.Мурсі був позбавлений влади. Після цього відбулася сувора розправа над його прибічниками, що завершилась смертями сотень та арештами десятків тисяч ісламістських активістів та подальшою заборонаю діяльності організації «Братів-мусульман» як терористичної.

Цікаво, що ультраконсервативна ісламістська партія «Нур», колишній союзник Братів-мусульман, підтримала дії військових, орієнтуючись, швидше, на самозбереження, ніж на відстоювання ісламістського проекту. Управління державою перейшло до підтриманого військовими тимчасового уряду, який лише номінально очолили цивільні особи. Конституцію було анульовано, і на уряд покладено завдання організувати процес підготовки нового основного закону та проведення президентських виборів [273]. Реальна влада фактично залишалася в руках військового керівництва, незважаючи на використання цивільних осіб як «фасаду» [135].

Не дивно, що нова конституція, затверджена в січні 2014 року [388], наділяла військовий інститут значними повноваженнями та правами, забезпечуючи автономію від контролю та нагляду цивільних структур. Варто зазначити, що й попередня конституція, розроблена асамблеєю з ісламістською більшістю, гарантувала аналогічні привілеї. Створювалася президентська республіка з обмеженою роллю парламенту, який майже не впливав на формування державної політики. Перемога на президентських виборах А.Ф.Аль Сісі – військового генерала, колишнього міністра оборони, призначеного ще М.Мурсі – була в таких умовах цілком передбачуваною.

Отже, на відміну від Тунісу, Єгипет переживав повернення до авторитарної держави, більш жорсткої та репресивної, ніж за часів Х.Мубарака. Тим самим демонструвалося завершення певного циклу, який здійснила єгипетська революція – від повалення диктатури, встановлення атмосфери відносної політичної свободи, конкурентної боротьби, демократичних виборів до відновлення старої системи у видозміненій формі (і значно більшим впливом військових, «драконівськими» законами,

що фактично позбавляють громадян права на політичний протест та розширюють роль сектору безпеки й збройних сил у всіх аспектах суспільного життя). Дж.Ісхак, ветеран світської опозиції, який спочатку підтримав усунення М.Мурсі від влади, влучно зазначив, що з того часу, як А.Ф.Аль Сісі став президентом, Єгипет переживає період «свободи від політики» [323]. Парламентські вибори, нарешті проведені восени 2015 р. (більш ніж через два роки після розпуску верхньої палати попереднього законодавчого органу) навряд чи здатні змінити ситуацію з огляду на обмежені повноваження та «перемогу» політичних сил, тісно афілійованих із нинішнім режимом.

Таким чином, на сьогодні Туніс уособлює єдину вдалу історію демократичного транзиту в арабському світі. Йому поки що вдається підтримувати відносну політичну стабільність, особливо на тлі інших країн регіону. Він має функціональний парламент та демократично обраного президента. Проте досягнутий успіх у політичній сфері все ще залишається досить непевним, а демократичний консенсус – крихким. Політична система країни зовсім молода й нестійка, а кількість потенційних викликів чимала [247].

Серйозну проблему становить важкий стан економіки Тунісу, яка, на відміну від політичної сфери, не зазнала серйозних структурних змін, а швидше, навпаки, відбулося погіршення її показників. Очевидним є різке зниження по всій країні якості державних послуг та життєвих стандартів. Високим залишається безробіття [305]. Крім того, зберігається розрив в економічному розвитку між узбережжям Тунісу та внутрішньою периферією, коли остання постає джерелом дестабілізації та потенційних конфліктів. У зв'язку з погіршенням матеріального стану зростає кількість протестів і страйків (зокрема січень 2016 р.). Економічні проблеми посилюють виклики безпеці та збільшують привабливість пропаганди екстремістських груп [176; 374].

Ситуацію ускладнює геополітичний чинник: жорстка ідеологічна та політична поляризація в регіоні має небезпечні відголоски в Тунісі, який став одним з основних «постачальників» джихадистів до Сирії. На 2014 р. їх імовірна кількість оцінювалась у 2 тис. осіб з найбільшим відсотком саме з внутрішніх маргіналізованих районів країни. Без вирішення проблеми непропорційного розподілу ресурсів між регіонами, інвестування в розвиток найвідсталіших із них, зниження молодіжного безробіття та подолання вилучення молоді з соціально-політичного життя тут зберігатиметься потенційна

соціальна база для радикальної пропаганди. Влада вже змушена протистояти імпорту на територію країни терористичної загрози з боку бійців джихаду, що повертаються додому, та ідеологів войовничого ісламізму, котрі легко проникають до Тунісу з сусідньої Лівії через незахищені кордони [305]. Два терористичні акти у 2015 р. унаочнюють цей процес. На жаль, уряд не бачить інших вирішень проблеми, ніж безпекові, закриваючи очі на її соціально-економічне та політичне підґрунтя.

Додаткову загрозу майбутньому демократії та політичній стабільності несе й бажання обраних політичних лідерів ослабити конституційні обмеження власної влади під прикриттям реконструкції держави та боротьби з тероризмом, а також відсутність сильної єдиної опозиції, здатної протидіяти можливим авторитарним тенденціям. Боротьба з тероризмом слугує при цьому зручним приводом для посилення контролю над населенням та обмеження свободи громадянського суспільства. Призначення прем'єр-міністром Х.Ессіда, колишнього міністра внутрішніх справ за часів З.А.Бен Алі, який в управлінні робить акцент на безпеці й порядку, викликало побоювання щодо повернення репресій та «поліцейської держави» [176]. Прийняття після терористичної атаки в м. Сусі влітку 2015 року, рішення про запровадження надзвичайного стану, а згодом антитерористичного закону, який не відповідає вимогам щодо забезпечення прав людини, здається, підтверджує ці побоювання [385].

Нереформованість бюрократичних структур держави та силових органів, зокрема безпеки й поліції, які протягом політичного переходу досягли значного ступеня автономії, і невідконтрольність виборним органам влади та громадськості, полегшує відновлення авторитарних тенденцій. Значна кількість представників скомпрометованої еліти старого режиму все ще обіймає впливові посади в різних ланках державного управління та в медіа.

Отже, подальша доля демократії в Тунісі буде залежати від поєднання багатьох чинників, а саме: від геополітичних впливів, намірів та дій різних груп політичної еліти, організованості громадянського суспільства, спільної здатності винайти шляхи вирішення нагальних соціально-економічних проблем та розв'язати питання поширення ісламського радикалізму.

Щодо Єгипту, то швидше за все жорсткий авторитарний режим у країні зберігатиметься, хоча його подальша стабільність перебуває під питанням. Населення поки що не демонструє явних ознак зростання невдоволення. Очевидно, в умовах крайньої політичної нестабільності в регіоні, розпаду сусідніх держав і наявності загроз з боку місцевих терористичних груп та «Ісламської держави» пріоритети суспільства зосереджуються на стабільності й безпеці. Військове керівництво, як і раніше, зберігає впливові позиції в політиці та економіці, а демократична опозиція залишається вкрай слабкою, знекровленою репресіями та нездатною на організацію спротиву диктатурі. Однак, певні загрози для режиму все ж таки є. Одна з них полягає в можливості виникнення виклику нинішній владі з середини самого правлячого блоку, який включає, крім керівництва збройних сил, інші силові структури, бюрократичний апарат, суддівський корпус і великий бізнес. Тертя між цими групами час від часу стають явними. Інша загроза – невирішення глибоких економічних проблем. Ще одним дестабілізаційним чинником постають дії радикальних ісламістських угруповань.

4.2. Порівняльний аналіз перебігу політичного транзиту в Лівії та Ємені

Лівія та Ємен від початку народних виступів у 2011 році розглядались більшістю дослідників як країни, що мають незначні шанси на просування шляхом демократичних перетворень. Перемога революційних рухів над авторитарними лідерами тут не була швидкою, як у Тунісі або Єгипті. Успіху в усуненні диктаторів від влади вдалося досягти лише за допомогою зовнішнього втручання: збройного в Лівії та посередницького в Ємені. Певний оптимізм експертів був пов'язаний із тим, що в Ємені, країні з одним із найбільш озброєних суспільств у світі, вирішення протистояння відбулося шляхом перемовин між представниками старого режиму та опозиційних сил, а не силовим. Тобто були закладені підвалини для мирного й поступового транзиту. У Лівії, через специфіку персоналістського режиму М.Каддафі, не було глибоко вкорінених авторитарних інституційних структур, і розбудову нової держави можна було розпочинати практично з «чистого аркуша».

Однак, як показав подальший розвиток подій, негативні передумови транзиту разом з невдалими рішеннями на початку переходу призвели до краху надій на досягнення

прогресу у сфері розбудови стабільної демократичної системи влади. Пройшовши через декілька політичних криз, на сьогодні обидві країни перебувають у стані громадянської війни та внутрішнього розпаду. У цьому підрозділі спробуємо проаналізувати, які саме структурні чинники, рішення та дії політичних гравців формували перебіг політичного переходу в обох країнах і в результаті спричинили його невдачу.

Розглядаючи початкові умови транзиту в Тунісі та Єгипті, ми наголошували на важливості збереження національної єдності та відносної стабільності для здійснення перетворень у будь-якій країні, що розпочала рух від авторитарного режиму до демократії. Саме за цими параметрами як Лівія, так і Ємен з великим «відривом» програвали.

З одного боку, Лівія має маленьке (близько 6-6,5 мільйонів) і гомогенне населення. Понад 95% населення країни становлять мусульмани – суніти-малікіти, тобто конфесійна приналежність постає швидше об'єднавчим чинником [314]. У Ємені у цьому аспекті соціальна структура є більш строкатою: 35-40% населення – зейдіти, представники течії в шіїзмі, близької до сунізму. Водночас тут конфесійний поділ не є системно важливим фактором політичної динаміки, як, наприклад, у Лівані або Іраку. Показовий у цьому плані факт, що колишній президент Ємену А.А.Салех належав до зейдівської спільноти, керуючи переважно сунітською нацією й ведучи боротьбу проти зейдівських повстанців.

З іншого боку, як у Ємені, так і в Лівії, дуже сильними є регіональні розколи. Суспільства обох країн – складні структури, у яких географічні, племінні та конфесійні (у Ємені) ідентичності тісно переплітаються, утворюючи заплутану мережу відносин, що впливає на політичний процес. Деякі коментатори на початку революційних подій навіть попереджали про можливість їхньої «балканізації», посиляючись на історичні відмінності між окремими територіями [315; 366].

Історично Лівія складалась із трьох окремих регіонів: Тріполітанії на Заході, Кіренайки на сході та Феццану на півдні. Як єдине утворення вона з'явилась на карті лише під час італійського колоніального панування, зберігаючи старий поділ деякий час після досягнення незалежності [258]. При цьому схід виступав центром держави й підтримував більш тісні племінні зв'язки з Єгиптом та навіть Аравійським півостровом, ніж із заходом Північної Африки. Однак за правління М.Каддафі (1969-2011) ситуація змінилася: центр

влади було перенесено на захід до Тріполітанії, куди поступово перевели всі урядові офіси. На користь цього регіону проводився й перерозподіл економічних ресурсів, причому приблизно 80 % виробництва нафти здійснювалось на сході [363; 367].

Політика маргіналізації цих територій викликала невдоволення серед місцевого населення. Постійна напруга у відносинах між Бенгазі (столиця Кіренаїки) та Тріполі виявлялася в періодичних повстаннях, у 1990-ті рр. – під проводом ісламістських сил. Не дивно, що революційні події 2011 р. розпочались саме на сході [324; 363; 367].

Після вбивства М.Каддафі та початку процесу побудови нової політичної системи схід залишався джерелом дестабілізації. Тут сформувався рух за федералізацію країни, підтриманий частиною місцевих суспільно-політичних груп. Населення регіону вимагало більш справедливого розподілу влади й ресурсів, розширення власного представництва в державних органах. Причому конфлікт між Заходом і Сходом у Лівії був усе ж таки не настільки складним і глибоким, як аналогічні протистояння в деяких арабських країнах, адже регіональні ідентичності не підсилювались етнічними та конфесійними [314].

Згаданий регіональний розкол – не єдиний фактор, що потенційно підривав єдність державного організму. Проблему також становили території на півдні країни. Не будучи носієм спільної ідентичності, вони поставали уособленням суспільної фрагментації та протистояння між локальними спільнотами: етнічними арабами, неарабськими племенами тубу та туарегами, відносини між якими багато в чому були сформовані політикою «поділяй та владарюй», якої дотримувався М.Каддафі [324]. Тривалий час маргіналізовані державою, ці спільноти розвинули мережі залежностей, які тісно пов'язували їх із родичами в сусідніх країнах. Причому комунальні зв'язки були сильнішими за лояльність та довіру до центрального уряду, створюючи потенційну загрозу національному суверенітету [191].

Емен, поділяючи з Лівією проблему регіональних розколів, поставав навіть більш фрагментованим організмом [149]. Задовго до виходу протестувальників на вулиці у 2011 р. з вимогами політичних реформ режим президента А.А.Салеха намагався впоратись із низкою складних викликів єдності держави. Серед них сепаратистський рух на півдні країни, повстання хуситів на півночі, зростання активності терористичної організації

аль-Каїда [175; 177]. Ці конфлікти є глибшими та складнішими, ніж протистояння в Лівії, адже відтворюють переплетення не лише регіональних і племінних, а й конфесійних відмінностей. Крім того, вони пов'язані з інтересами сусідніх країн, насамперед Саудівської Аравії та Ірану, суперництво між якими здійснює значний вплив на політичну динаміку Близького Сходу.

Історично основний географічний поділ у Ємені проходив за лінією північ-південь. До початку 1990-х рр. ці регіони залишались окремими державними утвореннями. У 1990 р. вони підписали угоду про об'єднання, однак уже в 1994 р. південні єменці, незадоволені домінуванням в новій державі вихідців із півночі, конфіскацією майна, переслідуваннями, спробували від'єднатися, що призвело до початку громадянської війни. Остання закінчилася їхньою поразкою і продовженням політики соціальної та політичної маргіналізації регіону, що не могло не активізувати сепаратистські настрої та орієнтацію на відновлення незалежної південної держави. Проявом цієї тенденції стало виникнення у 2007 р. сепаратистського руху «Хірак», який згодом радикалізувався та розколовся на декілька груп, деякі з яких прагнули відновлення незалежного Південного Ємену, тоді як інші орієнтувалися на автономію [149; 158].

У 2011 р. «Хірак» активно включився в революційні дії на боці опозиції під спільними гаслами, сподіваючись на справедливе розв'язання конфлікту та переоблаштування держави на взаємовигідній основі. Однак рух не був єдиним цілим, не мав спільного керівництва, ідеології або програми, що ускладнювало взаємодію з ним та пошуки шляхів вирішення протиріч.

Крім розв'язання проблеми південного сепаратизму, Ємен водночас змушений протистояти активізації терористичних угруповань. На південному сході організації «аль-Каїда на Аравійському півострові» вдалося розширити власний контроль над значними територіями, скориставшись послабленням урядового контролю та загальним хаосом, пов'язаним із революційними подіями та колапсом силових структур [149; 173].

На півночі джерелом дестабілізації та потенційного розпаду країни став повстанський рух хуситів, відомих також як «Ансар Алла», що належать до шіїтського релігійного напрямку зейдізму [375]. Вони отримали свою назву від Хусейна Бадр ад-Дін аль-Хусі, який розпочав перше повстання проти Сани у 2004 р. з метою отримання

більшої автономії для своїх територій у провінції Саада, а також захисту спільноти від дискримінації й наступу сунітського ісламізму, зокрема салафізму. Протягом 2004-2010 рр. мали місце 6 локальних воєн між хуситами та єменською армією, за результатами яких першим удалося розширити власний вплив та контроль над територіями не лише в Сааді, а й у сусідніх регіонах [149; 159].

Отже, обидві країни, як Лівія, так і Ємен, на початку транзиту зустрілися з одним із найнебезпечніших викликів: загрозою розпаду єдиної держави та викликом національному суверенітету з боку регіональних спільнот. Ситуацію погіршувала наявність зброї у населення. Якщо єменське суспільство традиційно вважалось одним із найбільш озброєних у світі, то в Лівії воно перетворилося на таке в результаті насильницької боротьби з режимом М.Каддафі. До того ж відкриті та незахищені кордони в обох державах сприяли вільному потоку зброї з країни в країну, що створювало постійну небезпеку. Загроза громадянської війни у випадку загострення згаданих конфліктів залишалась актуальною.

Перебіг політичних перетворень ускладнювало й те, що в умовах невирішення регіональних протиріч обидві країни страждали від слабкості центральної влади та державних структур, їх взаємопроникнення з впливовими суспільними силами.

На відміну від Тунісу або Єгипту, Лівія – це держава з у край низьким рівнем інституціонального розвитку, що є спадщиною режиму М.Каддафі. Після його приходу до влади в 1969 р. було ліквідовано чинну інституційну структуру та замінено її надперсоналізованою й мінливою системою органів і процедур, мало узгоджених між собою [185]. Після падіння диктатора, який був стрижнем цієї системи, вона розпалася, залишивши по собі справжній вакуум, і перед транзитною владою постало завдання реконструкції базисних політичних і державних структур практично з нуля [296]. З одного боку, це давало шанс на розбудову демократичних інститутів з «чистого аркуша», адже, на відміну від Єгипту, тут не було вкоріненого офіцерського або суддівського класу, впливового бюрократичного апарату, здатних чинити спротив створенню відкритої й демократичної системи врядування. З іншого, подібна ситуація спричиняла нестабільність та хаос у різних сферах, заважала вирішенню багатьох нагальних проблем, пов'язаних зі станом безпеки або економіки [362].

Слабкість державних інститутів доповнювалась практично цілковитою відсутністю громадянського суспільства. М.Каддафі забороняв будь-який різновид незалежної політичної участі, створення партій, профспілок, автономних громадських організацій. Наслідком заборони стало посилення племінних, регіональних та етнічних структур і розколів. Адже за відсутності громадянського суспільства лівійці були змушені звертатися до традиційних соціальних зв'язків. Причому М.Каддафі вміло культивував міжплемінні конфлікти, намагаючись переконати світ, що його усунення призведе до фрагментації Лівії [189]. Після революції ці суперечності у відносинах між різними соціальними спільнотами здійснювали руйнівний вплив на процес побудови нової політичної системи. Крім того, тривала заборона позбавила політичних гравців, які вийшли на політичну арену Лівії, досвіду колективної дії, ведення перемовин і досягнення домовленостей, постановки цілей та інших необхідних для участі в політичному процесі навичок [321; 358].

У Ємені, на відміну від Лівії, існували обмежені традиції парламентаризму, політичного плюралізму, партійної політики (хоча й спотвореної патронажно-клієнтарними відносинами) та незалежної громадянської активності. Вони дали потужний імпульс національному діалогу на початку транзиту й пом'якшили тенденції до поляризації й насильства після 2011 р. [321]. Однак державні структури цієї країни були дуже слабкими навіть до революції. Ємен характеризувався нерозвинутою політичною організацією, інститути якої були малоефективними [217]. Тому більшість функцій держави, компенсуючи вакуум формальних органів, природно перебирали на себе племінні структури. Так, у деяких провінціях єменська держава була представлена лише серією блокпостів або патрулів уздовж доріг, що з'єднували основні території [221; 321]. Інколи навіть питання безпеки передавалися місцевим племенам, які отримували за це державне фінансування та мали власні системи правосуддя і в'язниці.

Революційні події, тривале протистояння правлячого режиму та опозиції ще більше послабили центральні урядові структури, наближуючи їх повний колапс. Простори, на яких держави ставало все менше, розширювалися, створюючи умови для зростання впливу й контролю традиційних соцієтальних структур – племен, кланів, та терористичних організацій на кшталт «аль-Каїди» [174; 322].

Вади чинної системи врядування, її слабкість, неефективність, корумпованість, а також переплетення державних і традиційних соціальних структур у жодній сфері не були настільки очевидними, як у безпековій та оборонній. Якщо Туніс і Єгипет на початку революції мали автономні та професійні централізовані органи безпеки і збройні сили, що зберегли власну функціональність, то в Лівії та Ємені ці інститути були слабкими й роз'єднаними, як відображення фрагментації суспільств і крихкості держави. Не здатні виконувати належні їм функції, не говорячи вже про захист єдності та стабільності країни в умовах жорсткої революційної боротьби, вони як активні учасники протистояння через тісні зв'язки з соціальними групами та політичними акторами стали додатковим чинником поляризації країни.

Значною мірою провина за фрагментацію та нефункціональність армії, інших силових органів лежить на колишніх лідерах – А.А.Салеху та М.Каддафі, і створених ними системах урядування. Саме під час їх правління формування підрозділів відбувалося за рахунок рекрутування з племен та регіонів, лояльних до них особисто [321]. Крім того, у Лівії армія була свідомо ослаблена диктатором, який панічно боявся військових переворотів. Під час революції 2011 року реальна сила перейшла до численних революційних батальйонів, стихійно сформованих для боротьби з режимом у відповідь на його насильство відносно перших протестів [364]. Саме ці неформальні мілітарні об'єднання стали одним з основних гравців на постреволюційній арені, а зброя перетворилась на чи не найбільш впливовий засіб тиску та дії. «Ми боролись із Каддафі за допомогою зброї, і тому зброя – це все, що ми знаємо», – заявив один з ополченців у 2013 році [357].

Аналізуючи структурні умови процесу політичного переходу, не слід забувати й про стан економіки двох країн, адже від наявності достатніх матеріальних ресурсів та прогресивної динаміки розвитку залежить можливість забезпечення побудови нової держави, ефективного функціонування її інститутів, а також ставлення суспільства до змін, які відбуваються. Різке погіршення матеріального стану в постреволюційний період може викликати швидке розчарування та ностальгію за авторитарним минулим. За цим параметром ситуації в Лівії та Ємені радикально відрізнялися одна від одної.

Лівія вважалась достатньо заможною країною, економіка якої базувалась переважно на видобутку та експорті нафти й нафтопродуктів, забезпечуючи бюджет безперервним джерелом доходів. До революції нафтовий сектор становив 70% ВВП, близько 95% експорту та 90% доходів держави [139]. За наявності значних ресурсів, невеликої кількості населення відносна політична стабільність, раціональне управління та справедливий розподіл надходжень могли б створити умови для швидкого відновлення економіки країни й процвітання суспільства – перевага, відсутня в інших постреволюційних державах регіону [314].

Зрозуміло, лівійська економіка заплатила високу ціну за повалення системи влади М.Каддафі. 2011 рік приніс 60% зменшення ВВП після місяців практично повного переривання нафтового виробництва та експорту в результаті військових дій. Доходи держави впали, і дефіцит бюджету сягнув 40% ВВП, інфляція – 20% [139]. Після революції нафтовики повернулись до роботи та розпочали відродження нафтогазового сектору. У травні 2012 р. виробництво нафти становило вже 1,5 млн. барелів на день, наближаючись до довоєнного рівня в 1,8 млн. [314].

Однак корупція, неефективний менеджмент і, найголовніше, шкідливі наслідки збройних зіткнень і регулярних блокад з боку різних соціально-політичних гравців повернули назад позитивні тенденції. Протягом 2013-2015 рр. через загострення політичної ситуації та перманентну нестабільність, зменшувались виробництво, експорт та доходи держави, позбавляючи країну ресурсів, необхідних для її відбудови.

Стан єменської економіки, на відміну від лівійської, незрівнянно гірший. Ще до революції Ємен був однією з найбідніших країн регіону, де 45 % населення існувало за межею бідності. Революційне протистояння та відсутність загальної безпеки швидко ускладнили ситуацію. Значна кількість єменців потерпала від дефіциту палива, води, електроенергії [343, с. 45]. Загрозу становив надзвичайно високий рівень безробіття, виснаження ресурсів, зокрема води та нафти, яка була основною статтею доходів бюджету [138]. Згідно з оцінками міжнародних гуманітарних організацій, через три роки після революції 13,1 млн. із 24,5 млн. громадян країни потребували гуманітарної допомоги, 5 млн. потерпали від голоду та ще 5 млн. не мали достатнього доступу до продуктів харчування [220].

У таких умовах більшість населення опікувалася не демократичними змінами, а елементарним виживанням, очікуючи від транзитного уряду хоча б якогось поліпшення власного становища. Причому наявність зброї в напівголодному суспільстві (за деякими оцінками, її кількість перевищувала населення Ємену втричі) зумовлювало зростання рівня насильства, злочинності та небезпеки, підточувало нормальне функціонування й так слабких державних органів [177].

Ефект дестабілізації щодо процесу політичних змін в обох країнах мав і зовнішній чинник, зокрема структура міжнародних відносин у регіоні. Як уже зазначалося, революційний конфлікт в обох країнах удалося завершити завдяки втручання інших держав. У Лівії – це зовнішня військова допомога, надана за рішенням РБ ООН. У Ємені – посередницькі зусилля передусім країн Перської затоки, зацікавлених у якнайшвидшому відновленні стабільності, а також світових лідерів. Обидва методи продемонстрували власну ефективність, зокрема, завдяки тимчасовому збігові позицій міжнародних учасників процесу врегулювання.

Однак з початком політичних змін у Ємені та Лівії у гру вступили відмінні інтереси як безпосередніх сусідів, так і регіональних лідерів, зокрема Саудівської Аравії, ОАЕ, Катару, Єгипту, Туреччини, Ірану. З метою здійснення впливу на політичний процес в обох державах та спрямування його в необхідному напрямку вони намагались сприяти посиленню своїх союзників серед місцевих політичних сил та ослабленню суперників. Слід зазначити, що саме регіональна конкуренція найбільше відповідальна за фрагментацію влади та руйнування національного суверенітету в досліджуваних країнах. Вона поставала додатковим дестабілізаційним чинником процесу переходу та підвищення його конфліктності.

Крім того, негативний вплив на політичну ситуацію в Лівії та Ємені опосередковано здійснював розвиток конфліктів в інших країнах регіону, зокрема в Іраку та Сирії, де виникнення терористичної організації «Ісламська держава» спровокувало нову хвилю радикальної ідеології, відлуння якої добре відчули й на півдні Аравійського півострова, і в Північній Африці.

Отже, усе наведене вище дає підстави стверджувати, що загальний структурний фон був досить несприятливим для здійснення успішного демократичного транзиту. Проте не

можна говорити, що ці структурні проблеми прирікали дві країни на невдачу у здійсненні політичних змін. Більшість із них мали шанс на поступове вирішення за умови продуманого плану переходу, його інклюзивності та прозорості, більш активної міжнародної допомоги, зацікавленості впливових політичних гравців, включно з зовнішніми, у здійсненні реформ. Однак помилки, допущені на початку транзитного періоду, певні рішення та дії основних політичних суб'єктів і конкуренція зовнішніх сил викликали загострення впливу негативних структурних чинників і в результаті – виникнення повномасштабних громадянських конфліктів. Розглянемо більш докладно, як розпочинався і планувався транзит, які політичні сили брали участь у ньому і як розвивалась їх взаємодія.

У Ємені процес транзиту було запущено після підписання президентом А.А.Салехом зречення від влади 23 листопада 2011 р. згідно з угодою, досягнутою завдяки посередницьким зусиллям Ради Співробітництва країн Перської затоки. Цей крок забезпечив механізм владного розподілу між режимом та опозиційною коаліцією та відкрив можливості для старту політичного переходу. Підписуючи угоду, А.А.Салех передавав повноваження віце-президенту А.М.Гаді. Крім того, нею передбачалися проведення найближчим часом президентських виборів, формування коаліційного уряду на два роки, військової комісії з метою реформування збройних сил, організація новим режимом широкого національного діалогу з залученням представників різних суспільно-політичних сил, проведення конституційної реформи й нових виборів президента у лютому 2014 р. [145; 217; 377].

Протягом початкової 90-денної фази запровадження механізму, передбаченого угодою, було сформовано коаліційний уряд: міністерські посади порівну поділили між правлячою партією та опозицією. На лютий 2012 р. призначалися президентські вибори [343; с. 45]. З одного боку, це створило підстави для першого кроку у здійсненні мирного та поступового транзиту від старої авторитарної до нової більш демократичної системи врядування. З іншого, уже на момент її підписання виявили себе ознаки майбутніх конфліктів, пов'язаних із виключенням з процесу перемовин та неврахуванням поглядів великих соціальних груп.

Революційна молодь не підтримала ініціативу Ради країн Перської затоки від самого початку, вважаючи, що вона не здатна забезпечити зміну режиму, і відкидаючи будь-які перемовини з ним. Активісти були переконані, що об'єднана коаліція опозиційних партій «Ліка Муштарак» («Спільна зустріч», включає 5 партій, серед яких основну роль відіграють ісламістська «Іслах» і Соціалістична партія), котра брала участь у перемовинах як представник революційних сил, була зацікавлена лише в перерозподілі влади на власну користь [143].

Розчарування молодих революціонерів та інших груп виявилось під час безальтернативних президентських виборів-референдуму, які затвердили А.М.Гаді на посаді. Більшість незалежних активістів, хусити та південний рух «Хірак», які теж не підтримували план транзиту, бойкотували референдум, що не вплинуло на результати. Процес переходу розвивався згідно з планом країн Перської затоки [343, с. 45].

Слід зазначити, що згаданий план, крім неврахування думки великих суспільних груп, містив у собі інші підводні камені, які згодом виявили себе в нових протистояннях та створили додаткові перешкоди успішному реформуванню. По-перше, досягнутий компроміс забезпечував А.А.Салеху та його поплічникам імунітет від будь-яких судових переслідувань та ігнорував питання порушень прав людини, здійснених протягом революції 2011 р. Він також не зобов'язував колишнього лідера полишити політику в обмін на відмову від переслідування. Протягом транзиту той залишався дуже активним, зберігаючи вплив у багатьох сферах, зокрема, силових інститутах держави [150]. Іншим недоліком єменської моделі переходу стало ігнорування економічної слабкості держави та її незахищеності перед багатьма загрозами у сфері безпеки. Дорожня карта не помічала ці проблеми і зосереджувалася на якомога швидшій реалізації розробленого плану згідно зі встановленими часовими межами [150].

У Лівії процес транзиту розгортався за дещо іншим сценарієм. Поділяючи спільні проблеми з Єменом, які необхідно було вирішувати задля успіху розбудови нової держави, Лівія мала і специфічні завдання. Тут протистояння між режимом М. Каддафі та опозицією завершилось не компромісною угодою, а вбивством диктатора, загибеллю та арештом деяких його родичів і помічників. У процес переходу країна увійшла зі зруйнованою армією й поліцією, вакуумом державних інститутів, поширенням влади

ніким не контрольованих сотень революційних бригад, між якими нерідко виникали конфліктні ситуації. На початку транзиту Перехідна національна рада (ПНР), утворена під час революції з метою її репрезентації, організації та координації дій, залишалась єдиним керівним органом. Тепер перед нею стояло завдання планування, упорядкування процесу змін та управління державними справами до моменту створення нових легітимних структур.

Згідно з Конституційною декларацією від 3 серпня 2011 року, ПНР оголосила амбіційний 18-місячний план транзиту. Перша фаза включала призначення тимчасового уряду, прийняття виборчого законодавства, підготовку виборів до Загального національного конгресу. Останній мав замінити ПНР та взяти на себе функції керівництва державою, зокрема, сформувати новий уряд і комітет, який підготує конституцію країни. Після цього планувалося провести всенародний референдум щодо нового основного закону і, у випадку його затвердження, вибори до парламенту [314; 346].

Як і в Ємені, «дорожня карта» для Лівії пропонувала надто стислі терміни. Неодноразово висловлювались сумніви щодо можливостей її втілення в життя з огляду на дефіцит інституційної інфраструктури. Відкладення виборів до Загального національного конгресу на липень 2012 р. це підтвердило [266]. Додаткові труднощі були пов'язані з відсутністю досвіду управління в колишніх дисидентів та вигнанців, які сформували нову владу в країні. Безпосередній виклик становила обмежена здатність Перехідної ради здійснювати власні функції й незначна довіра до неї в суспільстві. Низький рівень легітимності обумовлювався дефіцитом внутрішньої демократії, прозорості в прийнятті рішень, слабкою комунікацією з громадянами та відсутністю прогресу у відновленні стабільності й безпеки. Призначений нею в січні 2012 р. кабінет міністрів навіть не зміг оприлюднити імена всіх своїх членів [144, с. 34].

Крім того, ПНР була самопризначеною структурою, що породжувало питання, за яким принципом вона сформувалася і які повноваження мали її учасники. Значна кількість місцевих спільнот та революційних бригад виявляли незадоволення власним представництвом у Раді. Зокрема, на сході країни поширювалися побоювання щодо відтворення в країні «тріполіцентричної» та патріархальної системи врядування за зразком режиму М.Каддафі [314]. На хвилі загострення цих настроїв з наближенням

виборів до Загального конгресу висувались вимоги федералізму й більшої кількості парламентських місць для регіону. Заклики підсилювались протестними діями й насильницькими акціями. У відповідь на дефіцит репрезентативності громадяни в декількох частинах країни провели власні місцеві вибори, щоб замінити своїх представників у ПНР [314; 358].

Недовіру до перехідного уряду викликала й наявність у лавах Ради представників старого режиму, які на початку революції перейшли в опозицію до М.Каддафі. Згодом конфлікт між революційними силами та політиками й посадовцями, що перебували у владі за часів диктатора, стане одним з основних у країні.

Невдачі транзиту в обох країнах були викликані не лише непродуманим його плануванням, недостатньою легітимністю та слабкістю перехідних інституційних структур, а й намірами та діями основних політичних гравців. Сумніви викликала відданість найбільш впливових учасників транзиту цілям реформування держави.

У Ємені спадщина партійної політики та парламентського життя пом'якшила тенденції до поляризації після 2011 р., що дозволило завершити революційний конфлікт компромісом. Однак ці відчуття швидко зникли після того, як групи політичної еліти, що домінували в політиці за президентства А.А.Салеха, почали боротьбу за збереження та розширення своєї влади, користуючись ініціативою країн Перської затоки й загальною ситуацією політичної невизначеності.

Протистояння розгорталось між силами старого режиму й колишньою опозицією, між центральним урядом і несистемними утвореннями, які не підтримали ініціативу країн Перської затоки – сепаратистами півдня, хуситами, терористичним рухом аль-Каїда. На ідеологічно-політичні накладались регіональні й племінні розколи, ускладнюючи боротьбу.

Клан А.А.Салеха, як і раніше, утримував значну частку влади та контролю над частиною державних інститутів Ємену. Через те, що дорожня карта переходу не передбачала виборів нового законодавчого органу, колишня правляча партія – Загальний народний конгрес – залишалась панівною в парламенті, перешкоджаючи здійсненню реформ [377]. Зокрема, спроби парламенту прийняти закон щодо «транзитної

справедливості» (покарання відповідальних за порушення прав людини) були блоковані. Так і не відбулася люстрація [152; 321].

При цьому опозиція – партійна коаліція «Спільної зустрічі», котра протистояла впливу А.А.Салеха й провідну роль у якій відігравала ісламістська партія «Іслах» («Брати-мусульмани»), племінні елементи на чолі з кланом Аль Ахмар та частина салафітів), навряд чи була здатною стати основною рушійною силою демократичних реформ та оновлення, адже засновувалася на традиційних структурах соціально-політичних відносин. До 1997 р. вона виступала союзником правлячого режиму, і навіть після переходу в опозицію залишилась елементом чинної системи влади, граючи за її правилами. Підтримка нею революційного руху була викликана не демократичним просвітленням, а швидше невдоволенням розподілом влади та ресурсів [321; 343, с. 44].

Завдяки угоді щодо розподілу влади з колишньою керівною елітою у транзитний період їй удалося розширити свій вплив та забезпечити рекрутування тисяч нових прибічників усередині урядових органів, структур внутрішніх справ, оборони та органів місцевого самоврядування [219]. Під прикриттям боротьби з корупцією «Іслах» навіть спробувала усунути від влади багатьох посадовців-прибічників колишнього президента та замінити їх своїми людьми, але не досягла значного успіху, зустрівши сильну протидію [152].

Сам президент А.М.Гаді, балансуючи між власною партією – Загальним народним конгресом, «Іслах», рухом хуситів, південними сепаратистами, не був зацікавленим у швидкому вирішенні наявних протиріч і зменшенні напруги, адже це надавало йому національну значущість та вплив як посереднику між конкурентними групами. Президент розумів, що єдине, що тримає його при владі – це міжнародна підтримка, і намагався отримати переваги від ослаблення суперників [159; 219]. Подібна безвідповідальна позиція вела до загострення наявних конфліктів, а звідси й до ризику зриву національного діалогу й процесу транзиту в цілому.

Ситуацію внутрішнього суперництва ускладнював вплив міжнародного чинника. Групи політичної еліти активно конкурували не лише за контроль над державою та її інститутами, а й за зовнішні джерела легітимності та підтримки. Зможні країни Перської затоки, зокрема Саудівська Аравія та Катар, мали усі можливості, щоб її

надати, забезпечуючи собі лояльність союзних груп та поглиблюючи суспільно-політичну поляризацію.

Зокрема, Катар, який прагнув збільшити власну регіональну вагу та міжнародний престиж, забезпечував фінансову підтримку місцевої організації «Братів-мусульман» і партії «Іслах», частиною якої вони були. Ним підтримувалися ісламістські сили в Лівії. Ці дії суперечили бажанням Ер-Ріада, який будь-що прагнув не допустити очолюваних «Братами» політичних змін, що створили б ідеологічний виклик для ваххабітського королівства поблизу його кордонів [219].

У Ємені Ер-Ріяд прагнув запобігти будь-якому радикальному зрушенню у балансі влади, зосередженої на початок транзиту в руках північних еліт, зв'язки з якими забезпечували йому зручні важелі впливу [218]. З іншого боку, фінансування ідеологічно близьких до Саудівської монархії сунітських салафітських груп та ваххабітських освітніх інститутів опосередковано розпалювало конфлікт між ними та хуситами-зейдітами, адже останні вбачали в поширенні салафізму екзистенційний виклик власному існуванню.

Самі хусити, за деякими даними, отримували підтримку з боку Ірану. І хоча вони не мали тривалих, глибоких ідеологічних та інших зв'язків з Ісламською республікою, Тегеран згодом почав розширювати з ними контакти, убачаючи в зростанні їхнього впливу можливість для збільшення власної ролі в арабському світі, що викликало занепокоєння Саудівської держави [149; 250]. Суперництво Саудівської Аравії та Ірану в Ємені надавало місцевим конфліктам невластивого їм конфесійного відтінку та ускладнювало їх. Отже, зовнішні гравці були почасти відповідальні за ескалацію протистояння на внутрішньополітичній арені Ємену, менше Лівії, та зростання протиріч між учасниками процесу перетворень.

Політична боротьба та домінування групових інтересів над національними з найбільшою силою виявлялися у сфері безпеки. У Ємені армія та інші силові органи й до революції були небезпечно розділені на різні зони впливу. Лояльність усередині окремих підрозділів належала племені, клану, регіону та індивідуальним командувачам, але не державі. Після усунення А.А.Салеха від влади спроби політичних супротивників використовувати збройні сили з метою просування вузьких політичних інтересів,

збільшення впливу наражалися на контррухи, що спричиняло подальшу фрагментацію силових структур і погіршення стану загальної небезпеки в країні [219; 321; 322].

Відбиваючи політичне суперництво, одна з основних ліній конфліктів у силових структурах розвивалась навколо конкуренції між двома найбільш впливовими гравцями – сином А.А.Салеха Ахмедом Салехом та генералом А.М.Аль Ахмаром, який у 2011 р. підтримав революцію й мав сильні позиції в ісламістському таборі. Своєю чергою президент А.М.Гаді в контексті реструктуризації збройних сил, яка насправді була необхідною для створення сприятливих умов транзиту та отримала підтримку громадянського суспільства й міжнародного співтовариства, намагався закріпити власні позиції, зменшивши вплив клану А.А.Салеха та інших впливових родин [321].

Результатом протистояння цих гравців та афілійованих з ними груп стала швидка деградація силового сектору, поступовий його розпад на паралельні мережі й зростання насильства. Понад 100 офіцерів було вбито в перші два роки після усунення А.А.Салеха від влади. Спробу замаху на життя пережили прем'єр-міністр країни, віце-президент Конференції національного діалогу, генеральний секретар Соціалістичної партії Ємену. За частиною цих нападів, як і за терактами, жертвами яких стали сотні солдат і поліцейських, стояла «аль-Каїда». Однак конкурентні групи А.М.Аль Ахмара та А.А.Салеха також звинувачували одна одну [303; 321].

Зниження здатності силових структур забезпечувати хоча б елементарний рівень безпеки в суспільстві змушувало центральний уряд передавати функції підтримки порядку та соціального контролю альтернативним недержавним утворенням: племінним групам, народним комітетам, що ще більше розмивало монополію держави та її офіційних інститутів на примус, а звідси й на національний суверенітет. На момент наступу хуситів на столицю у 2014 р. національна армія та сили безпеки як єдині командні структури вже не існували й не могли чинити опір [322].

У Лівії, як і в Ємені, міжелітна конкуренція та групові конфлікти за владу й ресурси також стали однією з основних проблем на шляху до реконструкції державних інститутів та успішного перебігу процесу транзиту, однак структура протистояння мала дещо інший характер.

Суперництво між політичними групами було множинним і багаторівневим: «ліберали» проти ісламістів (Альянс національних сил проти місцевої організації «Братів-мусульман» і їхньої Партії справедливості й будівництва та більш радикальних салафітських та/або джихадистських груп); міста й території – між собою (Місурата та Зінтан, Місурата й Бані Валід, Варсафана й Завія тощо) за економічну та політичну владу; федералісти на сході проти прибічників централізованої держави. Ще один рівень утворювало протистояння між залишками старого режиму – представниками сектору безпеки та армії, технократами ери М.Каддафі та революційними або громадськими активістами [368].

Жодна з політичних груп не володіла достатньою силою, щоб нав'язати власну волю, однак мала можливість ветоувати рішення та дії супротивників, що, ураховуючи слабку здатність до компромісів та відсутність у багатьох учасників досвіду діалогу, пошуку спільних позицій, періодично заводило політичний процес у глухий кут [357]. Крім того, відсутність сформульованих повноважень та обов'язків різних державних органів, чіткого поділу влади викликала плутанину, яка посилювала міжгрупову конкуренцію. Конфлікти між парламентськими групами, різними міністерствами підривали важливі ініціативи в різних сферах – від безпеки до реформи місцевого врядування. Часта зміна перехідних урядів стала яскравим відображенням такої деструктивної боротьби [276].

Як і єменський, лівійський силовий сектор перетворився на одну з основних жертв групової конкуренції та невдалих рішень, справляючи руйнівний ефект на весь процес політичних змін. На початку транзиту перед Перехідною національною радою постало важливе завдання, виконання якого було необхідне для подальшого реформування, а саме – роззброїти та інтегрувати в суспільство сотні озброєних утворень, які боролися з режимом М. Каддафі, та створити нові ефективні національні збройні сили й органи безпеки [321].

Першим тестом інтеграції революційних бригад у державну інституційну структуру стало військове об'єднання «Щит Лівії» (Libya Shield Force), засноване на низовій ініціативі бригад, афілійованих передусім з м. Місуратою, та підпорядковане керівництву збройних сил [364]. Серед інших гібридних структур – тимчасовий Комітет з

верховної безпеки, створений з метою інтеграції революційних бійців у національну поліцію. Головною помилкою при формуванні нових підрозділів став дозвіл приєднуватися до них колективно, зберігаючи власну автономію, соціальні й племінні зв'язки. Причому «революціонери» відкидали будь-який нагляд або контроль з боку міністерств і фактично лише змінювали назву [321; 361].

Подібні гібридні утворення, усупереч формальному підпорядкуванню державним інститутам, мали органічні зв'язки з місцевими – міськими, регіональними, кланово-племінними – спільнотами. Вони часто відстоювали свої інтереси, що мали не національний, а комунальний, ідеологічний або навіть кримінальний характер. Інколи, замість нейтрального виконання функцій у забезпеченні порядку або розв'язанні місцевих конфліктів, ними підтримувалася певна сторона, що сприяло загостренню ситуації. Так сталося на півдні країни, де у протистоянні між племенами – неарабським Тубу та арабським Звей – підрозділи «Щиту Лівії» стали на бік останнього [321; 364].

Водночас озброєні групи були втягнені в процес інтенсивної конкуренції одна з одною. Найбільш значними серед них були ті, що звільняли Тріполі: об'єднання бригад із Місурати та Зінтану, конфлікт між якими відбивав протистояння між двома містами. Кожне з них стверджувало, що саме його внесок у перемогу революції був більшим, змушуючи слабкі транзитні уряди балансувати між інтересами окремих груп [242; 364].

Проблему створювали напружені відносини між новими гібридними структурами та залишками колишньої армії і структур безпеки. Останніх революційні бригади розглядали як корумповані та пов'язані з режимом М.Каддафі, відмовляючись з ними взаємодіяти або підкорятися. Своєю чергою кадрові офіцери армії та поліції чинили спротив інтеграції революціонерів, яких вважали заідеологізованими напівкримінальними елементами, будучи стурбованими консолідацією ісламістського впливу всередині сектору безпеки. Взаємна ворожість цих груп фактично заблокувала створення єдиних національних силових структур та відновлення безпеки в країні [364; 369].

Ситуація загострилась ще більше, коли під тиском революційних бригад ісламістського напрямку в травні 2013 року було прийнято закон про люстрацію, що забороняв колишнім посадовим особам режиму М. Каддафі, зокрема у сфері безпеки та збройних сил, обіймати державні посади протягом 10 років [321]. Такий акт мав відчутні

негативні наслідки для реконструкції держави та пошуку діалогу, адже передбачені ним критерії для звільнення були далекосяжними, розпливчастими й потенційно порушували громадянські й політичні права значної кількості людей. За деякими оцінками, звільненню підлягало біля 500 тис. з 6-6,5 млн. населення Лівії [364]. Можна цілком погодитись із тим, що це рішення підштовхнуло країну до громадянської війни.

Крім того, той факт, що закон було прийнято під тиском, завдяки силовим методам, продемонстрував надзвичайну залежність і незахищеність новоутворених державних інститутів від дій збройних угруповань, вплив яких на політичну систему постійно зростав. Основний серед них – сформований за результатами національних виборів 2012 р. Загальний національний конгрес – перетворився на орган, позбавлений реальної влади, який неодноразово піддавався облозі та нападам з боку колишніх революційних бригад та був змушений іти на поступки. Його слабкість демонструвала дві тенденції, які характеризували політичний перехід у Лівії: з одного боку, тривала розбудова політичних та державних інститутів, з іншого, вони швидко втрачали свою значущість [354]. Сила або загроза її застосування все частіше виступали основним методом дії в політичній сфері [255].

Своєю чергою посилювали дисфункційну динаміку силового сектору та його руйнівний вплив на крихку інституційну систему посадові особи та різні політичні сили, встановлюючи союзні відносини з революційними бригадами з метою зміцнення власних позицій в уряді, підвищення позицій своїх регіонів і спільнот та маргіналізації інших або для боротьби з політичними суперниками [321]. Через три роки після революції майже всі збройні групи були пов'язані з державою та певними політичними силами, постаючи предметом гострої конкуренції між нестійкими коаліціями та супротивниками. Серед останніх були і Загальний національний конгрес, де політичні сили ісламістського напрямку поступово стали панівною групою, і Кабінет Міністрів, у якому більшість належала світським партіям. [357].

Негативні наслідки ситуації полягали у формуванні «порочного кола» у сфері безпеки – з одного боку, революційні бригади, пов'язані з державою в рамках гібридних силових структур, мусили виконувати функції з дотримання законності та порядку, а з іншого, саме вони були відповідальні за значну частину випадків насильства в суспільстві.

Особливо це виявилось на сході країни, де ісламістські, зокрема, салафітські озброєні групи перетворилися на одну з основних причин зростання насильства та політичних убивств протягом 2012-2013 рр. [358; 359; 366].

Показовою є історія створення влітку 2013 р. «Палати спільної безпеки» у м. Бенгазі, метою якої була координація та підсилення зусиль формальних безпекових інститутів. Однак на практиці цей орган передав функції з забезпечення порядку ісламістським салафітським ополченням [365]. Іншим прикладом є створення Операційного центру революціонерів Лівії – коаліції революційних бригад у м. Тріполі, організованої обраним у 2013 р. головою парламенту Нурі Абу Сагмейном, яка восени 2013 р. вдалась до спроби ісламістського перевороту, спрямованого проти світського кабінету А. Зідана.

На тлі деградації новоутворених державних інститутів політичне протистояння в лівійському суспільстві дедалі більше загострювалось, виявляючись у конфліктах між ісламістськими та секулярними силами, колишніми революціонерами й елементами старого режиму, різними регіонами та племенами, у численних локальних зіткненнях. Додатковим каталізатором протистояння постали події в Єгипті, де після усунення президента М. Мурсі владу отримали військові та колишня бюрократія. Частина лівійців схвально ставилася до аналогічних перспектив у їхній країні. У різних містах зростали народні протести проти різкого падіння рівня безпеки, свавілля збройних угруповань та бригад, перманентного насильства, а також Загального народного конгресу з вимогами його розпуску, тим паче, що термін його дії згідно з конституційною декларацією завершувався.

Остання пропозиція прозвучала з вуст колишнього генерала Халіфі Хафтара, який перебував на службі за часів режиму М. Каддафі. Навесні 2014 р. він очолив строкату коаліцію зі східних племен, колишніх армійських офіцерів та світських політиків і атакував ісламістські бригади в Бенгазі – ці дії отримали назву «Операції гідності». Згодом насильство поширилося на Тріполі. Племінні бригади з Зінтану (західна Лівія), ворожі до ісламістів, приєдналися до сил його коаліції. Своєю чергою Конгрес, де домінували ісламісти, закликав на свій захист союзників із бригад Місурати [360]. Як наслідок, у травні 2014 р. відбулося колективне перетворення молодого нестабільного політичного системи на конфліктну з відкритим збройним протистоянням.

За результатами боротьби на сьогодні країна є розділеною на дві частини з двома парламентами та урядами – у Тріполі та Тобруку – кожен з яких вважає себе єдиним легітимним представником лівійської нації, заперечуючи право на це у супротивника. Протягом 2015 р. ООН сприяла проведенню серії зустрічей та перемовин з метою досягнення домовленостей між конкурентними коаліціями, результатом яких стало формування Президентської Ради та тимчасового уряду, який поки що не визнаний жодним із центрів влади та перебуває за кордоном. Тому наразі не можна говорити про продовження транзиту в цій країні. Якщо перемовини між політичними супротивниками щодо єдиного уряду в майбутньому не досягнуть успіху, цілком імовірними є або нова ескалація боротьби, або замороження конфлікту та подальша фрагментація влади. При цьому внутрішню поляризацію поглиблює вплив зовнішніх регіональних інтересів, зокрема, уряд у Тріполі морально, матеріально і, можливо, зброєю, підтримують Туреччина, Катар, Судан, а уряд у Тобруку – ОАЕ та Єгипет.

За схожим сценарієм розвивалися події і в Ємені, де наразі також функціонують два уряди. Один, очолюваний президентом А.М.Гаді, користується меншою владою, однак більшим ступенем міжнародної легітимності. Інший – уряд хуситів, які створили власні структури управління в захопленій Сані та на значних територіях північного й західного Ємену спільно з силами колишнього президента А.А.Салеха [148]. Ситуацію ускладнює відкрите збройне вторгнення, очолюване Саудівською Аравією.

Вищенаведений аналіз продемонстрував, як маніпулювання національним політичним полем силами, які представляли режим А.А.Салеха, колишніми опозиційними партіями, недержавними озброєними групами спричинило протягом 2011-2013 рр. атомізацію влади в країні та посилення розколів усередині силових структур [217]. На початку 2013 р. під тиском міжнародного співтовариства та згідно з дорожньою картою транзиту було розпочато Конференцію національного діалогу, яка потенційно могла б виправити траєкторію, за якою розвивався політичний процес у Ємені. Її позитивом став той факт, що до національного діалогу були залучені й ті сили, які не підписували або відмовились визнавати ініціативу Ради співробітництва країн Перської затоки: сепаратисти півдня, хуситські повстанці, маргіналізовані групи: жінки,

молодь. Тобто він був більш репрезентативним та інклюзивним, аніж будь-яка інша політична структура в межах країни [147; 377].

Однак з самого початку в плануванні та організації діалогу було допущено значну помилку: усі проблеми, винесені на розгляд, обговорювалися одночасно та ізольовано одна від одної, за неможливості ухвалення рішення щодо форми і структури державного устрою, забезпечення ефективності її інститутів до того, як були розв'язані основні питання щодо вимог хуситських повстанців та південного Ємену [147].

Крім того, дозвіл представникам півдня, тісно афілійованим з колишнім президентом А.А.Салехом, репрезентувати південний сепаратистський рух підірвав довіру до діалогу. Південні активісти, які найзапекліше обстоювали створення незалежної держави, взагалі не були залучені до конференції [147]. Прихильність хуситських повстанців до пошуку компромісу залишалась нестійкою. Очевидним був конфлікт між ними та партією «Іслах», яка прощтовхувала ідею збереження централізованої держави й статус-кво в наявному розподілі влади та чинила спротив створенню федерації, прихильником якої були хусити [285].

Відсутність прогресу в перемовинах між різними політичними силами супроводжувалась загостренням протистояння в суспільстві, як на півдні, так і на півночі. Осінь 2013 р., коли діалог мав завершуватись, засвідчила зростання насильства в провінції Саада між хуситами та ісламістами-салафітами, провіщуючи майбутній громадянський конфлікт. Наприкінці 2013 р. насильство поширилося в столиці [159]. Президент А.М.Гаді в умовах фрагментації державної влади демонстрував повну безпорадність та нездатність зупинити обструкції, які ускладнювали проведення діалогу, а також убивства, викрадення, вибухи тощо [161].

Кінцеву угоду за результатами національного діалогу [393], яка подовжувала термін перебування при владі президента А.М.Гаді ще на рік, хусити не підтримали, і вже у квітні 2014 р. розпочали наступ на центральний уряд, швидко розширивши підконтрольну їм територію. У липні їм вдалося повністю захопити провінцію Амран, а у вересні 2014 р. – окупувати столицю [160; 166].

Територіальні успіхи хуситів були надзвичайно швидкими. З одного боку, вони пояснювались станом еменської армії, з іншого, більш важливим чинником стала

наявність впливового союзника – А.А.Салеха. Прагнення колишнього президента відновити свою владу і звести рахунки з особистими ворогами, що у 2011 р. перейшли на бік революціонерів, підштовхнули його до використання політичної кризи та налагодження союзницьких стосунків із колишнім ворогом. Саме лояльні до нього та його клану військові та структури безпеки надали хуситам силову підтримку в різних провінціях і містах. Отже, допущена на початку транзиту в його дорожній карті помилка, а саме – надана колишньому президенту можливість залишитись у Ємені та продовжити активну політичну діяльність, зберігаючи вплив на силові структури, стала фатальною для всього процесу політичного переходу [250].

2015 рік засвідчив нові перемоги повстанців та просування на південь, що спровокувало початок вторгнення Саудівської Аравії, ОАЕ та їх союзників, спочатку повітряне, а згодом і наземне. На сьогодні Ємен, як і Лівія, фактично не існує як єдина держава, структура його управління повністю зруйнована, а влада розпорошена серед основних противників та менш впливових локальних гравців. Майбутнє цієї країни тепер залежить не лише від розстановки сил на внутрішній арені та їхньої здатності домовитися, а й передусім від зовнішніх гравців – коаліції арабських держав на чолі з Саудівською Аравією та іншими країнами Перської затоки, які ведуть на території країни активні воєнні дії проти повстанців. На жаль, їхні наміри, здається, не передбачають перемовин, досягнення компромісу та розподілу влади між колишнім центральним урядом і хуситами, а орієнтуються на повне придушення останніх, що навряд чи є можливим. Це означає, що конфлікт буде наростати, погіршуючи катастрофічну гуманітарну ситуацію.

Отже, можна стверджувати, що демократичний транзит у Лівії та Ємені зазнав невдачі. Його проміжним результатом на сьогодні є фактичний розпад обох країн на окремі частини, кожна з яких очолена власним урядом, за загальної фрагментації державної влади та продовження насильницької боротьби. Провал спроб політичної трансформації пояснюється як негативним структурним тлом – наявністю регіональних суспільних розколів, племінними суперечностями, слабкістю державних інститутів, взаємним проникненням традиційних соціальних і політичних та державних структур, геополітичними позиціями (розташуванням на перетині протилежних інтересів сусідніх

впливових держав, що більше стосується Ємену), так і діями основних учасників транзиту. Нерозвинутість культури діалогу, пошуку спільних позицій і поступок заради спільної справи, сприйняття політичного процесу як гри з нульовою сумою – усе це зумовлювало конфронтаційний характер взаємодії, блокувало проведення необхідних реформ. Додатковим чинником невдачі транзиту в Ємені стало збереження політичного впливу клану колишнього президента в багатьох державних інститутах.

Висновки до розділу 4

Таким чином, за результатами аналізу перебігу політичних змін у чотирьох країнах «арабського пробудження» – Тунісі, Єгипті, Лівії та Ємені, – можна виокремити три моделі транзиту: 1) від авторитарної до демократичної політичної системи (Туніс); 2) від авторитарної держави через політичну нестабільність і тимчасове відкриття політичної системи до повернення авторитаризму у видозміненій формі (Єгипет); 3) від авторитарної системи через політичну нестабільність і глибоку суспільно-політичну поляризацію та фрагментацію влади до розпаду держави й громадянської війни (Лівія, Ємен).

Для пояснення успіху або невдачі демократичних перетворень, спочатку було з'ясовано структурні передумови транзиту і встановлено, що країни зі слабкими центральними державними структурами та фрагментованими суспільствами, глибокими внутрішніми конфліктами (регіональними, племінними, конфесійними), за умови невирішеності цих проблем, мали менший шанс на успішне завершення переходу. Туніс і Єгипет зі сформованими та відносно гомогенними націями, тривалими традиціями розвитку державної бюрократії, чітко усвідомленими національними ідентичностями перебували у кращих початкових умовах. Для них перебіг та результати політичної трансформації визначали інші чинники.

Серед наступних структурних характеристик, які сприяли впорядкованому та стабільному транзиту, можна назвати ступінь розвитку громадянського суспільства та громадянської культури. У країнах «арабського пробудження» найменш вигідні позиції за цим параметром були в Лівії, де протягом тривалого правління М. Каддафі було заборонено будь-яку незалежну громадську активність та створення партій, а населення й нова політична еліта майже не мали досвіду колективних політичних дій, натомість

мали дуже нечіткі уявлення про демократичні процедури. Туніс із його найдовшими в арабському світі конституційними традиціями, порівняно впливовими лівими, жіночими, правозахисними рухами, потужними профспілками, паростками політичного суспільства мав очевидні переваги перед іншими.

Позиції збройних сил і структур безпеки в структурі політичного режиму становили ще один вагомий чинник, що впливав на перехід. Тут знову Туніс поставав єдиною країною, де військові не втручались у політичний процес, дотримуючись нейтралітету, і з самого початку транзит організували цивільні групи. У Єгипті традиційно потужні позиції збройних сил у політико-економічній системі, монополізація їх керівництвом влади під час переходу стали однією з найголовніших причин уповільнення змін. Демократичне крило революційного руху виявилось надто слабким та роз'єднаним, щоб ефективно протистояти цій потужній структурі.

Для Лівії та Ємену проблемою стало не стільки втручання в політичний процес силових структур, як офіційних – армії, поліції, так і неформальних – революційних бригад, племінних ополчень, народних комітетів, скільки їх тісне переплетення зі структурами суспільства та політичними інтересами різних груп. Це спричинило розмиття державного суверенітету й руйнування зсередини крихких державних інститутів, фрагментацію влади, ескалацію наявних конфліктів та зростання ролі збройного насильства як методу політичного впливу.

Геополітичний чинник, зокрема суперництво між Саудівською Аравією, Туреччиною, Катаром, ОАЕ, Іраном, підтримка ними певних політичних сил відповідно до власних інтересів лише загострила вплив негативних структурних передумов, посилюючи протистояння. Перш за все це стосується Ємену через його розташування на перетині інтересів згаданих країн, менше – Лівії. Очевидно, що слабкі фрагментовані держави були комфортним полем для маніпулювання й більш вразливими до його наслідків. У Тунісі, який не став предметом особливої зацікавленості, роль зовнішніх впливів була мінімальною.

Дорожня карта транзиту, рішення та дії безпосередніх учасників політичного процесу могли посилювати або пом'якшувати вплив негативних передумов. Важливу роль відіграло співвідношення сил між основними політичними групами, єдність,

організованість та впливовість демократичного й потенціал контрреволюційного таборів. Так, порівняння розвитку політичного протистояння в Тунісі та Єгипті показало, що відносно рівні сили між політичними гравцями є більш сприятливим ґрунтом для діалогу та пошуку компромісів, адже жоден із них не спроможний нав'язати свою волю. Крім того, не маючи можливості забезпечити собі монополію на владу, не будучи переконаними у власній перемозі на майбутніх виборах, кожна група природно схилилася до такої моделі політичної системи, яка б створила обмеження для майбутньої центральної влади, тобто сприяла утворенню більш плюралістичної та відкритої системи.

Так, у Тунісі склався відносний паритет між світським та ісламістським таборами, на відміну від Єгипту, де більш організовані, забезпечені фінансовими ресурсами й досвідчені «Брати-мусульмани» та ультраконсервативні салафітські партії мали перевагу над іншими політичними силами й фактично відмовилися від пошуку взаємоприйнятних рішень щодо необхідних змін.

Однак, паритет сил є ефективним лише до певної межі і в певних умовах. У слабких фрагментованих державних організаціях із глибокими внутрішніми конфліктами та переплетінням соціальних і політичних структур він може мати руйнівний ефект, особливо якщо конкурентні політичні групи ставлять отримання переваги над супротивником вище за національні інтереси. Розпад держав у Лівії та Ємені переважно став результатом сприйняття політичного процесу як гри з нульовою сумою, нездатності його учасників в умовах взаємної недовіри та боротьби налагодити інклюзивний, прозорий, публічний діалог і домовитися про стабільні правила гри та необхідні реформи.

РОЗДІЛ 5

РЕВОЛЮЦІЙНІ РУХИ ТА РЕЖИМНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ У СВІТЛІ «АРАБСЬКОГО ПРОБУДЖЕННЯ»

5.1. Політичні революції в Україні: передумови, сутність, розвиток

Уже двічі українське суспільство проходило через спроби політичної трансформації революційним шляхом. У 2004 р. Майдан Незалежності у Києві став ареною масових протестів проти фальсифікацій у президентських виборах, які згодом отримали назву «Помаранчевої революції» завдяки кольору виборчої кампанії кандидата в президенти від опозиції В. Ющенко. Наприкінці 2013 – на початку 2014 рр. країна знову переживала революційні події, націлені на зміну траєкторії її розвитку. Учасники Майдану – 2013 поставили собі за мету зупинити перетворення України на авторитарну державу та руйнування її національного суверенітету, відновити процес розбудови демократії й наближення до європейських стандартів, викоринити корупцію і встановити роль права.

На перший погляд, Україну та арабські країни об'єднує небагато. Держави знаходяться на різних континентах, з різними культурними середовищами; історичні зв'язки між ними були вкрай обмеженими та зводились переважно до торговельних. Тому навряд чи можна стверджувати, що арабські революції завдяки демонстраційному ефекту якимось вплинули на вибух протестних настроїв в Україні, тим паче часовий розрив є надто великим. Негативні побічні наслідки арабських трансформацій на той момент також могли лише відвернути бажання виходити на вулиці заради змін. Однак революційні події, які на Арабському Сході розпочались наприкінці 2010 – 2011 рр., а в Україні мали місце у 2004 р. та на межі 2013-2014 рр., насправді мають багато спільного в причинах, сутності, закономірностях розвитку революційних рухів і навіть наслідках, та цілком можуть розглядатися у спільній системі координат, пов'язаних із поняттями політичної революції, революційного руху, транзиту.

Вищенаведені матеріали показали, що арабські революції частково були складовою хвилі масових протестів і збройних повстань, що отримали назву «арабська весна» або «арабське пробудження». Перший український «Майдан» у 2004 р. також нерідко

розглядався як частина хвилі «кольорових» або, як їх ще інколи називають, «посткомуністичних революцій», що розвивались за схожими сценаріями та використовували подібну тактику змін – у Сербії (2000), Грузії (2003), Киргизії (2005). Демонстраційний ефект, що пояснює синхронність початку зазначених подій в окремих арабських країнах, може частково застосовуватися й до розуміння природи «кольорових революцій». Дифузія тактики, обмін засобами спротиву владі між країнами впливали на їхній розвиток. Революція в Югославії надихнула на рішучі дії грузинську опозицію; досвід грузинської «Революції троянд» був використаний під час «Помаранчевої революції» в Україні; та, своєю чергою, стала зразком для опозиційних сил усіх пострадянських держав. Безпосередньо під впливом «Помаранчевої революції» відбулася «Тюльпанова революція» у Киргизії [101].

«Революція гідності» 2013-2014 рр. стоїть дещо окремо. Її не надихав приклад подій у сусідніх країнах, однак пам'ять про те, що трапилось 9 років тому, про здатність досягти змін шляхом єднання й колективної дії, отриманий досвід спротиву корумпованій владі, враження від успішних реформ у Грузії та порівняння з власною невдачею, безумовно, формували відповідний настрій та психологічні настанови. На наш погляд, її можна вважати продовженням і подальшим розвитком на новому рівні революційної «хвилі» початку 2000-х рр., утіленням нелінійного характеру режимної трансформації в Україні.

Звернімося до питання початку революцій. Розглядаючи формування революційних рухів в арабському світі, ми згадували про події, які виступали своєрідним тригером – «спусковим гачком» для перших антирежимних виступів. Для посткомуністичних «кольорових» революцій таким приводом стала брутальна фальсифікація політичних виборів: перших прямих виборів президента Югославської Федерації (24 вересня 2000 р.), президентських виборів в Україні (31 жовтня та 21 листопада 2004 р.), парламентських – у Грузії (2 листопада 2003 р.) та Киргизстані (27 лютого і 13 березня 2005 р.). Саме тому одним із термінів, який застосовується для характеристики таких подій, є термін «електоральні революції».

Відчуття особистої образи та приниження людської гідності, яке виникло в мільйонів людей після оголошення результатів другого туру виборів президента у 2004

р. в Україні, проведених владою з масовими порушеннями, стало найбільш ефективним вибуховим запалом революційних виступів. Однак він був піднесений до вже готового «порохового сховища» загальнонаціонального досвіду боротьби, накопиченого під час політичної кризи, пов'язаної з трагічною долею журналіста Г.Гонгадзе та «касетним скандалом». Зростання протестних настроїв, особливо помітне ще з кінця 1990-х рр., політична криза 2000-2001 рр. стали важливим етапом генеалогії «Помаранчевої революції», яка серед своїх неоднозначних наслідків збагатила суспільство позитивними тенденціями, пов'язаними з пробудженням паростків громадянського етосу в країні [111, с. 46; 112, с. 81].

Аналогічні тенденції зростання протестних настроїв і формування опозиційних рухів мали місце і в арабських країнах напередодні революцій, передусім у Єгипті та Тунісі [146]. Слід зазначити, що в одній із країн «арабського пробудження» – Єгипті, як і в Україні, кричуща фальсифікація виборів також стала однією з подій, що спонукала громадян до протестів, хоча й не була основною з-поміж інших. Нечесність у проведенні електоральних перегонів мала в цій суто авторитарній країні системний характер. Тому помилково характеризувати «Революцію 25 січня» як «електоральну». Для більшості арабських країн приводом до виступів слугувало інше, а саме кричущі порушення базисних прав та гідності людей – приниження з боку влади, незаконний арешт та смерть за ґратами, тортури.

Ці факти вказують на одну суттєву відмінність між українськими та арабськими революціями. Останні були спрямовані на те, щоб повністю зламати попередню систему влади у своїх країнах, зруйнувати безперервність політичного розвитку, радикально змінити жорсткі авторитарні режими. До 2011 р. вони ніколи не вдавалися до спроб демократичного переходу. Особливістю «Помаранчевої революції» та «Революції гідності» стало те, що вони відбувались не напередодні, а в процесі демократичного переходу, і ставили завдання завершити розпочате на початку 1990-х років. Це були корегувальні рухи, орієнтовані на демократизацію посттоталітарних суспільств, у яких трансформаційний процес на певному етапі розвитку набув зворотної траєкторії [101, с. 26].

Зокрема, «Помаранчева революція» була спрямована на обрання нової демократично налаштованої, відданої національним інтересам політичної еліти, надання вже створеним демократичним структурам реального змісту, тобто виправлення деформацій, що стали наслідком підміни офіційно встановлених інституцій неформальними правилами та свавіллям осіб при владі [50; 53, с. 19].

Основну мету «Революції гідності» можна сформулювати як відвернення траєкторії політичного розвитку від скочування в авторитаризм, знищення корупції та встановлення правової держави – повне перезавантаження влади і, фактично, виправлення помилок, зроблених під час переходу після «Помаранчевої революції», тобто це була своєрідна «корекція корегувальної революції».

На відміну від 2004 р., приводом до початку протестів у 2013 р. стало не порушення права громадян на вільний вибір, а прийняте під тиском Росії рішення уряду призупинити процес підготовки до підписання угоди про асоціацію з ЄС, а потім і відмова Президента поставити свій підпис під угодою на Вільнюському саміті, що у свідомості багатьох людей асоціювалося з остаточним крахом надій на зміну умов у країні та сприймалося як зазіхання на національний суверенітет. Саме таке несподіване рішення вивело тисячі мітингувальників (насамперед студентську молодь) на вулиці. Після їх бруталного побиття акція набула якісно іншого характеру – з «Євромайдану» вона перетворилася на масовий спротив владі. Причина такої швидкої трансформації напрямку протестів – накопичення маси невдоволення, гранично критичне ставлення населення не лише до політики, яка реалізується нинішньою владою, а й до самої влади, розуміння її нездатності до самореформування й необхідності вдатися до швидких дій, аби зупинити деградацію державних структур і втрату державою суверенітету [128, с. 6].

Провісники можливого виникнення загальнонаціонального громадянського спротиву з'являлися на поверхні суспільного життя раніше: це стихійні виступи підприємців проти наявної податкової політики, протести студентів проти політики у сфері освіти, виступи проти свавілля міліції у Врадіївці, протести проти мовного закону або чорнобильців проти скасування пільг тощо [128, с.9]. Революційний вибух наприкінці 2013 року став результатом накопичення та об'єднання цих настроїв і енергії

спротиву в широких колах суспільства, виразом глибокої системної кризи у всіх сферах життя, яку переживала держава.

Що саме лежало в основі суспільно-політичної кризи в Україні? Спочатку проаналізуємо особливості формування та функціонування владних структур і тенденції їхнього розвитку протягом останніх двадцяти років. Згадаємо, що з середини 1990-х рр. шлях українського суспільства до ринку й демократії був сильно викривлений стабільним зростанням економічної могутності й політичного впливу фінансово-промислових груп, що набули характеру кланово-олігархічних угруповань, посиленням авторитарних тенденцій з боку правлячої еліти, яка прагнула збереження захоплених владних позицій [53, с. 15; 52, с. 22].

При цьому Україна не перетворилась на персональну диктатуру на кшталт близькосхідних автократій із заборонаю на діяльність опозиції, як у Лівії або Сирії, та відсутністю будь-якої можливості висловлювати протест. На відміну від Єгипту або Тунісу, у нашій державі продовжував діяти інститут порівняно вільних альтернативних виборів, опозиція поставала невід'ємною частиною політичної системи. Різновекторні політичні, економічні й навіть мовно-культурні орієнтації українських еліт значною мірою запобігали становленню режиму одноособової авторитарної влади. Тому режим, що усталився в період президенства Л. Кучми, мав швидше «гібридний» характер, поєднуючи ознаки неопатримоніального авторитаризму та панування кланової олігархії з викривленим та обмеженим функціонуванням демократичних інституцій [184; 201].

Водночас цей режим мав дещо спільне з системами влади в арабських країнах, а саме – поєднання влади та власності, зрощування політичної та економічної еліт, підміна формальних інститутів неформальними системами відносин [72, с. 8; 103, с. 65; 56, с. 104]. У подібних системах економічна міць базується на політичних зв'язках, наближеності до правлячих кіл, можливості забезпечувати собі на рівні прийняття державних рішень особливо сприятливі умови для ведення бізнесу. При цьому фінансово-економічний капітал конвертується в політичний, а останній своєю чергою – ще в більші матеріальні ресурси [56, с. 104].

У центрі цієї системи перебуває президент, який використовує державу як інструмент свого персонального правління, роздмухуючи суперництво між елітами та

клановими угрупованнями з метою завадити формуванню єдиного опозиційного фронту. Маючи величезні повноваження, він застосовує право адміністративних призначень для надання «прибуткових» посад прибічникам. Крім того, він підтримує ефективну розгалужену систему державного нагляду, очолювану лояльними до нього людьми в силових органах, щоб забезпечувати контроль над державою [131, с. 123].

Головними наслідками такої системи передусім стають відсутність верховенства права в суспільному та політичному житті країни, ситуація безконтрольності й безкарності [56, с. 115]. Зокрема, в Україні у 2012 р. показник дотримання законності становив лише 1,6 за 10-бальною шкалою. Наша країна мала найнижчий у Європі й один з найнижчих у світі рейтингів довіри населення до судів. Такий висновок зробили аналітики Gallup за результатами глобального соціологічного опитування, проведеного у 123 країнах у 2013 році. Тоді в Україні довіряли судам лише 16 % опитаних [192].

Безконтрольність і безкарність у владних колах поєднується з корупцією, яка стає всеохоплюючою, фактично фундаментом суспільно-політичних та економічних структур [56, с. 115]. Цікаво, що рівень корупції в Україні був значно вищий, ніж у таких країнах «арабського пробудження», як Туніс і Єгипет, де саме корумпованість державної бюрократії в політичній та економічній сферах і відсутність рівності перед законом стала однією з найбільш очевидних передумов масових революційних виступів. У 2012 р. за цим показником Україна посідала 144 місце серед 174 країн світу, маючи найгірші позиції в Європі [237, с. 41]. Щоб зрозуміти масштаби такого явища, достатньо навести декілька цифр. Так, через причини, пов'язані з корупцією, державний бюджет недоотримував 300 млрд. грн. (27 млрд. дол.) (21 % ВВП, 88 % доходів державного бюджету) лише у 2013 році. Її метастази просочили всі гілки державної адміністрації. Конфлікти інтересів у сфері держзакупівель, астрономічні «відкати», «прихватація» різних національних активів уже давно стали рутинними [237, с. 47-48].

Ефективне мобілізаційне гасло «Помаранчевої революції» – «жити за законом, а не по поняттях» – вдало і влучно актуалізувало цю проблему. Його зміст не треба було пояснювати мільйонам громадян та сотням тисяч представників малого й середнього бізнесу [111, с. 42]. Так само, як не треба було розтлумачувати мільйонам громадян

арабських країн гасло «адаля», тобто «справедливість», яке акумулювало в собі прагнення законності й права.

Корупція за президента В.Януковича не просто розквітла, а набула централізованого характеру. Наприклад, Всеукраїнський банк розвитку, єдиним власником якого був О.Янукович, син президента, на початок 2013 р. збільшив власні активи на 750 %. У його руках зосереджувалися величезні ресурси. Перед тим, як його батько став президентом, Янукович-син був усього лише скромним дантистом у Донецьку [237, с.47].

Корупція та нищення олігархічними монополіями конкуренції спричинили гальмування розвитку української економіки. Відбувалося різке розшарування суспільства, яке набувало гіпертрофованих форм. Хоча в Україні з її негативним приростом населення не було аналогічних проблем із безробіттям та виключенням молоді з системи економічних відносин, як в арабських країнах, соціальні ліфти також були закритими для більшості громадян. Величезні маси народу пауперизувалися, а олігархічна верхівка відірвалася від суспільства й щільно замкнулася в собі. Зокрема, напередодні «Помаранчевої революції» спостерігався низький рівень життя, що унаочнює частка ВВП на душу населення – 3816 доларів, хоча економіка в цей час демонструвала дуже високі темпи зростання, переважно завдяки економічній кон'юктурі (12 % ВВП). Причина подібної ситуації полягає зокрема у вкрай нерівномірному розподілі доходів [101, с. 24]. Переважна більшість громадян за найбільш точним економічним «гаманцевим» індикатором виразно відчувала невідповідність між «рожевими» офіційними макроекономічними реляціями та станом власного добробуту [111, с. 53]. Розглядаючи передумови революційного вибуху в арабських країнах, ми відзначали схожі тенденції в Тунісі та Єгипті, де економіки за показниками абсолютного ВВП зростали доволі швидко, однак надто нерівномірний розподіл доходів нівелював цей ефект і негативно впливав на добробут громадян.

Варто зазначити, що в революційних настроях українських громадян 2004 року був відсутній фактор відчаю, очевидно, наявний у виступах арабських протестувальників, яким, здавалося, втрачати було нічого. Цим «Помаранчева революція» відрізнялась і від «Революції гідності», адже, з економічної точки зору, ситуація напередодні

«Євромайдану» була набагато гіршою. Після кризи та спаду 2009-го року на 15% відновлення відбувалося дуже повільно. За підсумками 2013 р. ВВП показав нульове зростання. Весь період президентства В.Януковича не стихали розмови про можливість дефолту [74]. Злидений стан переважної більшості населення дискредитував гасло «збереження стабільності», під яким виступала «партія влади». Фактично дев'ять років, які минули з початку «Помаранчевої революції», не дали жодного обіцяного «покращення»: за ВВП на душу населення Україна посідала 136 місце у світі. Цікаво, що показники ВВП у 2008-2009 рр. під час економічної кризи були вищими, аніж за період політики «покращення» уряду М.Азарова [101, с. 24; 118; 128, с.7].

Серед європейських народів українці були найменш задоволені життям, якщо порівняти з громадянами 26 європейських країн, і відчували себе найменш щасливими. Лише 15% населення вірило, що життя налагодиться, а 51% вважали, що ніякого покращення не відбудеться [128, с.10]. Аналогічні тенденції відмічалися напередодні революцій і в арабських країнах. У Тунісі протягом 2008 – 2010 рр. число людей, які оцінювали власне життя як благополучне, знизилось з 24 до 14 % [344]. У Єгипті протягом 2005-2010 рр. – з 29 до 12 % (порівняймо: у країнах Західної Європи частка осіб, що відчують власне благополуччя, становить приблизно 60-70 %) [211].

Крім тотальної корупції, безправ'я й беззаконня, бідності, відсутності економічних можливостей, перспектив і надій на зміни, функціонування описаної політико-економічної системи зумовлювало регрес та викривлення у функціонуванні демократичних інституцій. Це пояснюється тим, що кланові олігархічні структури – найбільш потужні соціальні гравці – були зацікавлені у збереженні власної невідконтрольності, правової невизначеності, непрозорості у прийнятті державних рішень, які дозволяли підтримувати status quo в розподілі ресурсів і можливостей. А відсутність функціональних демократичних структур позбавляла громадян шансів сприяти реальним змінам, що зумовило виникнення «Майдану» як інструменту корекції суспільно-політичного розвитку.

Розглядаючи передумови виникнення революційних рухів на Арабському Сході, ми констатували збільшення жорсткості авторитарних режимів та посилення репресій протягом останніх декількох років, прагнення окремих авторитарних правителів або

забезпечити передачу влади своїм нащадкам, або продовжити власне правління, вносячи зміни до конституцій. В Україні напередодні обох революцій спостерігався аналогічний демократичний «регрес», хоча й на іншому рівні. Так, за даними Freedom House, у 1999 р. Україна мала рейтинг свободи 3,5, рейтинг політичних прав – 3. У 2004 р. рейтинг свободи й громадянських свобод дорівнював вже 4. Після «Помаранчевої революції» показники значно покращилися, і в 2006 р. Україна навіть вважалася повністю вільною країною з рейтингом свободи – 2,5, громадянських свобод – 2, політичних прав – 3. Протягом наступних років країна втрачає революційні надбання, і в 2013 році рейтинг політичних прав становить уже 4, рейтинг свободи – 3,5 [225].

Ситуація напередодні «Революції гідності» була дещо іншою. Протягом 2010-2013 рр. тенденції політичного розвитку демонстрували наближення до режиму одноосібного авторитаризму, властивого близькосхідним автократіям. Державу фактично захопила «Сім'я» В.Януковича, який дедалі більше монополізував політичну владу, і поступово її формально незалежні гілки перетворились на частину президентської вертикалі [74]. За оцінками міжнародних інституцій, з часу останніх парламентських виборів 2012 року за рейтингом демократії Україна «скотилася» з 53 позиції (неповна демократія) до 79 (гібридний режим). З-поміж усіх країн Європи в Україні зафіксовано найбільший регрес у царині демократії. За цим показником держава перебувала на сьомому місці у світі [128, с. 8].

Українська негативна оцінка основним індикаторам стану розвитку країни давали й вітчизняні експерти. Так, згідно з опитуванням Фонду «Демократичні ініціативи» за 10-бальною шкалою показник демократії становив лише 2,9, свободи слова – 3,1. І.Бекешкіна зазначала, що «Україна не котиться, а вже скотилася в авторитаризм, і головне питання, яке залишається відкритим, – чи залишиться він авторитаризмом м'якого типу, чи це буде авторитаризм типу диктатури» [128, с. 7-8].

Подібні тенденції суспільно-політичного розвитку стали передумовою революційного вибуху не лише тому, що вели до різкого погіршення соціального самопочуття громадян, а й тому, що вступили у протиріччя з цінностями значної кількості населення. Уже перший «Майдан» продемонстрував несприйняття більшістю українців жорсткого авторитаризму як моделі управління державою та власної ролі як

пасивних безправних суб'єктів панування. Девальвовані багатолітнім словоблуддям та політичними спекуляціями категорії свободи, справедливості, правди та рівності всіх перед законом виявилися важливими та дієвими для багатьох. Загальнонаціональні опитування показували, що з початку 2000-х рр. поняття «права людини» набуло для багатьох громадян цілком значимого сенсу, а дефіцит цих прав сприймався більшістю респондентів більш актуально, аніж відсутність можливості придбання найнеобхідніших продуктів [111, с. 55]. Тип автономного індивіда, характерний для країн розвинутих демократій, утвердження активної життєвої стратегії на творення власної долі, хай і поволі, але набував більш масового поширення в сучасному українському суспільстві разом із появою зародків середнього класу. Під час «Революції гідності» це відчувалося навіть сильніше, адже на політичну арену вийшло нове покоління, яке виросло вже в незалежній Україні [74; 111, с. 55].

Крім того, досвід першої «Помаранчевої революції» став тим чинником, який впливав на формування готовності знову вийти на вулиці на захист власних прав та заради змін. Усупереч подальшим розчаруванням у новій владі «психологія переможця» чітко закріпилася в суспільній свідомості: люди вперше за довгі десятиліття усвідомили, що можуть реально впливати на політичні процеси в країні. Суспільство, яке своїми руками сприяло перемозі обраного ними голови держави, почало відчувати цю державу своєю, долаючи багаторічне відчуження [29, с. 42].

Отже, серйозне загострення соціально-економічної ситуації, тотальна корупція і беззаконня, планомірне згорання демократичних прав і свобод, протиріччя між панівним режимом і цінностями значної кількості населення, неможливість розв'язання наявних проблем законними методами та демократичними процедурами – це ті чинники, які підштовхували людей до революційних виступів [128, с. 8]. За висловом В.Степаненка, обидві революції стали органічним результатом двох взаємопов'язаних тенденцій розвитку українського суспільства – критичного накопичення соціальних патологій та визрівання внутрішньої здатності соціального організму через формування нової «суверенної генерації» (молоді, студентства, представників малого й середнього бізнесу) до спротиву та прояву нових соціальних якостей [112, с. 87].

Крім зазначених передумов формування революційної ситуації, які значною мірою є спільними не лише для України та країн «арабського пробудження», але й для багатьох інших держав у різних частинах світу, обидва українські «Майдани» мали власну специфічну основу, пов'язану з необхідністю протистояння зовнішньому тиску та загрозі національному суверенітету з боку іншої держави – Росії. Одним із важливих смислів обох революційних «Майданів» в Україні стала ідея українського національного відродження та утвердження політики національних інтересів [111, с. 47].

Як зазначає Ю. Сурмін, особливістю «Помаранчевої революції» (ці слова навіть більше відповідають характеру «Революцію гідності») є те, що вона є продовженням революції національної, яка здійснювалася під гаслами нації, декларувала її оновлення. По суті, вона виступила другим виданням незавершеної й непослідовної національно-визвольної демократичної революції 1990-х років» [102, с. 41]. І в 2004 р., і в 2013 р. народні виступи були спрямовані на те, щоб покінчити з владою, котра, заради свого збереження, поступалася національними інтересами, створюючи загрозу для існування держави [101, с. 23].

Такий національний компонент відрізняє українські події від «арабського пробудження», адже перед громадянами арабських країн не стояло завдання відстояти та захистити національну незалежність. Крім того, він пояснює дуже багато феноменів, пов'язаних із специфікою мобілізації та поширення революційного руху, а саме регіональну незбалансованість у його соціальному складі: велику активність Західної України і нерозуміння на Сході.

На виникнення й перебіг обох українських революцій впливала така специфічна особливість нашого суспільства, як незавершеність формування політичної нації та відмінності історичного, культурного, політичного розвитку різних регіонів. Частково ці чинники поєднують Україну та окремі країни «арабського пробудження», насамперед Сирію та Бахрейн з їх конфесійними протиріччями та не до кінця сформованими національними ідентичностями, які подібно впливали на динаміку розвитку революційного руху й конфлікту між режимом та опозицією.

Проблема українського соціуму передусім полягає в історично сформованій регіональній розрізненості України, що інколи характеризується, як така, що має

дихотомічний (Захід – Схід або Захід і Центр – Схід і Південь) характер, та накладається на лінії ціннісних, мовних, релігійних та інших розмежувань. Їх наслідком є амбівалентність, мозаїчність, а часто й конфліктність колективних та індивідуальних ідентичностей громадян, домінування локального (насамперед регіонального) рівня ідентифікації як базового [116, с. 96]. Соціальні опитування неодноразово демонстрували, що на Донеччині та Луганщині регіональна самоідентифікація мала пріоритет над національною.

Під час розвитку революційних подій як у 2004 р., так і в 2013-2014 рр., слабкість сформованості національної ідентичності в східних, менше південних регіонах країни стала об'єктом маніпуляцій з боку політичних сил, які уособлювали стару систему політико-економічних відносин, за підтримки зовнішніх сил – Росії, з метою отримання переваги над національно-демократичною опозицією. Вище було продемонстровано, що аналогічна тактика використання конфесійних протиріч з боку режиму, а згодом і опозиції, призвела до громадянської війни в Сирії. Механізм її дії багато в чому схожий в обох країнах: по-перше, спробувати маргіналізувати революційні сили як екстремістську силу або вузьку групу, що не представляє нікого, крім себе, по-друге, розпалити взаємні страхи та конфлікти між окремими частинами суспільства [103, с. 67].

Використовуючи цей механізм, як у 2004 р., так і дев'ять років по тому, правлячий режим вдавався до експлуатації традиційних, виплеканих ще в Радянському Союзі стереотипів. Спираючись на виборців східної, південної України та Криму з традиційним набором обіцянок «захисту» російської мови та зміцнення братерських уз з Росією, влада залучала численний арсенал технологій зі страшилками війни, бандерівщини, фашизму та войовничого націоналізму, образи яких активно нав'язувалися обивателю [111, с. 49]. Аналогом цих «страшилок» в арабському світі були наративи щодо «ісламістської екстремістської загрози» та режиму як єдиної сили, здатної захистити від цього. Це мало особливий резонанс у поліконфесійних суспільствах на кшталт Сирії серед її релігійних меншин. Так само страшні розповіді про «українських націоналістів» знаходили найбільший відгук у регіонах, де відсоток етнічного російського населення був вагомим. З цих територій України революційні події на Майдані виглядали як щось незрозуміле й страшне. Замість етосу звільнення від

безправ'я та свавілля можновладців, завдяки повному контролю місцевої влади над ЗМІ, там бачили лише «профашистські» гасла, державний «переворот» і «руку Америки» [6].

Дії прихильників правлячого режиму не лише обмежували потенціал революційного руху до зростання, але й актуалізували проросійські гасла, провокували активність трансляторів російської державної ідеології, приспаних дезінтеграційних сепаратистських рухів, насамперед у Криму, на Донеччині та Луганщині – територіях не лише зі значним відсотком етнічних росіян, але й зі специфічною «радянською» ідентичністю. На думку С.Тарана, тут фактично відбувалося ембріональне зародження етнічної ідентичності, яка була заснована на символах, а не на спільному походженні [1, с. 46]. Трохи пізніше Донецька та Луганська «народні республіки» стали матеріальним втіленням цієї символічної реальності.

При цьому важливо відзначити зміни, що відбулися протягом останнього десятиріччя у процесі ідентифікації українського суспільства. Ті політичні сили, які орієнтувалися на розпалювання внутрішнього українського конфлікту між україномовними Заходом і Центром та переважно російськомовними Півднем і Сходом, недооцінили успіхи в процесі формування української нації, причому не на етнічній або мовній основі, а на основі політичній, тобто спільному усвідомленні населенням себе як громадян держави Україна. Проект «Новоросія», задуманий як механізм контрреволюції та руйнування Української держави шляхом відторгнення південно-східних територій та дестабілізації не відбувся, хоча певні загрози залишились.

Те, що події на Майдані стали поштовхом для пробудження українців уже не як суто етнічної спільноти, а радше політичної нації, можна чітко побачити, коли згадати, до чого прагнула основна маса мирних протестувальників. Зокрема, у гаслах і вимогах домінувала не стільки етнонаціональна риторика, як апеляція до ідеї справедливості, прагнення перезавантаження влади, знищення корупції й відродження громадянської відповідальності [6].

Однак наявний ідентифікаційний розкол, відмінності в ментальності та ставленні до держави обумовили різний внесок населення окремих регіонів у спроби революційних змін. Також важливим є факт, що громадянське суспільство, крім Києва, мало досить глибоке коріння саме в західній частині країни, котру можна вважати

джерелом політичного плюралізму та солідарного громадянського опору авторитарним тенденціям [103, с. 64]. Саме український захід відігравав у «Помаранчевій революції» та «Революції гідності» роль пасіонарно-політичного локомотива, а українські центральні регіони й особливо столиця стали головною політично-регіональною ареною громадянської активності [112, с. 85].

Цей факт не заперечує внеску в перемогу революційного руху представників сходу та півдня, які, хоча й менше, але також брали участь у спротиві режиму в Києві та в інших містах, а також визначення обох «майданів» як революцій. «Помаранчеву революцію» та «Революцію гідності» творили мільйони українців, які усвідомили, що саме народ є джерелом влади, а не купка заколотників [50, с. 15].

Так, у подіях «Помаранчевої революції» з різних боків та в різних формах брали участь 17-18% громадян, а в подіях «Революції гідності» – близько 20% [75]. Як показало опитування учасників Майдану, проведене 7-8 грудня 2013 року Фондом «Демократичні ініціативи» та КМІС, на Майдані виявилось 50% киян і 50% приїжджих. Були представлені різні демографічні й соціальні верстви суспільства: віком від 15 до 29 років – 38%, 30-54 роки – 49%, 55 років і старше – 13%; середній вік учасника Майдану – 36 років. 64% мали вищу освіту. За родом занять переважали спеціалісти з вищою освітою (40%), далі йшли 12% – студенти, 9% – підприємці, 9% – пенсіонери, 8% – керівники, 7% – робітники. Тобто найбільш активними віковими групами протесту стали молодь та люди середнього віку. Значна кількість людей, які брали участь у «Помаранчевій революції», знову вийшли на вулиці у 2013 р. [83; 112, с. 84].

Отже, як і в країнах «арабського пробудження», в Україні відбувались революції «знизу», тобто ініційовані самим суспільством із залученням значної частки населення до революційної боротьби. Вони демонстрували небачені прояви масової взаємної підтримки, солідарності, жертвовності та форми спонтанної самоорганізації [111, с. 54]. Проте слід окреслили й відмінності між «Помаранчевою революцією» та «Революцією гідності». Остання значно більше була заснована на самодіяльності, самоорганізації громадян, ніж перша. Крім того, її характеризували широкі протиріччя у відносинах між формальною опозицією та масою звичайних учасників, що робить її більш схожою на революції «арабського пробудження», які також демонстрували відторгнення

стихійними протестувальниками партійців, заплямованих корупцією та співробітництвом із режимом.

«Помаранчева революція», як зазначалося раніше, виникла як «електоральна». Хоча її мета була набагато ширшою, ніж просто відстояти перемогу певного кандидата на президентську посаду, роль опозиційних партій в організації була значною. Останні спромоглися організувати моніторинг виборчої кампанії, який засвідчив нерівні умови її проведення для провладних та опозиційних кандидатів; провести паралельний підрахунок голосів, який показав масштаби фальсифікації результатів виборів; створити канали оперативного інформування населення про порушення виборчих процедур [101, с. 21]. Політична еліта відіграла роль каталізатора мобілізації та розгортання високої політичної активності українського населення. Внесок таких організацій, як «Пора», «За чисту Україну», «Знаю як» та деяких інших у запуск механізмів мобілізації є безперечним [111, с. 59]. Вони ефективно застосували міжнародний досвід боротьби проти авторитарних режимів, використали новітні постмодерні технологічні та комунікаційно-інформаційні засоби залучення учасників. Заслугою формальної опозиції стала технічна організація багатолюдного наметового містечка, постійно активної сцени-трибуни народного віче в центрі столиці, музично-агітаційного шоу [112, с. 87; 260, с. 114].

Проте навряд чи опозиція перемогла б, якби до протестних дій не долучилися широкі маси населення, котрі внутрішньо були готові до цього. Будь-яка революційна технологія, як і зовнішня допомога, є неефективними без зрілого потенціалу суспільства та сприятливого суспільно-політичного фону бажання змін, яке досягає певної критичної межі та забезпечується достатнім громадянським представництвом. «Помаранчева революція» не була революцією партій, «агенцій з розвитку» та чисельних професійних неурядових організацій, вона органічно поєднала в собі організовану діяльність опозиції зі стихійним народним протестом проти панівного режиму. Це демонстрували неінституціоналізовані громадські ініціативи та прояви спонтанної суспільної самодіяльності – інколи набагато більш ефективні та авторитетні серед населення, ніж деякі політичні штаби [101, с. 22; 112, с. 87].

У 2013-2014 рр. рівень самоорганізації руху був вищим, а кількість незалежних ініціатив – більшою. «Євромайдан» повністю будувався на самофінансуванні, самопостачанні й самообороні [88]. Величезну роль у мобілізації, координації дій, інформуванні відігравали соціальні Інтернет-мережі. Згадаємо такі фейсбук-сторінки, як ЄвроМайдан, Євромайдан SOS, Автомайдан тощо. Абсолютна більшість приїжджих учасників (92%) прибули до Києва самотужки, приїзд лише 6% був організований якоюсь громадською організацією або рухом і 2% – однією з партій [54, с. 30].

Загалом рух характеризувався відсутністю єдності, своєрідною роздвоєністю між громадською і політичною течіями. Вони то зливалися заради успіху, то знову розходилися, виражаючи інтереси різних верств й неоднаково розуміючи завдання й цілі революції [54, с. 27]. У 2004 р. опозиція діяла злагоджено, мала єдину мету, а головне – лідера, що виступав опонентом до чинної влади. У 2013–2014 рр. вона була неефективною, не мала плану виходу з кризи, будучи представленою трьома лідерами, жоден з яких не користувався широкою популярністю або підтримкою протестувальників. Роль рушія протестів увесь час виконував Майдан, що найбільш виразно виявилось 21 лютого 2014 р., коли він відкинув черговий компроміс із В.Януковичем і наполіг на негайній відставці президента. Вершиною недолугості формальних опозиційних сил став епізод, коли громадські діячі та активісти, а не політики та парламентарі сформулювали пакет політичних вимог до влади [73, с. 16].

Як і в арабських країнах, у момент найвищого революційного піднесення опозиційні політичні сили в Україні виявилися неготовими до революції. Радикальні на словах – обережні в діях, вони відіграли роль швидше миротворців, аніж буревісників «Революції гідності». Намагання ж за інерцією використати народне незадоволення для партійного піару спричинило появу руху «Майдан без політиків». Аналогічне явище ми спостерігали в Ємені, де неорганізовані в партії звичайні протестувальники намагалися не допустити кооптацію їхнього руху з боку партійних сил. В усіх арабських країнах саме стихійна громадянська опозиція, а не партії формулювали вимоги, виступали рушійною силою протестів, мобілізували, породжували новітні форми організації та спільних дій.

Причиною цього є негативне ставлення населення до політичних партій як інституту – результат усієї їх попередньої діяльності та викривленої сутності в системах, заснованих на тісному зв'язку влади та грошей. Так, за рівнем довіри політикам (1.85 бала) Україна на той час випереджала лише Грецію, а за довірою політичним партіям (1.99 бала) – Грецію та Хорватію. Відсоток респондентів, які «повністю» або «скоріше» не довіряють політичним партіям, коливався від 64.8% с.12 до 79.5% [128, с. 12-13].

Розчарування та поступова втрата надії на системні зміни, які переживали громадяни після «Помаранчевої революції», викликані діями колишньої опозиції, пояснювали їхню підозру та недовіру до планів і дій її лідерів на сучасному етапі. Тому успіх революційних змін не пов'язувався з політиками, як у 2004 році, не було сподівань на те, що «помаранчеві прийдуть та наведуть порядок». Українське громадянське суспільство стало дорослішим, більш досвідченим, незалежним і впевненим у собі, що є безумовним позитивом. Однак, для успішного досягнення цілей революції цього замало. Все ж таки революційний рух є набагато сильнішим, якщо його очолюють політична сила й лідери, здатні формулювати мету, організовувати, вести за собою. Той факт, що подібна сила так і не з'явилася, став очевидною слабкістю «Революції гідності».

Так, протестувальникам Євромайдану, який трансформувався в «Революцію гідності», знадобилося в чотири рази більше часу, ніж під час «Помаранчевої революції», для того, щоб досягти першої значної перемоги – усунення від влади В.Януковича. Причому ця мета була сформульована не відразу. Протягом чотирьох місяців протистояння з режимом неодноразово змінювалися та конкурували між собою різні пріоритети, спостерігалися ознаки анархії, рух ставав багатоканальним і багатоцільовим, він розвивався, переходячи від однієї пріоритетної цілі до іншої, а інколи й заплутувався в них, особливо враховуючи непослідовність у цих питаннях «провідників» Майдану з політичного табору [54, с. 27].

Важливим чинником, який визначав динаміку протистояння, виступали й дії правлячого режиму, його здатність витримувати тиск опозиції, підтримувати єдність правлячої еліти та лояльність силових структур, а також міжнародна підтримка. Звертаючись до досвіду революційних виступів в арабському світі, можна побачити, що

в умовах революційного виклику влада здатна на рішучий та успішний спротив (приклад Лівії, Ємену, Сирії).

Важливими складовими швидкого успіху «Помаранчевої революції» стали три чинники: розкол в оточенні президента Л.Кучми, відмова частини силового блоку придушувати протести, розпад пропрезидентської більшості в парламенті. Однак, у 2013 р. опозиція виявилася нездатною запропонувати умови, на яких олігархи, «силовики» та частина фракції Партії регіонів у парламенті, а також залежні від неї депутати, змогли б перейти на її бік. Очікуваного «бунту олігархів», як і масового виходу депутатів із фракції ПР у парламенті, не відбулося. Ціна переходу на бік опозиції здавалася надто високою [73, с. 16].

Спираючись на силові структури, зокрема міліцію, внутрішні війська та спецпідрозділи, а також на зовнішню, зокрема фінансову, підтримку з боку Російської Федерації, В.Янукович намагався тягти час. Не будучи впевненим у лояльності армії, адже, скоріше за все, у випадку наказу придушити повстання офіцери б не стали його виконувати, режим вдавався до точкового насильства, викрадень, арештів, катувань та вбивств окремих активістів, періодичних спроб зачисток Майдану, прагнучи не допустити блокування будівель державних структур з боку протестувальників. Якщо «Помаранчева революція» обійшлася без насильства, що дозволяє поставити її в один ряд із «оксамитовими» мирними трансформаціями 1989-90 рр., то «Революція гідності» вже не підпадає під категорію ненасильницьких. За цим аспектом вона є більш схожою на події «арабського пробудження».

Спроби залякати людей не давали потрібного ефекту, а лише дратували та змушували замислюватись щодо більш рішучих дій. Втративши шанс невеликими поступками (розслідування побиття студентів, звільнення міністра внутрішніх справ) загасити революційний імпульс на початковій стадії, удаючись до сили, режим зробив ту саму помилку, що й режим Б. Асада в Сирії – спровокував радикалізацію протесту. Майдан почав вимагати не лише звільнення уряду, а й позачергових президентських та парламентських виборів.

Отже, державно вмотивоване насилля викликало радикалізацію протесту й насилля у відповідь [74]. Як «арабське пробудження», так і «Революція гідності» показали, що за

умов поширення в суспільстві протестних настроїв та налаштованості не відступати, застосування сили й залякування аж ніяк не ведуть до завершення конфлікту, а тільки до його подальшої ескалації.

При цьому масштабне насильство, яке застосовували режими Б.Асада, М.Каддафі та інші, у наших умовах було виключеним, зважаючи на відмінні позиції армії та більшу залежність української правлячої еліти від ставлення до подій з боку західних держав. Цілком можливо, що у випадку України міжнародний вплив допоміг знизити ризики силового придушення опозиції [134, с. 69].

З огляду на це, В.Янукович спробував відновити контроль інакше, удавшись до прийняття репресивного законодавства 16 січня. Маневруючи та змінюючи тактику, 25 січня він запропонував опозиції угоду, прагнучи, по-перше, розколоти опозиційне тріо Кличка-Яценюка-Тягнибока і водночас розсварити їх з протестувальниками на Майдані. Крім того, він намагався купити собі час, пообіцявши незначні поступки, не погоджуючись на повне скасування диктаторських законів, ухиляючись від питання дострокових виборів і повернення до Конституції 2004 року. Це було занадто мало та занадто пізно, тому опозиція відкрито відкинула угоду з В.Януковичем і повернулася на Майдан. На той час майже половина областей України фактично вийшли з-під контролю влади. У країні виникло двовладдя, провіщуючи невідворотність змін [73, с. 17; 328].

Після третьої невдалої спроби силового розгону Майдану 19-20 лютого 2014 р. владна вертикаль нарешті похитнулася. «Посипалася» фракція Партії регіонів у парламенті, що дало можливість створити нову більшість і прийняти важливе рішення про припинення «антитерористичної операції» та повернення спецпідрозділів Міністерства внутрішніх справ у місця постійної дислокації. Парламент відновив дію Конституції 2004 року та усунув з посади президента В.Януковича, який згодом утік до Росії, перейнявши його повноваження. Владний вакуум, що виник після втечі президента, заповнила Верховна Рада [73, с. 17; 74].

Тим часом російське керівництво, переконавшись, що В.Янукович не здатний «навести лад» в Україні, передбачаючи перемогу протестувальників, запустило альтернативний план дій. На зміну революційному конфлікту прийшов новий, не менш небезпечний виклик – протистояти спробам Російської Федерації утримати українське

політичне поле від власним контролем шляхом організації сепаратистських рухів, нав'язування федералізації та відторгнення територій.

Отже, незважаючи на різні історичні, регіональні, культурні, геополітичні контексти, революційні рухи в Україні та в арабському світі мають багато спільного в передумовах та закономірностях розвитку і є схожими феноменами – усвідомленням громадянами власної політичної суб'єктності та здатності самостійно видобувати право на гідне життя. Як «Помаранчева революція» й «Революція гідності», так і революційні рухи на Близькому Сході були спрямовані проти авторитарних режимів, хоча дві перші мали корегувальний характер і повинні були повернути країну до демократичної траєкторії розвитку, вивести її з «сірої», «гібридної» зони, а останні стали першою спробою здійснити стрибок від «невільних суспільств» і диктатури до, як мріялося, демократії та правової держави. Авторитарні тенденції влади, її свавілля та репресивність, відсутність правової захищеності населення та рівності громадян перед законом, соціально-економічні негаразди, системна корупція, розходження між цінностями, які уособлював старий режим, та прагненнями найбільш активних прошарків суспільства і, найголовніше, втрата надії на будь-яке покращення всередині чинної системи – ті фактори, які виводили людей на вулиці як в Україні, так і в арабському світі, за наявності інших специфічних обставин і чинників. При цьому «Майдан-2013» має навіть більше спільного з арабськими революціями, ніж «Майдан-2004». Так, їх об'єднує значно вищий порівняно з «Помаранчевою революцією» рівень спонтанності та самоорганізації громадян, що свідчить як про підвищення рівня громадянської свідомості, так і про недовіру до формальних політичних організацій. Крім того, вони не були пов'язані з електоральним циклом. Авторитаризм В.Януковича, який поступово набував рис одноосібного правління, більше походив на персональні диктатури Арабського Сходу. Структури безпеки та органи внутрішніх справ, лояльні до режиму, на відміну від 2004 р., зберегли єдність та були готові до силового придушення протестів. Насильство, яке застосовувалось під час «Революції гідності», насамперед з боку режиму, але також з боку протестувальників, різко відрізняє ці події від мирного «помаранчевого» майдану. Майдан-2013, як і «арабське пробудження», розвіює міф про те, що в сучасному світі на

зміну насильницьким революціям приходять мирні. Вони доводять, що характер змін залежить від конкретного контексту й передусім від реакції режиму на виклик влади.

5.2. «Помаранчева революція» та «Революція гідності» як прояв нелінійного характеру режимної трансформації в Україні

«Помаранчева революція» та «Революція гідності» є двома етапами тривалого процесу трансформації політичного режиму в Україні. Вони були спрямовані на корекцію траєкторії суспільно-політичного розвитку країни, яка протягом 1990-х рр. поступово відхилилася від демократичного вектора. Цим вони відрізняються від арабських революцій, які вперше здійснили спробу радикальної зміни політичних режимів та транзиту від авторитарних диктатур. Тобто в Україні перехід відбувається не від власне авторитарного, а від новітнього авторитарно-олігархічного режиму до, як на це хочеться сподіватися, демократичного [72, с.9].

Приклад України ще раз демонструє, що трансформаційні процеси не завжди мають лінійний характер. «Оксамитові» революції в Європі, що дали початок лінійному демократичному транзиту, є швидше винятком, ніж правилом. Це підтвердили й спроби політичного переходу в інших частинах світу, зокрема в країнах «арабського пробудження».

«Помаранчевий» Майдан з часу досягнення незалежності став першою спробою розірвати безперервність попереднього політико-економічного розвитку. Українське суспільство намагалось вирватися зі стану гібридного авторитаризму, сформованого протягом 1990-х рр., та наповнити формальні демократичні інституції реальним змістом. Умови, в яких розгорталися революційні події – електоральні президентські перегони й пов'язане з ними протистояння, – вплинули як на перебіг конфлікту, так і на шляхи вирішення політичної кризи, яку він спричинив.

Так, завершення боротьби між режимом та опозицією не було радикальним розривом із минулим: опозиційний кандидат переміг на виборах, однак стара еліта залишилась активним учасником політичного життя [74]. Причому політичний процес не вийшов за межі правового поля, хоча й був дуже близьким до цього. Вибори завершилися, хоча й екстраординарно, проте легітимно. Протистояння, викликане

порушеннями виборчого законодавства й масовими акціями протесту, також було вирішене конституційним шляхом. Лише згодом, з 2005 р., почалася трансформація політичних інститутів [72, с.8].

Зміна правлячої еліти, викликана «Помаранчевою революцією», створювала враження, що в Україні розпочався процес, схожий з процесами демократизації в інших регіонах світу. Очікування на швидку й успішну трансформацію були дуже великими. Однак оптимізм дуже скоро змінився розчаруванням, адже «постреволюційний» політичний розвиток дедалі більше нагадував не консолідацію демократичного режиму, а перманентну політичну кризу. Час від часу вона набувала достатньо гострих форм і супроводжувалась паралічем окремих державних інституцій [131, с. 18]. Нова правляча еліта так і не реалізувала окреслених революційних завдань і була нездатна забезпечити належний рівень інституційної стабільності суспільства та послідовності в демократичному реформуванні [11, с. 202]. Фактично протягом 2006-2010 рр. відбувалося поступове повернення до авторитарної олігархічної системи, яка остаточно закріпилася після обрання президентом країни В.Януковича. Тому «Помаранчеву революцію» можна вважати незавершеною, хоча й успішною на першому етапі.

Протягом декількох наступних років український авторитаризм, зберігаючи кланово-олігархічну основу, дедалі більше набував рис одноосібного правління. Політична система почала нагадувати близькосхідні автократії з надмірною концентрацією політичної та економічної влади у вузькому колі національного лідера та гіпертрофованою роллю силових структур у гарантуванні безпеки режиму. Ці тенденції були рішуче зупинені наприкінці 2013 р., коли суспільно активні сили за посередництвом Майдану як методу змін знову спробували відвернути сповзання країни до групи диктаторських режимів і, виправивши помилки, зроблені в постпомаранчевий період, відновити демократичний шлях.

Отже, говорячи про Україну, можна виділити два різновекторні процеси. Перший – пов'язаний зі змінами політичних інститутів у напрямку демократизації. Другий – з рухом у зворотному напрямку – зі збереженням і розвитком інститутів авторитарного режиму. Схематично це має вигляд зигзагоподібних коливань між умовними полюсами: «демократія» – «авторитаризм» [72, с. 10].

У цьому підрозділі спробуємо відповісти на питання, які об'єктивні та суб'єктивні чинники створювали несприятливі умови для завершення переходу й консолідації демократії в постпомаранчевий період і формували необхідність повторення революційної боротьби? Чи існують на сьогодні більш сприятливі фактори забезпечення успіху чергової спроби українського суспільства не лише змінити владну еліту, але й змусити її виконувати революційні завдання, що трансформувало б траєкторію політичного розвитку й дозволило їй вирватися з циклу коливання від авторитаризму до демократії й навпаки.

Аналіз траєкторій постреволуційних трансформацій у країнах Арабського Сходу показує, що єдність політичної нації, відсутність конфліктів ідентичностей, які могли б їй загрожувати, становить одну з основних першочергових умов успішного транзиту.

На жаль, формування сучасної політичної нації в Україні не завершено. Тривалий період бездержавності, розірваність між імперіями, великий розмір і неоднорідний склад, регіональний поділ між україномовним Заходом і Центром та російськомовним Сходом і Півднем сприяли формуванню відмінностей у ментальності та парадигмах мислення (вище йшлося про різний внесок регіонів у революційні події), становили несприятливий фон для демократичних політичних реформ [88].

Населення виявилось розділеним за своїм ставленням до революційних змін. Якщо на заході й у центрі домінувало уявлення про «Помаранчеву революцію» та «Революцію гідності» як вияв прагнень широких народних мас до демократичних перетворень, то на сході та півдні панувало переконання, що «Майдан» був лише спробою державного перевороту. Настрої несприйняття «Майдану» активно розпалювалися місцевими політичними елітами, представником яких був кандидат у президенти у 2004 р. і президент у 2013 р. В.Янукович, що уособлював наступність старого корумпованого авторитарно-олігархічного режиму. Саме з числа вихідців із цих регіонів набиралися охочі для участі в «антимайданах». У результаті в суспільстві не лише не склався такий необхідний для здійснення реформ широкий консенсус, а й виник глибокий конфлікт, який потенційно міг загрожувати існуванню держави.

Після перемоги «помаранчевих» сил у 2004 р. це доводило сепаратистські спалахи та організовані Партією регіонів сепаратистські з'їзди: Северодонецький з'їзд 2004 р.,

парад «регіональних мов» у 2006 р., Сєверодонецький з'їзд 2007 р. З одного боку, ці заходи були організовані швидше як засіб тиску на нову владу, ніж демонстрували справжні наміри їх «авторів», адже економічні інтереси спонсорів партії навряд чи збігалися з прагненнями сепаратистів. Вони повинні були забезпечити незмінність засобів реалізації влади в цих регіонах, недоторканість місцевих еліт. З іншого боку, такі заходи закладали основу під сильніший суспільний розкол, ніж той, що вже існував. Якщо на початку виборчих перегонів 2004 р. підтримка В.Януковича населенням здійснювалася переважно завдяки адміністративному тиску, то ідеї державного статусу для російської мови і зближення з Росією «розбудили» електорат південно-східних регіонів і створили широку соціальну підтримку Партії регіонів і В.Януковичу. Дії його прихильників актуалізували проросійські гасла, спровокували активність трансляторів російської державної ідеології (ПСПУ, «Русский блок»), приспаних дезінтеграційних рухів на сході та півдні України [1, с. 46]. Лише компроміс між Києвом і східними регіональними елітами, які залишились «князювати» у своїх вотчинах за старими правилами, зберіг цілісність держави, але шляхом відмови від системного реформування держави.

Однак, ситуація стала дуже небезпечною у 2014 році після усунення В.Януковича з посади та його втечі до Росії. Як і в 2004 році, місцеві еліти з метою тиску на центральну владу та забезпечення недоторканості власних позицій, не без підтримки з боку «північного сусіда», не зацікавленого в демократичних змінах в Україні та її виходу з зони російського впливу, вдалися до перевіреного засобу контролю – маніпуляції стереотипами й страхами населення південно-східних регіонів щодо «Майдану» як організованого закордонними силами та учасників протестів як «бендерівців» і «фашистів». Вони створювали у людей відчуття потенційної небезпеки, сприяючи тим самим поширенню сепаратистських настроїв. У зв'язку з тим, що, на відміну від 2004 р., у 2014 р. революційне протистояння не завершилося компромісом і ставало очевидним, що зручні для Росії проросійські еліти втрачають владні позиції, нею було взято курс на фактичний розділ України.

Поступово, за допомогою повністю підконтрольних місцевим елітам ЗМІ та російських телеканалів, у свідомість людей упроваджувалися ідеї «федералізації» і,

згодом, незалежних республік, «Новоросії» як «спасіння від київської хунти». Організовувались сепаратистські мітинги, з'явилися озброєні люди, які з дивовижною легкістю захоплювали адміністративні будівлі. Так, починаючи з березня 2014 р., проросійські бойовики зайняли деякі державні установи Донецька, Луганська та інших міст Донбасу. Почався терор і вбивства прихильників єдиної України. Сепаратисти проголошували самозвані «республіки», маючи щонайбільше по кілька тисяч прибічників на вулицях. На Донеччину й Луганщину безперешкодно прибували загони російських диверсантів, оскільки кордон не було перекрито [98]. Згодом почалася штучно створена війна, яку підготовували потоки російської зброї та солдат, тоді як переважна більшість місцевого населення не розуміла, що відбувається, і ставилася до подій як пасивні спостерігачі.

Зі спробами завуальованого підриву суверенітету Української держави керівництво Російської Федерації вдалося до прямої анексії територій – півострів Крим було захоплено російськими військовими за активної допомоги місцевих представників із силових та адміністративних структур і включено до складу РФ. Та легкість, з якою це було зроблено, продемонструвала реальний стан, у якому перебували українські державні інститути, зокрема, силові структури, їхню глибоку корумпованість, внутрішнє розкладання та нездатність виконувати належні функції.

Результатом військових дій, нині напівзаморожених, стала окупація частини Донбасу, значні економічні втрати, виникнення серйозної соціальної проблеми, пов'язаної з переміщенням з окупованих територій більше мільйона людей. Війна змушує державу постійно витрачати значні ресурси, погіршуючи й без того жалюгідну економічну ситуацію, веде до обмеження у правах значної кількості населення й до морально-психологічної втоми та прагнення стабільності, тобто настроїв, які не сприяють реформам. Однак, з іншого боку, даний конфлікт спонукає до більш швидкого оновлення державних інститутів, ніж припустимо за мирних часів. Крім того, війна сприяє небаченій мобілізації громадян, яка знайшла прояв у формуванні добровольчих батальйонів, діяльності волонтерських рухів. Апофеозом мобілізації суспільства стала потужна консолідація в Україні нової політичної спільноти – української політичної нації, яка об'єдналася виходячи не з етнічних, мовних чи релігійних інтересів, а на

фундаменті республіканства та громадянства [15]. Фактично, Українська держава стала більш єдиною, хоча й ціною втрати певних територій.

У таких складних умовах їй вдалося запобігти сценарію розпаду держави та не перетворитися на failed state, як Лівія, Ємен або Сирія. Однак досі залишаються значні не лише зовнішні, але й внутрішні ризики, і один із них пов'язаний із кризовою економічною ситуацією в державі, викликаною не тільки війною, а й системною корупцією, розкраданням державних коштів, зарегульованістю економіки, монополізацією багатьох галузей, немодернізованістю тощо.

У 2004 р. вихідні умови були набагато більш сприятливими для демократизації, адже революції передував період швидкого економічного зростання, і фінанси держави були в кращому становищі. Як правило, у постреволуційний період відбувається деяке, інколи значне, погіршення економічної ситуації, різко уповільнюються темпи зростання, знецінюється валюта, зростає інфляція тощо. Україна після «Помаранчевої революції» та арабські країни, що пройшли через революційні зміни, не стали винятком. Однак, відмінність української ситуації у 2014 р. полягала в тому, що в постреволуційний період держава увійшла майже повним банкрутом. Тяжка економічна криза, обвал промислового виробництва (в серпні 2014 р. спад сягнув астрономічних 21,4% порівняно з серпнем минулого року), обвал базових сировинних галузей тягнули за собою девальвацію національної валюти, зубожіння значної частини населення [89].

Загрозу банкрутства на сьогодні вдається відвертати лише за допомогою позик МВФ та Світового банку на певних умовах, які, з одного боку, передбачають прийняття законодавства, спрямованого на боротьбу з корупцією, а з іншого, заходи, які у короткостроковому періоді лише збільшують злиденне становище пересічних українців – факт, який намагаються не помічати на Заході [239].

Так, владою був узятий владою курс на пошук виходу з катастрофічної ситуації за рахунок визиску в різних формах трудового населення шляхом інфляційних маніпуляцій з гривнею, замороження зарплатні й пенсій, підняття цін на електроенергію (на 40-60%) та газ (на 260-300%), скорочення на 15% пенсій тим пенсіонерам, які працюють. Рівень життя населення та купівельна спроможність по всій країні різко впала. А бідність є однією з найголовніших перешкод для формування демократичного суспільства. Її

безпосереднім наслідком є поширення злочинності й соціальної деструкції, аномія, ірраціональні форми політичної поведінки [41, с. 129]. Крім того, погіршення матеріального стану сприяє народженню ностальгічних настроїв за авторитарним, але стабільним минулим, особливо разом із відсутністю відчуття безпеки у зв'язку з військовими діями на сході. Ще й досі із суспільної свідомості значної кількості населення не викорінена орієнтація на жорстку авторитарну владу, начебто здатну розв'язувати всі проблеми швидкими карально-репресивними чи ультимативно-наказовими діями [99, с. 180]. Для багатьох громадян притаманне старе мислення: очікування добра й щастя від держави, голосування на виборах за старих регіональних баронів, громадянська пасивність [89].

Авторитарні орієнтації, сформовані десятиріччями диктатури, глибоко закорінилися у свідомості. Змінити їх можна, якщо демократично обрана влада буде демонструвати певні успіхи в реформуванні країни, які громадяни відчують на собі – мета, яку дуже важко досягти в наявних економічних умовах, що вимагають здійснення болісних перетворень. Немало залежить і від поведінки правлячої політичної еліти, того, наскільки очевидним буде її прагнення щось змінити.

Після «Помаранчевої революції» саме цей чинник загальмував поширення демократичних орієнтацій у суспільстві. Спочатку революційні події викликали істотні зміни в масовій свідомості. У моніторинговому опитуванні початку 2005 р. було зафіксовано значне підвищення рівня її демократизації за низкою показників, у першу чергу в політичній і морально-психологічній сферах. Найбільш помітне зростання демократичних настроїв відбулося за такими показниками, як: довіра до Президента, Уряду, Верховної Ради; до інституту багатопартійної системи, партій і партійних лідерів; усвідомлення власної політичної ефективності – упевненості в тому, що «прості» люди можуть впливати на політичні процеси, що відбуваються в країні [134, с. 66-67].

Але революційні очікування, надії та ілюзії не витримали випробувань постреволуційних реалій, що спричинило відновлення застійних тенденцій і поворотних настроїв в українському суспільстві. Результати опитування, проведеного через рік, з усією очевидністю продемонстрували повернення демократичних прагнень

і настроїв населення на «вихідні позиції» початку 2004 р. Виявилося, що помітні поліпшення були лише тимчасовими «сплесками» [134, с. 66-67]. Після фінансової кризи 2009 р. підтримка авторитарного й демократичного режимів стала майже однаковою. Істотно зросла кількість тих, кому байдуже, який режим буде в Україні.

Отже, демократичні установки в Україні не є стабільними та глибоко інтерналізованими, коливаючись у той або інший бік під впливом обставин. Дослідниками демократичних транзитів (Г.О'Доннелл, В.Меркель та А.Круасан) [інфо по 95, с. 188] було неодноразово доведено, що в країнах, де панівними є відмінні від демократичної типи політичної культури, процеси демократизації тягнуться дуже довго та спричиняють появу «неповноцінних» «дефектних» демократій, які інституційно відповідають всім демократичним вимогам, але державно-владні відносини по суті залишаються авторитарними. Повертаючись до «арабського пробудження», можна сміливо стверджувати, що один із ризиків, який загрожує відродженням авторитарних тенденцій у Тунісі – єдиній країні, що здійснила успішну демократизацію, є саме неглибока інтерналізація демократичних моделей поведінки, недостатнє поширення відповідних цінностей у соціумі. Невдача перехідних процесів у Єгипті, Лівії, Ємені частково пояснюється впливом цього фактору.

Проблемою для України, так само як і для арабських країн, є не лише політичні орієнтації, цінності, поведінкові моделі населення, але й якість її політичних еліт, від яких передусім залежить формування стратегії та здійснення реформ. Цей чинник, на наш погляд, є одним з основних, що вкрай негативно вплинув на перебіг демократичного переходу, як після «Помаранчевої революції», так і сьогодні. За дослідженнями Х.Лінца, розпад «нових демократій» відбувається через низьку професійність демократичної еліти й виникнення внаслідок цього нерозв'язних проблем та різноманітних криз; поступову відмову від завоювань демократії й авторитарні тенденції в керівництві новими демократичними інституціями [95, с. 188].

У попередньому розділі докладно було проаналізовано, як дії основних політичних груп у Єгипті, Лівії, Ємені, їх нездатність домовитися між собою, амбіції та пріоритетне прагнення отримати перевагу над політичними супротивниками замість того, щоб зосередитись на реформуванні, призвели країни до відновлення авторитарного

правління або громадянської війни. В Україні протягом 2005-2010 рр. відбувалися подібні процеси. Тоді так і не був реалізований один із важливих етапів транзиту – створення дієвої демократичної коаліції та недопущення консолідації реваншистських сил – на фоні відсутності національної єдності й демократичної консолідації народу [95, с. 187].

З одного боку, «Помаранчева революція» змінила владну команду, і керівництво державою перейшло до представників опозиції. Перед країною відкрилося вікно можливостей для здійснення необхідних реформ, які б виправили траєкторію політичного розвитку та забезпечили поступовий рух шляхом демократизації. Однак, для цього необхідним було єднання еліти навколо спільної програми перетворень та узгоджені дії. Щодо «помаранчевої команди», то вона не була монолітною, навпаки, дуже неоднорідною в політичному й ідеологічному відношенні: ані В.Ющенко, ані Ю.Тимошенко, ані П.Порошенко ніколи не були носіями єдиних інтересів, і згуртувати їх міг тільки сильний спільний ворог, яким у 2004 році став провладний кандидат В.Янукович [29, с. 46].

Поступово політична еліта, яка очолила «Помаранчеву революцію», загрузла в міжперсональних і міжгрупових чварах, що періодично загострювались, породжуючи кризові ситуації, насамперед між президентом та головою уряду, кожен з яких мав власні амбіції. Ситуацію ускладнювало те, що президент і парламентська більшість належали до різних політичних сил. Жодна сторона не виявляла наполегливості, щоб сконцентруватися на реформах, яких потребували майже всі сфери суспільства.

Однак, проблемою «помаранчевої еліти» відносно перспектив транзиту стала не стільки її фрагментація та внутрішня конфліктність, скільки нездатність вирішувати суперечки згідно з демократичними правилами гри. Кожен намагався «обіграти» опонентів, застосовуючи не формальні норми, прописані в законах, а хитрощі та маніпуляції. Складалося враження, що нова команда будує нову політику за старою логікою використання адміністративного ресурсу, кулуарних домовленостей [126, с. 106]. Важливі політичні та адміністративні рішення приймалися непрозоро й були спрямовані переважно на посилення власних позицій, розподіл керівних посад відбувався за принципом особистої лояльності [111, с. 43].

Пояснити подібну поведінку можна, якщо згадати, що більшість представників «нової» еліти залишалися невід'ємною частиною старої кланово-олігархічної системи, не маючи достатньої сили та бажання для того, щоб змінити основи її функціонування. Окремі групи та особистості виявились міцно обплутаними павутиною клієнтельних зв'язків олігархічного капіталізму, змирилися з ними й стали грати за усталеними правилами [52, с. 22; 113, с. 169]. Прискореними темпами відбувалась інфільтрація представників олігархічних кіл і старого режиму в усі правлячі партії, які в результаті втрачали ідейні орієнтири в політичній боротьбі. Це нагадувало ситуацію початку 1990-х рр., коли лєвова частка колишньої партійної номенклатури фактично очолила владний олімп [52, с. 25; 99, с. 176].

Політичні реформи, які мали змінити основи функціонування влади в державі, стали жертвою наявної ситуації всередині політичної еліти. Найбільш виразно це виявилось у процесі реалізації конституційних змін, які, з одного боку, привнесли певний позитив, децентралізувавши політичну систему та перетворивши її з президентської на більш демократичну змішану парламентсько-президентську, а з іншого, стали чинником дестабілізації й закріпили законодавчим шляхом кланову систему в політиці, не змінюючи олігархічні основи політичного режиму [29, с. 45-46].

Головним завданням конституційної реформи 2004 р. було унеможливити узурпацію влади одним з її центрів, передусім главою держави. Очікувалося, що внесені до основного закону поправки дозволять вибудувати принципово новий формат взаємин між ВР й Кабінетом Міністрів, який, своєю чергою, приведе в дію механізм відповідальності влади перед суспільством. Право парламентської більшості (коаліції політичних сил), створеної за результатами виборів, формувати уряд мало стати конституційним механізмом їхньої постійної взаємодії і взаємовідповідальності. Передбачалося, що спрямування діяльності Кабінету Міністрів залежатиме від змісту політики сил, що утворюватимуть більшість. Така форма правління мала запобігти можливості президента України підпорядкувати собі виконавчу вертикаль, за результати діяльності якої він формально не відповідав [21; 71, с. 219].

Отже, організація механізму влади стала більш децентралізованою, перешкоджаючи монополізації останньої, але менш стабільною і функціональною.

Визначальною її рисою була розбалансованість та функціонування окремих елементів у режимі конфронтації і «конфлікту повноважень». Сказане насамперед стосується інституту президента й виконавчої гілки. У ситуації, за якої глава держави й парламентська більшість представляли супротивні політичні сили, низка передбачених механізмів не діяла, і здійснення цілісної й послідовної державної політики було неможливим. Тим самим конституційна система стримувань і противаг перетворилася на відверто деструктивне протистояння. Неефективність наявної форми правління та цілковита нефункціональність окремих інститутів значною мірою посилювалася домінуванням чинника суперництва партій над чинником співробітництва [71, с. 221-222]. Така взаємодія партійно-політичних сил під час транзиту в Україні більше нагадувала поляризацію та перманентну конфронтацію основних груп у Єгипті, ніж спроби побудови консенсусної політики в Тунісі.

Вище було зазначено, що конституційна реформа надала політичним партіям статусу визначальних суб'єктів державно-політичного життя країни. Однак з огляду на нерозвиненість самого інституту партій, їх «правління» обернулося не посиленням комунікації держави з соціальними групами, а використанням повноважень органів державної влади в корпоративних інтересах політичних угруповань, що переважно діяли на користь певних олігархічних кіл. Суспільство стало свідком того, як партійні сили цинічно намагалися використати наявні проблеми в організації механізму влади на власну користь і як політики швидко повернулися на второвану дорогу міжперсональних стосунків задля задоволення приватних інтересів [52; 71, с. 223].

Отже, «Помаранчева революція» не задовольнила пов'язаних із нею сподівань: не змінила глибинного кланово-олігархічного характеру політичного режиму, не зруйнувала економічне підґрунтя олігархічного авторитаризму, не змусила владну еліту неухильно дотримуватися конституції та законів, не інституціоналізувала канали постійного впливу громадськості на владу, не запровадила нові правила політичної гри. Вона спричинила лише суттєві структурні зміни всередині еліт, які перебували в стані пошуку нової моделі консолідації режиму [52, с. 20; 131, с. 126]. Замість децентралізації та демонополізації політичної влади суспільство отримало реструктуризацію й консолідацію патронажно-клієнтарних мереж на основі поліцентризму й відповідного

перерозподілу ресурсів. Цей процес виявлявся в переходах політиків з одного табору до іншого, «кадрових війнах» навколо ключових державних установ, створенні нових партійно-політичних проектів тощо. Усе це мало на меті забезпечення, з одного боку, політичного домінування, а з іншого – сприятливих позицій у боротьбі за ще не приватизовані частки державного майна [131, с. 125-126].

У зв'язку з тим, що стару політико-економічну систему так і не було змінено, її опір не було зламано, став можливим швидкий контрреволюційний реванш – частковий у 2006 р. і загальний – у 2010 р., за яким настав реванш демократичних сил у 2014 р. і новий виток боротьби за зміну траєкторії розвитку держави й суспільства [52, с. 21].

Наскільки успішною є «Революція гідності» 2013-2014 рр. проти «Помаранчевої революції» ще не можна судити остаточно, хоча минуло понад два роки з моменту її початку. З одного боку, у 2014 р., на відміну від 2004 р., революційний конфлікт не завершився міжелітним компромісом. Відбулось оновлення влади: нові президент, парламент, уряд [74]. З іншого боку, революція – це не лише зміна облич. Арабські країни в цьому плані слугують нагадуванням, що змістити лідера – це одна річ, і зовсім інше – розбудувати демократичний режим. Сила, яка виштовхує диктаторів не завжди є тією самою, що найбільше підходить для протистояння викликам, пов'язаним зі зміною режиму. Гарні демократичні лідери не з'являються просто так, і поширеним є явище, коли нові «демократи», отримуючи владу після усунення старих авторитарних лідерів, виявляються далеко не демократичними [377].

Сьогодні боротьба за зміни й реформи в Україні триває, і її результати не є однозначними. З одного боку, політичні лідери погодились на відновлення дії Конституції 2004 р., яка встановлює скоріше змішану парламентсько-президентську, ніж президентську систему. Однак неодноразово вже було наголошено на недосконалоості та суперечливості цієї версії основного документу, на можливих негативних наслідках, тому внесення змін до неї залишається актуальним.

На відміну від арабських країн, де спроба переходу до демократії здійснювалася вперше, і створення нової конституції майже «з чистого аркуша» поставало найбільш пріоритетним завданням, в Україні мова йде швидше про внесення змін до основного закону. На жаль, ті проекти, які до сьогодні пропонувалися, зокрема, у сфері

децентралізації, судової реформи, не переконують у прагненні до гармонізації політичного устрою та досягнення консенсусу у вирішенні дискусійних питань. Зберігається значний ризик політизації і перетворення конституційного процесу на боротьбу за повноваження. Запобігти цьому можна було б шляхом забезпечення його максимальної прозорості та інклюзивності, зокрема, через широке залучення незалежних експертів і представників громадянського суспільства, інформування громадян про його перебіг.

Крім того, функціонування парламенту й партійної системи – основ демократичного режиму, як і раніше, залишається сильно викривленим у результаті збереження впливу на них політико-економічної кланово-олігархічної системи. Дотепер не можна говорити про її радикальну зміну. Чи зможуть активні частини суспільства досягти успіху в її перетворенні на модерну, відкриту, конкурентну, залежить від констеляції багатьох чинників: насамперед від якостей та дій політичної еліти у взаємодії з громадськістю в умовах зовнішнього, як позитивного, так і негативного, тиску і спроб дестабілізувати державу.

По-перше, як позитив можна відзначити сильний зовнішній тиск на новий український уряд з метою здійснення демократичних та антикорупційних реформ і фінансову підтримку, зумовлену їх проведенням, з боку Заходу. Надані кредити не лише дозволяють економіці втриматися на плаву, але й змушують політичну еліту до певних дій із реформування. Гроші мають іти на підтримку змін у системі державного управління (реформа державної та служби в органах місцевого самоврядування, системи управління державними фінансами, надання адміністративних послуг, посилення боротьби з корупцією); покращення доступу до інформації, що становить інтерес для громадськості; завершення конституційної реформи та гармонізацію виборчого процесу.

Негативні зовнішні впливи на політичний процес в Україні пов'язані з тиском і напругою у суспільно-політичних відносинах, яку створює незавершений конфлікт на сході України, продовження окупації частини Донецької та Луганської областей, і прагнення Російської Федерації нав'язати власні умови завершення протистояння, які б дозволили їй зберегти важелі для здійснення контролю над політичним полем України.

Позитивом є усвідомлення громадянським суспільством необхідності подальшого тиску на владу з метою проведення перетворень – на відміну від самоусунення, яке відбулося в постпомаранчевий період. Після досягнення першого успіху «Революції гідності» – втечі В.Януковича та повернення до Конституції 2004 р. – не відчувалося жодної ейфорії – не лише тому, що жертвою революційних подій тоді стали понад 100 активістів, ще понад 500 осіб було поранено, а й тому, що суспільство не відчувало довіри до наявних політичних сил і їхніх лідерів. У цьому є й певний негатив: недовіра до партій і політиків «революційного табору» постає відображенням справжніх характеристик української політичної еліти та створює перешкоди перед продуктивною взаємодією суспільства й партійними структурами, слугує додатковим чинником дестабілізації країни. Постійно відчувається спротив демократичним перетворенням представників старої системи, не лише колишніх провладних сил, а й колишніх опозиціонерів.

З самого початку було очевидним, що навряд чи можна розраховувати на активну роль опозиційних політичних сил, які прийшли до влади, у радикальних змінах. Як зазначає А.Колодій, «їхні лідери, безперечно, освіченіші, інтелігентніші і, мабуть, трохи чесніші, ніж колишня партія влади, однак вони не хочуть міняти систему, частиною якої постають і від якої залежить їх особистий добробут. При всій своїй грамотності та європейськості вони не написали серйозної програми реформ, не оточили себе людьми, здатними такі реформи впровадити» [54, с. 31].

Досить виразно це виявляється в рішеннях та діях першої фігури – президента П.Порошенка, який є швидше породженням минулого, ніж людиною майбутнього, яка відповідала б революційним вимогам, і особисто пов'язаний з багатьма представниками фінансово-промислових кіл. Як і раніше, за часів його попередників, основним принципом призначення на посади залишається особиста лояльність та довіра. Крім того, рішення приймаються переважно кулуарно. Це демонструє, зокрема, ряд призначень: Б.Ложкіна главою Президентської Адміністрації [93], В.Грицака – главою СБУ [28], В.Гелетея, згодом С.Полторака – міністром оборони, В.Яреми, а потім і В.Шокіна на посаду генпрокурора [82, с. 129]. Створення цілого міністерства для

давнього компаньйона П.Порошенка – Ю.Стеця стало крайнім виразом деструктивної практики непотизму, доведеної до абсурду [119].

Тривогу викликають і деякі дії щодо прощтовхування законодавчих ініціатив шляхом нехтування встановленими законотворчими та парламентськими процедурами, а також очевидні прагнення створити слухняний парламент і розширити вплив власної політичної сили. У вересні 2015 р., після об'єднання партії президента «Солідарність» і партії «Удар» для участі у місцевих виборах, поширилися чутки про прагнення П.Порошенка створити нову «партію влади». Це враження посилює вибіркоче застосування закону до противників та ігнорування злочинів лояльних або залежних людей. У цьому світлі боротьба з окремими олігархами видається не стільки реалізацією наміру подолати владу олігархічного капіталу в політиці, скільки боротьбою за вплив у державі та економіці.

У цілому оновлення політичної еліти після революції відбулося лише частково, і не завжди на користь її якості. Як позитив, можна відзначити суттєве зменшення політичної ролі Комуністичної та Партії регіонів – фактично колишньої партії влади. Уряд було сформовано партіями «Майдану». На політичній арені з'явилася значна кількість нових людей, що вийшли з громадянського суспільства: активісти, волонтери, журналісти, а також зовсім нові або молоді політичні проекти – «Демократичний альянс», Сила людей», «Самопоміч», «Правий сектор» тощо [89].

З іншого боку, частка нових облич у політиці не настільки й велика, причому до багатьох із них виникають питання щодо їх реальної незалежності або професійності. Нерідко призначення на посади відбувається не на основі компетентності, а за революційні заслуги. Нові політичні проекти мають переважно технічний характер, тобто створюються під вибори, як, наприклад, партія «Укроп» або «Самопоміч». Загалом, здатність до мобілізації та самоорганізації в часи революційного протистояння в Україні, як і в країнах «арабського пробудження», не перетворила Майдан на широкий суспільний рух або нову політичну силу, яка змогла б узяти на себе відповідальність за долю країни. Активісти, які пройшли до парламенту, виявилися розпорощеними між п'ятьма фракціями, і їхнє прагнення до горизонтальної взаємодії блокують досвідчені функціонери [75].

Відомо, що якісна політична еліта, гарні демократичні лідери можуть бути породжені лише добре інституціоналізованими партіями. Однак, через десятиріччя після «Помаранчевої революції», 25 років з моменту досягнення незалежності та початку політичної трансформації вони не відповідають цьому критерію. Досі в Україні майже немає справжніх політичних партій. Переважна більшість наявних угруповань характеризуються відсутністю ідеології, прозорості, внутрішньої демократії, регулярної взаємодії з електоратом [378]. Як і раніше, зберігається їхня залежність від олігархічного капіталу, що зумовлено й відсутністю незалежного джерела фінансування. У цьому плані прийнятий закон про внесення змін до статті 87 Бюджетного кодексу (щодо фінансування політичних партій) є певним зрушенням у відносинах між ними, великим капіталом і громадянами. За умови його впровадження існує можливість забезпечення справжньої незалежності від олігархів. В цілому, партії в їх сучасному вигляді не є інструментами виробництва нових компетентних політичних діячів, наповнення політичної системи новою «кров'ю», ротації еліт.

Не дивно, що наявний склад Верховної Ради не відповідає революційним завданням, які стоять перед країною. Попередній парламент так і не спромігся прийняти новий закон про вибори (за пропорційною системою з відкритими списками), якого вимагало громадянське суспільство і який би дозволив оновити склад законодавчого органу влади та посилити його залежність від вибору самих громадян. Показовим є факт, що в новій ВР опинилися 62 особи, які голосували за «диктаторські закони» 16 січня [98].

Новий закон про місцеві вибори, які відбулися 25 жовтня 2015 року, лише закріпив партійну монополію на владу, позбавляючи громадські організації, волонтерів, кооперативи, спілки, товариства права брати участь у виборах, що суперечить проголошуваним цілям децентралізації та надання влади громадам. П'ятивідсотковий бар'єр є дуже високим і, очевидно, спрямований проти нових політичних проектів. Сам закон не пройшов належного фахового аналізу й повноцінної дискусії в парламенті, був підготовлений і прийнятий кулуарно [48]. Політики, які утворили коаліцію, так захопилися ідеєю поділу влади між власними політичними партіями, що голосували за закон «всліпу».

Кулуарна підготовка багатьох законопроектів і відсутність їх відкритого обговорення, розбіжності між проектами, винесеними на голосування, та кінцевими варіантами демонструють низький рівень парламентської зокрема та демократичної культури загалом в Україні. Вони послаблюють Верховну Раду як незалежний законотворчий інститут, вихолощують поняття змішаної парламентсько-президентської республіки.

Відсутність прозорості й відкритості позначилася й на процесі формування Кабінету Міністрів восени 2014 р., ще тоді продемонструвавши неготовність більшості парламентарів до творення політики нової якості. Незважаючи на відносну швидкість його призначення, яку в нинішніх умовах, безперечно, слід віднести до позитивних рис, цей процес запам'ятався кількома неприємними моментами. Вони стосувалися передусім виборів міністрів усередині коаліції, що продемонстрували концентрацію важелів впливу в руках дуже обмеженого кола людей, а також процесу голосування за членів уряду в стінах парламенту. По-перше, усупереч обіцянкам прем'єр-міністра А.Яценюка не відбулося не лише публічного обговорення кандидатур, а й аналогічної дискусії в сесійному залі. Натомість усіх міністрів було призначено одним «пакетним» голосуванням, що не узгоджується з принципами парламентаризму [119]. Попри запевнення учасників коаліції у відмові від квотного принципу формування уряду, деякі міністри отримали свої посади саме завдяки ньому. Позитивним можна назвати те, що склад нового Кабінету Міністрів виявився все-таки більш професійним, ніж попередні уряди, хоча зберіг значну частку політичних призначенців, які керуються міркуваннями політичної лояльності та партійних інтересів [239]. На серпень 2015 року (за півтора роки) уряд так і не спромігся провести системні реформи, щоб забезпечити невідворотну модернізацію держави або спрямувати фокус державної машини на слугування інтересам суспільства.

Україна справді вдалася до певних змін, зокрема було створено Національне антикорупційне бюро як незалежний орган для боротьби з корупцією на вищому рівні та Національне агентство з питань запобігання корупції. Парламент прийняв закон про люстрацію з метою очищення органів влади та судової гілки від посадових осіб

радянської епохи. Хоча прийняте законодавство було застосоване вибірково та розкритиковане Венеціанською Комісією Ради Європи [257; 350].

Крім того, був прийнятий ряд інших важливих законів, необхідних для реформування політичної системи та економіки: про суспільне мовлення, доступ до публічної інформації; реформування державних і комунальних ЗМІ; здійснено деякі кроки з поліпшення бізнес клімату та ринку природного газу, відбулося створення нової патрульної поліції, унесено зміни до законодавства щодо державних закупівель тощо [331]. Водночас нерезформованими залишаються цілі сфери: судова гілка влади, система внутрішніх справ і безпеки тощо, зберігаючи глибоку корумпованість та залежність від політичних впливів.

Більшість проведених реформ стали можливими завдяки тиску з боку громадськості. Ще в лютому 2014 р. було створено платформу експертів-представників громадянського суспільства – Реанімаційний проект реформ. Ним було розроблено своєрідну дорожню карту необхідних змін, яку підписали всі політичні партії, що мали шанс пройти до парламенту. Частина законів, яку просувала ця платформа, було прийнято, а її члени продовжили надавати експертні поради та провадити моніторинг роботи державних інституцій [331]. Крім того, активісти доклали багато зусиль для імплементації ухвалених законів, зокрема, «Про відновлення довіри до судової системи»: успішно блокували низку незаконних зборів представників суддівської системи, що намагалися обійти новий реформаторський закон, контролювали процес переобрання керівників суддівських органів [97].

Проте зусилля громадянського суспільства та його організацій залишаються недостатніми для того, щоб забезпечити невідворотні глибокі зміни у всіх проблемних сферах та подолати корупцію, адже на багатьох фронтах зустрічають спротив старої системи. Правила, які визначають політичне та економічне життя багато в чому залишаються незмінними. Оприлюднене опитування громадської думки Міжнародного республіканського інституту виявило, що 40% населення не бачать жодних змін, 32% вважають, що зміни надто повільні. 72% населення вважає, що країна рухається в неправильному напрямку, згадуючи корупцію як головну проблему країни паралельно з конфліктом на сході [257].

Критика уряду та президента щодо повільного ходу змін лунає не лише з боку громадськості, але й від міжнародного співтовариства. На різних рівнях стверджується, що йде лише імітація боротьби з корупцією та деолігархізації, арешти деяких високопосадовців є дешевою виставою. Той факт, що представниками колишньої правлячої еліти дозволили залишити Україну, рятуючись від кримінального переслідування, це підтверджує [257].

Отже, на сьогодні ми поки що не можемо зробити категоричних висновків щодо успіху або невдачі «Революції гідності» та невідвортної зміни політичного режиму з авторитарного на демократичний. Боротьба між старим і новим триває, тому в майбутньому не можна виключити різких розворотів назад до автократії. З одного боку, порівняно з періодом президенства В.Януковича, відбулась певна демократизація політичної системи, яка більше подібна до парламентсько-президентської моделі. З іншого боку, відсутнє реальне розділення між трьома гілками влади. Парламент як законодавчий орган влади залишається досить слабким і не має ефективного контролю над урядом. Наявні спроби президентської влади розширити сферу власного впливу, що однак є доволі проблематичним з огляду на фрагментацію політичного поля в країні. Остання може навіть загрожувати дезінтеграцією державного механізму в умовах слабкої автономності та незахищеності від політичних впливів більшості державних інститутів, які переважно функціонують за старою логікою і правилами. Судова реформа рухається дуже повільно, і політичний контроль над судовою владою залишається значною проблемою. Крім того, поки що не був розірваний зв'язок між великим капіталом і політичною владою, хоча й були зроблені перші кроки до цього, а тому відсутні умови для створення незалежної партійної системи як реального посередника між державою й суспільством.

Подальше просування реформ можливе у випадку збереження активності громадських організацій та тиску з боку Заходу. Ризики зриву демократичних перетворень пов'язані з інерцією політичних еліт, їх небажанням вдаватися до радикальних змін. Крім того, повільний перебіг реформування й погіршення загального рівня добробуту несуть потенціал суспільної дестабілізації, особливо з огляду на незавершений конфлікт на сході країни, відкриваючи можливості для маніпулювання з

боку різних політичних сил. Продовження окупації частини території залишає широкий простір для втручання Росії в політичний процес в Україні.

Висновки до розділу 5

Україна протягом останнього десятиріччя пройшла через дві спроби політичних революцій: у 2004 та 2013-2014 рр. Цей факт слугує підтвердженням тривалості та нелінійності революційних змін і режимних трансформацій. Як і в арабських країнах, масові народні виступи в Україні були класичними революціями «знизу», тобто ініційованими не політичними елітами, а такими, що народилися в глибинах самого суспільства, ставши результатом накопичення глибокого соціального невдоволення та водночас визрівання здатності до спротиву. Серед спільних передумов: свавілля корумпованої влади, беззаконня та безправ'я більшості населення, соціально-економічні негаразди, неефективність державних інститутів, згорання або відсутність демократичних прав і свобод, а звідси й можливості вплинути на зміну ситуації без застосування радикальних методів, поступове усвідомлення широкими прошарками населення власного права на гідне життя та здатності самостійно досягти змін. Для України додаткову передумову виступів становила необхідність захисту національного суверенітету та протистояння втручання Росії у внутрішні справи. Ідея національного відродження стала однією з ключових для обох «майданів».

Як українські, так і арабські революції були спрямованими проти авторитаризму та диктатури. Однак, якщо перші мали характер корегувальних, тобто ставили за мету виправлення траєкторії розвитку країни, яка, одного разу вступивши на шлях демократії, звернула з нього та опинилась у «сірій» зоні, то останні вперше здійснювали спробу радикальної зміни політичних режимів.

«Революція гідності» мала більше спільних рис із «арабським пробудженням», ніж «Помаранчева революція». Їх об'єднував значно вищий рівень ініціативності та самоорганізації громадян, зокрема, завдяки активному використанню сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, і наявність складних протиріч у відносинах між спонтанним народним рухом і формальною політичною опозицією. Крім того, сам правлячий режим в Україні на чолі з В.Януковичем своєю поступовою концентрацією політичної та економічної влади в руках «сім'ї» та створенням лояльного сектору безпеки

більше походив на одноособові диктатури Близького Сходу та Північної Африки, ніж режим Л.Кучми.

Щодо перебігу політичних перетворень після усунення авторитарних лідерів від влади, то в кожній країні він розвивається під впливом місцевого структурного і культурного контексту та співвідношення сил між основними учасниками політичного процесу, тих рішень і дій, до яких вони вдаються в наявних умовах. Кожна арабська країна, як і Україна, мала свій власний набір викликів та можливостей.

Серед основних проблем, які постали перед Україною на початку реформування у 2004 р. і у 2014 р., – тісний зв'язок між фінансовими ресурсами та політичною владою, низька якість політичної еліти, і, крім того, наявність розколу в українському суспільстві щодо революційних подій. У 2014 р. зовнішнє вторгнення з боку Росії, окупація Криму та організація сепаратистських виступів на сході збільшили перешкоди для успішного здійснення політичних та економічних змін.

Невідповідність якостей політичних еліт завданням розбудови демократичної держави об'єднує Україну з країнами «арабського пробудження». Як у 2004, так і в 2013 рр. політична влада після революції опинилась в руках представників партійної опозиції. Причому, «Помаранчева революція» фактично завершилась компромісом між старою та новою правлячими елітами. Внутрішні протистояння всередині колишнього «помаранчевого табору», пріоритет приватних інтересів над реформуванням, прагнення отримати переваги над конкурентами шляхом домовленостей з політичними силами, які представляли стару систему політичних відносин, пасивність суспільства й наявність конфлікту ідентичностей між Сходом та Заходом врешті-решт призвели до авторитарного повороту у 2010 р.

У 2013 р. українське суспільство отримало можливість виправити помилки, зроблені після «Помаранчевої революції». На відміну від останньої, компромісу зі старою владою не сталося, і розрив з режимом В.Януковича був радикальнішим. Частина колишньої правлячої еліти залишила державу. Відбулося повернення до Конституції 2004 р., і пройшли позачергові президентські та парламентські вибори. В умовах зовнішньої інтервенції вдалося відвернути колапс політичної системи і зберегти її функціональність.

Однак, на жаль, про створення політики нової якості в державі поки що не йдеться. Зберігається зв'язок між олігархічним капіталом і політичною владою, і більша частина політичних партій, не маючи незалежного фінансування, залишається залежною від своїх спонсорів та їхніх інтересів. Зроблені лише перші кроки щодо забезпечення їх матеріальної самостійності. Старі неререформовані структури та системи відносин у державних інститутах на різних рівнях продовжують чинити тиск змінам. Триває призначення на посади за принципом лояльності та кумівства, вибіркоче застосування закону до суперників, нехтування встановленими процедурами в законодавчому процесі, кулуарність прийняття багатьох рішень тощо. Очевидні прагнення президентської влади до створення «слухняного» парламенту, який і так залишається досить слабким і нездатним до ефективного контролю над урядом. Відкладення конституційної реформи та невідповідність окремих проектів щодо внесення змін завданням розбудови демократичної системи слугує прикладом суперечливості перебігу перетворень.

Розрив між прагненнями громадянського суспільства до нового типу відносин у політиці та невміння владної еліти відійти від звичних засобів ведення справ, а також повільне реформування створює передумови для виникнення глибокого суспільно-політичного конфлікту, радикалізації окремих кіл активної громадськості. Ситуацію погіршує продовження конфлікту на сході країни та різке падіння рівня життя. Наявне величезне поле для маніпулювання розчаруванням людей з боку різних політичних сил, у тому числі й тих, головною метою яких постає дестабілізація політичної ситуації в країні. Водночас, як позитивний побічний наслідок зовнішнього вторгнення можна відзначити консолідацію української політичної нації.

Позитивом є й те, що громадянське суспільство зберігає настороженість щодо дій панівної еліти та усвідомлює власну роль як рушійної сили змін. Крім того, сильнішим, ніж у 2004 р., є тиск щодо здійснення реформ з боку Заходу. Однак у впливі ЄС на розвиток подій в Україні є й певний негатив, адже приватні інтереси європейських країн щодо якнайшвидшого завершення конфлікту з Росією або перетворення його на суто українську справу несуть у собі ризик нав'язування нашій країні умов завершення протистояння, які можуть завдати шкоди національним інтересам.

Таким чином, перспективи забезпечення невідвортної демократизації та модернізації економіки, глибокого реформування держави залишаються досить непевними. Основні загрози пов'язані зі слабким бажанням політичних сил, які утримують політичну владу в країні, здійснювати радикальні зміни, їх нездатністю слідувати демократичним правилам гри, а також впливом на внутрішньополітичну ситуацію протистояння з Російською Федерацією та її прагненням зберегти Українську державу у сфері власного впливу. Основні можливості пов'язані зі збереженням громадської активності та тиску в ключових для реформування сферах.

ВИСНОВКИ

Це дослідження є спробою комплексного аналізу феномену політичних революцій і режимних трансформацій в арабському світі (кінець 2010 – 2015 рр.), їх передумов, динаміки, закономірностей, а також визначення сутності та результатів «Помаранчевої революції» й «Революції гідності» в Україні.

1) За результатами аналізу вітчизняної та закордонної історіографії продемонстровано, що лише окремі аспекти революційних і трансформаційних процесів у країнах Арабського Сходу були об'єктом докладного вивчення. Основною проблемою стала відсутність розробленого теоретико-методологічного інструментарію для пізнання зазначених процесів, адже революційний «вибух» у регіоні фактично підірвав більшість попередніх науково-теоретичних розробок, орієнтованих на дослідження витривалості авторитаризму. Крім того, трансформації, викликані «арабським пробудженням», тільки-но почались, а це зумовило складність їх концептуалізації і необхідність розробки нових підходів, орієнтованих на розуміння рушійних сил новітньої суспільно-політичної динаміки. Внаслідок аналізу великого пласту робіт закордонних і вітчизняних сходознавців обрано концепт політичної революції як такий, що найкраще відображає трансформаційні процеси у досліджуваних країнах.

Констатовано, що попри зростаючу актуальність, рівень напрацювань із проблематики революцій і режимних трансформацій у досліджуваному регіоні є недостатнім; майже відсутні комплексні дослідження. Українські науковці не надавали процесам, які мали місце в арабському світі, належної уваги, хоча останнім часом можна відзначити певне зростання уваги та кількості публікацій. Щодо «арабського пробудження», то кількість присвячених феномену наукових робіт в Україні залишається недостатньою, переважно поверховою або зосередженою на окремих проблемах політичного розвитку в певній країні поза регіональним контекстом.

2) З'ясовано, що ефективне дослідження революційних процесів на Арабському Сході вимагає поєднання теоретико-методологічних підходів. Жодна з наявних у політичній науці теорій революції окремо не здатна пояснити сутність, причини та перебіг революційних подій в регіоні, тому в дисертації було запропоновано їх синтез.

До аналізу революційних рухів залучено інституціональний і системно-структурний підхід, а також теорії демонстраційного ефекту та дифузії. Доробок революційної парадигми доповнено теоріями мобілізації ресурсів, структури політичних і культурних можливостей у рамках теорії соціальних рухів, що через інтеграцію структурного підходу і конструктивізму дозволило дослідити специфіку мобілізації, динаміку розвитку революційного протистояння та пояснити успіх або поразку революційних сил у досягненні поставлених цілей, урахувавши контекст, сильні й слабкі сторони супротивників та їхню взаємодію.

До аналізу перебігу політичних перетворень, боротьби за трансформацію режимів у країнах, де вдалося досягти усунення від влади авторитарних лідерів – Тунісі, Єгипті, Ємені та Лівії – нами було залучено теорії транзиту, поєднуючи структурний і процедурний підходи. Це надало можливість врахувати як об'єктивні (структурний контекст), так і суб'єктивні (рішення та дії акторів) чинники перетворень.

3) Доведено, що виникнення революційних рухів в арабських країнах мало «автохтонний» характер, тобто вони були породжені місцевими умовами, і лише час їх виникнення синхронізований завдяки впливу демонстраційного ефекту. Останній став можливим лише тому, що вже існував сприятливий ґрунт для кристалізації революційних настроїв.

Зіставлення динаміки соціокультурних, економічних і політичних змін у досліджуваних країнах засвідчило, що в тих із них, які не мали достатнього нафтогазового багатства для зменшення напруження в суспільстві шляхом перерозподілу надходжень від нафтогазової «ренти» (Туніс, Єгипет, Ємен, Сирія), відбувалося загострення соціальних проблем, викликане протиріччями між демографічними (швидким зростанням населення, збільшенням частки молоді) та ригідними економічними структурами суспільств. Усім країнам «арабського пробудження» були властиві неефективність і корумпованість державного сектору, концентрація державного майна у вузькому колі наближених до правлячого клану осіб, конвергенція між тими, хто контролює політичну та економічну владу. Ці тенденції зумовили деградацію економічної системи, її нездатність реагувати на суспільні запити та потреби, а звідси – накопичення соціальних патологій (безробіття, соціального

розшарування, бідності тощо), поглиблених короткостроковими чинниками – світовою фінансовою кризою 2008 року й глобальним зростанням цін на продукти харчування. Результатом стало поступове руйнування «соціальної угоди» між урядами та громадянами.

Відчуття останніми відчуження та власної неспроможності вплинути на ситуацію підсилювались тенденціями політичного розвитку. Авторитарні негнучкі структури політичної системи, які дедалі більше набували ознак династичних форм правління; перетворення панівної еліти на ізольовану від соціуму замкнуту касту, яка, не маючи зворотного зв'язку, не могла адекватно реагувати на потреби суспільства; посилення репресій з виснаженням матеріальних ресурсів створювали ситуацію, коли лише неінституціоналізовані засоби впливу громадян – протест, повстання, революція – залишалися єдино можливими. Не існувало внутрішніх механізмів, які могли б змінити режими, реформувати їх зсередини без повного зламу системи.

Нездатність режимів та їхніх лідерів до внутрішньої еволюції накладалися на відсутність ідеологічного обґрунтування доцільності диктаторських форм урядування. Тенденції соціокультурного розвитку: зростання масової освіти, активне проникнення сучасних інформаційних технологій у життя та інтенсифікація глобальних культурних впливів, що обумовлювали розширення знань і горизонтів політичної свідомості, трансформацію цінностей – прискорювали делегітимізацію панівних еліт. Переконавання, що існують альтернативи тим політичним системам, які протягом тривалого часу тримали суспільства під своєю владою, що життя під якимось брендом диктатури й невідповідного врядування не є долею громадян арабських країн – поступово опанувало колективну уяву.

Проведений аналіз виникнення революційних рухів показав, що спільні передумови, які вели до формування критичної маси невдоволених громадян і зародження революційних настроїв у досліджуваних країнах, у деяких із них підсилювали специфічні, детерміновані історичним шляхом розвитку та характером відносин суспільства з державою. Однією з найважливіших структурних особливостей правлячих режимів у Сирії, Бахреїні, Лівії, Ємені, яка сприяла накопиченню невдоволення, передусім серед певних прошарків населення, стала наявність великих

непривілейованих, маргіналізованих або виключених з мереж розподілення ресурсів конфесійних, етноплемінних, регіональних спільнот (сунітів в Сирії, шиїтів в Бахреїні, мешканців східних регіонів і неарабських племен у Лівії, населення півдня та хуситів у Ємені). Така структурна нерівність сприяла формуванню соціальної бази революційних рухів, але викликала й певний розкол у суспільствах, закладаючи основу для подальшого громадянського протистояння.

4) З'ясовано, що наявні передумови не вели автоматично до виникнення революції. Спочатку конвергенція незадоволених станом речей індивідів і груп розвивалась несподівано навколо певних каталізаторів, найважливішим серед яких став вплив успішної туніської революції, підсилений дією власних для кожної країни тригерів. Стихійну дію останніх доповнювали цілеспрямовані дії активістів, їхніх неформальних мереж і деяких громадських і політичних організацій із залучення нових учасників та їх координації.

У роботі виокремлено рівень розвитку незалежних громадських структур, ступінь їх проникнення в суспільство та організованості як один із найважливіших факторів, що зумовлювали силу та ефективність революційних рухів, їх здатність чинити спротив. Зокрема, наявність попередньої інфраструктури громадської активності, незалежної від режиму, та певного досвіду опозиційної діяльності робила дії протестувальників у Тунісі та Єгипті відносно згуртованими та ефективними. Їх майже цілковита відсутність у Лівії та Сирії, пов'язана з більш репресивним характером місцевих режимів, обумовила сильнішу роль традиційних соціальних зв'язків у революційній мобілізації порівняно з іншими країнами «арабського пробудження». Вони стали одним із чинників слабкості, фрагментації та розпорошеності сил революційної опозиції, а також більшої залежності її розвитку від впливу традиційних ідентичностей і лояльностей.

Напівстихійна самоорганізація революційних рухів продемонструвала відхід від їх класичної моделі на основі провідної ролі авангардної партії, орієнтованої на захоплення державної влади. Модель сучасної революції заснована на мережевих структурах з активним використанням можливостей інформаційних технологій, які прагнуть не панування, а здійснення тиску з метою реалізації радикальних політичних змін. За цим аспектом революції на Арабському Сході можна поставити в один ряд із сучасними

«ліберальними» або некласичними революціями, зокрема «Помаранчевою революцією», а також «Революцією гідності» в Україні.

Вивчення особливостей формування революційних рухів продемонструвало радикальну зміну традиційної формули політичних перетворень у регіоні, коли не держава або політичні еліти, а громадяни (суспільство) виступили джерелом змін, рушійною силою оновлення політичної системи. Уперше з часів боротьби за незалежність та ліквідації колоніальних систем вони довели власну суб'єктність та спростували загальноприйняті стереотипи щодо себе як пасивного об'єкту панування, долаючи ізоляцію між суспільством і державою.

5) Досліджено відмінності траєкторій розвитку революційних рухів у різних країнах «арабського пробудження»; продемонстровано залежність їхньої специфічної динаміки від впливу структурних чинників і взаємодії учасників протистояння – режимів і опозиції, а також міжнародних гравців. Показано, що найбільш сприятливе для перемоги революції структурне середовище склалося в країнах з відносно гомогенним населенням і розвинутим відчуттям національної ідентичності, широким консенсусом суспільних груп щодо необхідності змін, де реакція правлячої еліти на виникнення перших протестів була нерішучою та розгубленою, а військові обрали нейтралітет і не втручались у перебіг подій, тим самим позбавивши режим необхідної силової підтримки (Туніс і Єгипет).

У роботі продемонстровано, що здатність правлячих еліт зберігати контроль над силовими структурами, єдність, сила й залежність добробуту останніх від збереження режиму підвищували його витривалість, хоча й не були запорукою придушення революційного руху. Авторитарні лідери, які зустрілись із революційним викликом пізніше, посідали більш вигідні позиції, адже мали можливість врахувати помилки своїх «колег» у сусідніх країнах. Однак прагнення панівної еліти здолати рух за допомогою масштабного використання насильства вело до трансформації протистояння у збройну боротьбу. Фактор страху різко зменшував потенції соціальних медіа та ефективності ненасильницької мобілізації, і зброя поступово ставала основним засобом дії (Сирія, Лівія).

У Сирії та Бахреїні маніпуляції міжконфесійними суперечностями та взаємною недовірою між соціальними спільнотами з боку правлячих режимів заблокували формування широкого опозиційного консенсусу в суспільстві й значно послабили революційні рухи. Допомога союзників з-за кордону – Ірану та Росії в Сирії, Саудівської Аравії та Об'єднаних Арабських Еміратів у Бахреїні – стала іншим важливим чинником, який допоміг авторитарним правителям утримати владу. Підтримка опозиції з боку інших держав могла як сприяти швидкій перемозі революції (Ємен, Лівія), так і викликати затягування конфлікту та його ускладнення (Сирія) – залежно від інтересів та дій того або іншого зовнішнього актора. Фрагментація та ісламізація опозиції в Сирії була пов'язана як із роздмухуванням міжконфесійних конфліктів з боку влади, так і з зовнішніми впливами, зокрема регіональним суперництвом між Саудівською Аравією, Катаром, Туреччиною, кожна з яких підтримувала «свій» набір опозиційних груп.

б) За результатами розвитку транзиту в чотирьох країнах – Тунісі, Єгипті, Лівії та Ємені – де революційні рухи досягли успіху в усуненні від влади місцевих диктаторів, виокремлено три моделі транзиту: 1) від авторитарної до демократичної політичної системи (Туніс); 2) від авторитарної держави через політичну нестабільність і тимчасове відкриття політичної системи до повернення авторитаризму у видозміненій формі (Єгипет); 3) від авторитарної системи через політичну нестабільність і глибоку суспільно-політичну поляризацію та фрагментацію влади до громадянської війни й розпаду держави (Лівія, Ємен).

З'ясовано, що сформованість націй, відсутність конфліктів, які загрожують єдності держави, функціональні державні інститути є важливою передумовою успіху перетворень, хоча й не єдиною. При цьому вкоріненість та стійкість старих державних структур відіграє подвійну роль у транзиті: з одного боку, виступає чинником спротиву змінам, з іншого, є основою для збереження відносної стабільності як однієї з найголовніших передумов реформування.

Слабкість держави, фрагментованість суспільств, наявність глибоких соціальних (кланово-плеємінних, регіональних, етнічних, конфесійних) протиріч і конфліктів у Ємені та Лівії створили негативний контекст для спроб реформування та обумовили високий рівень нестабільності. Крім того, у Лівії насильницький засіб усунення від

влади М.Каддафі закріпив у політичній свідомості застосування зброї як ефективний метод досягнення цілей, що в поєднанні з відсутністю політичного досвіду в нових урядовців та населення, а також встановлених норм і правил політичної взаємодії мало руйнівні наслідки для політичного процесу.

Дослідження показало, що певний, хоча й обмежений, досвід парламентської й партійної діяльності та громадської активності в Ємені, а також мирне, на основі компромісу, завершення революційного конфлікту пом'якшили тенденції до поляризації й насильства на початку транзиту. З іншого боку, поширена в суспільстві культура застосування сили при вирішенні конфліктів та наявність зброї в широких кіл населення створювали постійну загрозу еволюції політичної боротьби в насильницькі зіткнення. Величезною проблемою стало також і вкрай складне економічне становище країни та активність терористичних організацій, насамперед аль-Каїди на Аравійському півострові, на півдні країни.

Позиції збройних сил та органів безпеки в структурі політичного режиму становили інший впливовий чинник, який здійснював вплив на перехід. Перевагою Тунісу проти трьох інших країн стали нейтралітет військових структур, більш розвинутий громадський сектор і зародки політичного суспільства. У Єгипті основною перешкодою на шляху демократичного переходу стали потужні позиції збройних сил у політичній та економічній системі. Вони дозволили військовому керівництву від самого початку фактично монополізувати державну владу та диктувати умови транзиту, здійснюючи спротив реформам.

Втручання силових структур у політичний процес у Ємені та Лівії також мало вкрай негативний вплив на спроби політичних перетворень, але на відміну від Єгипту, де армія виступала самостійним політичним гравцем із власними інтересами, тут військові та структури безпеки, а також неформальні збройні утворення (революційні бригади в Лівії, народні комітети, племінні ополчення в Ємені) були тісно пов'язані з різними соціальними спільнотами та політичними групами. Це перетворювало їх на відображення фрагментованості соціуму, вмістилище його конфліктів і протистояння, що руйнувало й так слабку державу зсередини.

Прагнення сусідніх країн впливати на політичну боротьбу на боці тих або інших місцевих політичних сил поставало додатковим чинником дестабілізації та викривлення транзиту передусім у Ємені та Лівії. Очевидно, що слабкі держави є більш комфортним полем для використання й більш вразливі до його наслідків. Крім того, негативний вплив на політичний розвиток в усіх країнах, але насамперед у найбільш ослаблених та фрагментованих, із незахищеними кордонами, здійснював геополітичний контекст: розвиток конфліктів в інших частинах регіону, зокрема Іраку та Сирії, де ісламізація протистояння, а згодом виникнення терористичної організації «Ісламська держава» сприяли новій хвилі поширення радикальної ідеології.

У кожній країні особливості розвитку транзиту визначались не лише структурними умовами, але й під час взаємодії та боротьби між основними учасниками процесу змін. З огляду на те, що революційні рухи, які виникли передусім з метою повалення диктаторів, не ставили за мету отримання влади та були аморфними, різнорідними як соціально, так і з ідеологічного погляду, після усунення диктаторів від влади вони природно розпалися, і центральне місце в політичному процесі посіли переважно групи політичних еліт, як опозиційних, так і тих, що мали зв'язок з колишнім режимом. Лівія при цьому стала своєрідним кейс-стаді, де насильницький засіб здійснення революції паралельно з цивільними силами активізував у постреволуційний період політичну роль збройних революційних формувань.

Порівняльний аналіз розвитку політичного протистояння в період транзиту в Тунісі та Єгипті, Ємені та Лівії показав, що відносно рівні сили між конкурентними політичними групами є більш сприятливим ґрунтом для діалогу та пошуку компромісів під час розбудови нових політичних інститутів, адже жоден з акторів не здатен нав'язати свою волю. Так, у Тунісі склався відносний паритет між світським та ісламістським таборами, на відміну від Єгипту, де більш організовані, забезпечені фінансовими ресурсами й широким соціальним капіталом «Брати-мусульмани» й ультраконсервативні салафітські партії мали перевагу над іншими політичними силами та фактично відмовилися від пошуку взаємоприйнятних рішень щодо необхідних у країні змін на користь власних інтересів. Тому туніську модель політичного переходу можна характеризувати як консенсусну, а єгипетську – як конфронтаційну. У Єгипті

орієнтація майже всіх політичних сил, за винятком відносно нечисленних демократичних груп, на пошук підтримки та укладення кулуарних угод із найбільш впливовим владним брокером – керівництвом збройних сил, замість утворення спільної коаліції для тиску на нього заради політичних реформ, після низки політичних криз сприяла вирішальному повороту транзиту назад до автократії.

Однак, паритет сил є ефективним лише до певної межі й за певних умов. У слабких фрагментованих державних організаціях із глибокими суспільними конфліктами, тісним переплетінням соціальних і державних структур, він може мати руйнівний ефект, особливо якщо конкурентні політичні сили ставлять отримання переваги над супротивником вище за національні інтереси та/або не мають навичок політичного діалогу. Розпад держави й громадянська війна в Лівії та Ємені переважно стали результатом нездатності учасників переходу в умовах взаємної недовіри та боротьби налагодити інклюзивний, прозорий публічний діалог і домовитися про правила гри та необхідні реформи.

Подальші перспективи політичних змін у цих країнах, на наш погляд, залежать:

- у Лівії – від зацікавленості та здатності конкурентних таборів шляхом діалогу досягти певних домовленостей за міжнародного посередництва. Якщо перемовини й надалі не досягнуть успіху, цілком імовірно є або нова ескалація військової боротьби, або замороження конфлікту. Вплив зовнішніх інтересів тут не настільки сильний, як у Ємені, що спрощує пошук рішення.

- у Ємені – від дій зовнішніх гравців – коаліції арабських держав на чолі з Саудівською Аравією та іншими країнами Перської затоки, які ведуть на території країни активні воєнні дії проти хуситських повстанців. На жаль, їхні наміри, здається, не передбачають досягнення компромісу та розподілення влади між колишнім центральним урядом та хуситами. Це означає, що конфлікт триватиме, погіршуючи й без того катастрофічну гуманітарну ситуацію.

- в Тунісі перспективи збереження досягнутого успіху демократичного транзиту обумовлюються здатністю віднайти шляхи вирішення наявних соціально-економічних проблем, питань безпеки та радикалізації певних прошарків молоді. Можливі ризики пов'язані з неререформованістю державної бюрократії, зокрема органів безпеки й поліції,

збереженням потужного впливу авторитарних мереж і старих зв'язків між корумпованим бізнесом і певними політичними силами та державними структурами, авторитарними тенденціями нинішнього уряду, слабкістю та неефективністю опозиції. Можливість уникнути повернення до авторитаризму залежить від продовження ефективного тиску громадянського суспільства з метою здійснення реформ.

- у Єгипті найбільш імовірним є збереження чинного військово-бюрократичного авторитарного режиму з відсутністю простору для опозиційної діяльності та політичних і громадянських прав і свобод, особливо враховуючи першочерговість питання безпеки для більшості населення в умовах терористичної загрози з боку радикальних груп та негативні відголоски конфліктів у сусідніх країнах. Водночас зберігаються передумови для нового соціального вибуху. Крім того, певні зміни можливі у зв'язку з внутрішніми конфліктами у правлячому блоці: між армією та іншими силовими структурами, між військовим керівництвом і великим бізнесом.

7) Встановлено, що накопичення таких соціальних хвороб, як тотальна корупція, свавілля й беззаконня, зростання бідності, закритість соціальних ліфтів і надзвичайна обмеженість економічних можливостей, деградація державних інститутів і відсутність або планомірне згортання демократичних прав і свобод, протиріччя між застиглим панівним режимом і цінностями значної частини населення, неможливість розв'язання цих проблем через встановлені процедури та інститути всередині наявної системи разом із визріванням внутрішньої здатності соціального організму до спротиву – це ті спільні передумови, які формували готовність людей до революційних виступів, як в Україні, так і в арабському світі. Крім того, в Україні досвід «Помаранчевої революції» став чинником, який вплинув на формування прагнення знову вийти на вулиці на захист власних прав та заради демократичних змін.

Специфічність передумов українських революцій визначалася необхідністю захисту національного суверенітету – проблема, відсутня в арабських країнах. Наявність конфліктів ідентичності, відмінності в ментальності та ставленні до держави й національного будівництва в різних частинах України зумовили різний внесок їх населення у спроби революційних змін і надали правлячому режиму зручний інструмент утримання влади.

У роботі продемонстровано, що розгортання революційного протистояння, використання певних методів дій залежить як від характеристик та орієнтацій опозиції, так і від реакції правлячої еліти на виклик її владі. Можна стверджувати, що насилля й терор з боку режиму В.Януковича викликало радикалізацію протесту всупереч початковій орієнтації протестувальників на ненасильство.

Розвиток революційного конфлікту в Україні у 2004 і 2013-2014 рр. і в арабських країнах також показав, що розкол у колах панівної еліти полегшує та прискорює перемогу революційних рухів. Під час «Революції гідності» через збереження монолітності правлячого блоку, а також відсутність внутрішньої єдності опозиції знадобилося значно більше часу, зусиль та жертв для досягнення мети. Глибокі суспільні розколи й конфлікти ідентичності в Україні, як у деяких арабських країнах (Сирії, Бахреїні), давали авторитарним лідерам зручні інструменти для маніпуляції настроями і створення перешкод для розширення революційних рухів, а в найгіршому випадку створювали загрозу розпаду держави.

8) З'ясовано, що аморфний характер та внутрішня політична строкатість революційних рухів, наявність ідеологічних протиріч та конфліктів амбіцій усередині кожного з них в Україні, як і в арабських країнах, не дозволили їм перетворитись на впливову політичну силу після завершення протистояння з режимами. Політичні еліти заступили місце народних мас і мережевих неієрархічних структур у центрі переходу.

У 2004 р. «Помаранчева революція» фактично завершилась компромісом між старою та новою правлячими елітами, що нагадує єменський варіант вирішення революційного конфлікту. Збереження першою політичного впливу, внутрішні протистояння всередині колишнього «помаранчевого табору», пріоритет приватних інтересів і амбіцій окремих груп і лідерів над реформуванням, корумпованість та прагнення отримати переваги над конкурентами навіть шляхом домовленостей з політичними силами, які представляли стару систему політичних відносин, пасивність суспільства та маніпуляції внутрішнім розколом між південно-східними та північно-західними територіями сприяли авторитарному повороту у 2010 р.

У 2014 р. компромісу зі старою владою не відбулося, і розрив з режимом В.Януковича був радикальнішим. Це змусило представників колишньої правлячої партії

знову зробити ставки на розпалювання сепаратизму на сході країни за підтримки керівництва Російської Федерації, яке намагалося втримати контроль над українським політичним процесом після повалення зручного для неї режиму.

Зовнішня інтервенція та окупація частини української території, необхідність ведення бойових дій, з одного боку, значно ускладнили умови проведення політичних реформ, порівняно з 2004 р., постаючи перманентним джерелом нестабільності й поглинання значних матеріальних ресурсів. З іншого, їх побічним ефектом стала консолідація української політичної нації. Позитивом можна вважати вже те, що в умовах вторгнення вдалося відвернути колапс політичної системи і зберегти її функціональність.

Однак, основа старої системи – зв'язок між олігархічним капіталом і політичною владою – зберігається, і більша частина партій залишається залежною від своїх спонсорів та їхніх інтересів, а не від інтересів суспільства. Старі нереформовані структури та системи відносин у державних інститутах на різних рівнях продовжують чинити тиск змінам. Моделі поведінки більшості представників політичних еліт також не відповідають уявленням про демократичну країну.

Розрив між прагненнями громадянського суспільства до нового типу відносин у політиці та невміння «нової» еліти відійти від звичних засобів вирішення справ, а також надто повільне реформування створюють передумови для виникнення глибокого суспільно-політичного конфлікту, розхитують державний організм. Ситуацію погіршують незавершений військовий конфлікт на сході країни, різке падіння протягом останніх двох років загального рівня життя. Наявне величезне поле для маніпулювання розчаруванням людей з боку різних політичних сил, у тому числі й тих, метою яких постає дестабілізація політичної ситуації в країні.

Позитивом у цій ситуації є те, що громадянське суспільство зберігає настороженість щодо дій правлячої еліти та усвідомлює власну роль рушійної сили змін, на відміну від постпомаранчевого періоду, коли всі надії на перетворення пов'язувалися з новими політичними лідерами. Крім того, сильнішим, ніж у 2004 р., є тиск щодо здійснення реформ з боку Заходу, від якого нинішня правляча еліта є фінансово залежною.

Отже, на сьогодні перспективи забезпечення невідворотної демократизації та модернізації економіки, глибокого реформування української держави залишаються

досить непевними. Основні загрози пов'язані зі слабким бажанням політичних сил, які утримують політичну владу в країні, здійснювати радикальні зміни, їх нездатністю дотримуватися демократичних правил гри, а також впливом на внутрішньополітичну ситуацію протистояння з Російською Федерацією та її прагненням зберегти Українську державу у сфері власного впливу. Основні можливості пов'язані зі збереженням громадської активності та тиску країн Заходу в ключових для реформування сферах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Адамович С. Помаранчева революція: розкол суспільства чи пошук національної ідеї / С. Адамович // Наукові записки нац. ун-ту “Острозька академія”. Серія: Політичні науки. – 2008. – Вип. 3. – С. 44-48
2. Арабская весна и кризис в Сирии [электронный ресурс] / А. Малашенко [и др.] // Carnegie Moscow. – 2013. – 6 июня. – Режим доступа: <http://carnegie.ru/2013/06/06/%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%B1%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F-%D0%B2%D0%B5%D1%81%D0%BD%D0%B0-%D0%B8-%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%B7%D0%B8%D1%81-%D0%B2-%D1%81%D0%B8%D1%80%D0%B8%D0%B8/gcdo>
3. Арендт Х. О революции / Х. Арендт. – М.: Изд-во «Европа», 2011. – 464 с.
4. Бевз Т. А. Феномен «революція» у дискурсах мислителів, політиків, науковців: монографія / Т. А. Бевз. – К.: [], 2012. – 176 с.
5. Берг И. С. Участие и роль Саудовской Аравии в событиях «арабской весны»: мнения экспертов [электронный ресурс] / И. С. Берг // Институт Ближнего Востока. – 2011. – 17 августа. – Режим доступа: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2011/17-08-11a.htm>
6. Білько Д. Конфлікт ідентичностей на Донбасі [електронний ресурс] / Д. Білько // Культурологічний часопис «І». – 2015. – № 80. – Режим доступу: http://www.ji.lviv.ua/n80texts/Konflikt_identychnosti_na_Donbasi.htm
7. Бобохонов Р. Кризис авторитарных режимов в арабских странах и опыт демократических изменений в современном мусульманском мире [электронный ресурс] / Р. Бобохонов // Central Euroasia.com. – 2011. – Режим доступа: <http://www.central-eurasia.com/report/118/?uid=514>
8. Богомолов А. В чем исторический смысл арабских революций [электронный ресурс] / А. Богомолов, С. Данилов // Зеркало недели. – 2011. – 25 марта. – Режим доступа: http://gazeta.zn.ua/POLITICS/v_chem_istoricheskiy_smysl_arabskih_revoljutsiy.html
9. Богомолов А. Майдан Освобождения [электронный ресурс] / А. Богомолов, С. Данилов // Зеркало недели. – 2011. – 18 февраля. – Режим доступа: http://gazeta.zn.ua/POLITICS/maydan_osvobozhdeniya.html

10. Бортніков В. І. Помаранчева революція на Волині: Історія. Факти. Документи / В. І. Бортніков. – Луцьк: «Волинська обласна друкарня», 2005. – 224 с.
11. Бортніков В. Загальне та особливе демократичного транзиту України / В. Бортніков, А. Куницька // Наукові записки нац. ун-ту «Острозька академія». Серія: Політичні науки. – 2008. – Вип. 3. – С. 194-204
12. Васильєв А. М. Цунами революцій не спадає / А. М. Васильєв // Азия и Африка сегодня. – 2011. – № 6. – С. 2-9.
13. Васильєв А. М. Новый виток египетской революции / А. М. Васильєв, Д. И. Винницкий // Азия и Африка сегодня. – 2014. – № 1. – С. 4-11
14. Возняк Т. Між двох революцій / Т. Возняк // Культурологічний часопис «Ї». – 2004. – № 34. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n34texts/N34-revolution.htm>
15. Возняк Т. Проміжні підсумки Української революції 2013-2014 рр. у ширшому контексті / Т. Возняк // Культурологічний часопис «Ї». – 2015. - № 80. – Режим доступу: http://www.ji.lviv.ua/n80texts/Promizhni_pidsumky.htm
16. Волович О. О. Глобалізація в арабському світі: виклики, втрати і надбання / О. О. Волович // Вісник Львівського університету. – 2011. – Вип. 53. – С. 101-110
17. Габер Є. В. «Арабська весна» на Близькому Сході: вибір моделі суспільної трансформації / Є. В. Габер // Суспільно–політичні трансформації в країнах Сходу на сучасному етапі : колективна монографія. – 2012. – С. 11–30.
18. Гальчинський А. С. Помаранчева революція і нова влада. / А. С. Гальчинський. – Київ: Либідь, 2005. – 367 с.
19. Гарник Л. П. Авторитаризм та демократія у процесі модернізації політичних режимів у країнах Близького Сходу : автореф. дис ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Людмила Петрівна Гарник. ; Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. – Х.: [], 2013. – 16 с.
20. Гидденс Э. Социология / Э. Гидденс. – М.: Эдиториал УРСС, 1999. – 704 с.
21. Гиря Г. Нові форми революцій в сучасному глобалізованому світі: суть та особливості вияву / Г. Гиря // Вісник Львівського ун-ту. Серія філос.-політолог. студії. – 2014. – Вип. 5. – С. 95–105

22. Голдстоун Дж. К теории революции четвертого поколения / Дж. Голдстоун // Логос. – 2006. – № 6. – С. 58–103
23. Гринин Л. Е. Арабские революции и начинающаяся реконфигурация мира [электронный ресурс] / Л. Е. Гринин // IV Очередной Всероссийский социологический конгресс. Социология и общество: глобальные вызовы и региональное развитие. – 2012. – С. 8276-8283. – Режим доступа: <http://www.ssa-rss.ru/files/File/congress2012/part63.pdf>
24. Дащаківська О. Революція переходу (кінець 1980-х – початок 1990-х років) у суспільствах центрально-східної Європи / О. Дащаківська // Вісник СевНТУ: зб. наук. пр. Серія: Політологія. – 2010. – Вип. 112. – С. 97-101
25. Дівак В. В. Країни «Великого Близького Сходу» та Північної Африки в контексті глобального переформатування регіону / В. В. Дівак // Держава і право. – 2012. – Вип. 56. – С. 576-587
26. Долгов Б. «Арабская весна»: итоги и перспективы [электронный ресурс] / Б. Долгов // Перспективы. – 2012. – 19 апреля. – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/oykumena/vostok/arabskaja_vesna_itogi_i_perspektivy_2012-04-19.htm
27. Долгов Б. «Взрыв» в арабском мире: внутренний и внешний контекст [электронный ресурс] / Б. Долгов // Перспективы. – 2011. – 15 апреля. – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/oykumena/vostok/vzryv_v_arabskom_mire_vnutrennij_i_vneshnij_kontekst_2011-04-15.htm
28. Жартовська М. Фактор Наливайченка [електронний ресурс] / М. Жартовська // Українська правда. – 2015. – 17 червня. – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/articles/2015/06/17/7071527/view_print/
29. Задорожній О. Розвиток демократії в Україні: історія побудови делегованої демократії / О. Задорожній // Агора. – 2005. – Вип. 2. – С. 41-48
30. Заянчковський В. Є. «Арабська весна»: перспективи трансформації геополітичного простору Близького Сходу та Північної Африки / В. Є. Заянчковський // Стратегія розвитку України. – 2013. – № 1. – С. 257-261.

31. Здравомыслова Е. А. Социологические подходы к анализу общественных движений [электронный ресурс] / Е. А. Здравомыслова // Прикладные исследования. – 1990. – Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/data/654/990/1219/8-Zdravomyslova.pdf>
32. Зеленев Е. И. Смута, анархия, революция: арабская политическая культура на пути в будущее / Е. И. Зеленев // Азия и Африка сегодня. – 2012. – № 1. – С. 8-12
33. Иванов С. Арабская весна продолжается / С. Иванов // Обозреватель-Observer. – 2012. – № 3. – С.56-66
34. Игнатенко А. Больше, чем революции. Этот турбулентный, турбулентный, турбулентный арабский мир [электронный ресурс] / А. Игнатенко // ЦентрАзия. – 2011. – 27 апреля. – Режим доступа: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1303857000>
35. Игнатенко А. Египет находится на пороге развала [электронный ресурс] / А. Игнатенко // RT.KORR. – 2013. – 07 февраля. – Режим доступа: <http://rt.korr.net/news/2013/02/07/336745.new>
36. Исаев Л. М. Исламисты в политическом процессе Тунисской республики после «Арабской весны» / Л. М. Исаев // Вісник ОНУ ім. І.І. Мечникова. Серія: Соціологія і політичні науки. – 2013. – Т. 18. – Вип. 2 (18). – Ч. 3. – С. 122-130
37. Исаев Л. М. Сетевые технологии и революционный процесс / Л. М. Исаев // Рецепты Арабской весны: русская версия: коллективная монография. – М.: Алгоритм, 2012. – С.135-140
38. Исаев Л. М. Египетский переворот 2013 года: опыт эконометрического анализа / Л. М. Исаев, А. В. Коротаев // Азия и Африка сегодня. – 2014. – № 2. – С. 14-20
39. Игошина Ж. Б. Траекторія демократичного транзиту арабських держав у контексті «арабських революцій» / Ж. Б. Игошина // Стратегічні пріоритети. – 2011. – №. 3. – С. 164-172.
40. Игошина Ж. Б. Трансформація арабських країн у контексті процесів глобалізації: монографія / Ж. Б. Игошина. – Одеса : Фенікс, 2012. – 222 с.
41. Калюх Ю. Еволюція громадянського суспільства у посткучмівський період в Україні (2005-2008) / Ю. Калюх // Наукові записки нац. ун-ту “Острозька академія”. Серія: Політичні науки. – 2008. – Вип. 3. – С. 128-133

42. Камінська Л. Ф. Теоретичні підходи до дослідження суспільних рухів / Л. Ф. Камінська // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Серія: Соціологія. – 2010. – № 1-2. – С. 91-93
43. Карозерс Т. Ошибка теории поэтапной демократизации [электронный ресурс] / Т. Карозерс // Pro et Contra. – 2007. – январь-февраль. – С. 85-101. – Режим доступа: http://uisrussia.srcc.msu.ru/docs/nov/pec/2007/1/ProEtContra_2007_1_08.pdf
44. Каспрук В. Башар Асад став маріонеткою Росії [електронний ресурс] / В. Каспрук // Тиждень. – 2013. – 21 січня. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/World/70272>
45. Каспрук В. Стівен Фіш: «Єгиптяни лише на початку шляху» [електронний ресурс] / В. Каспрук // Тиждень. – 2012. – 16 липня. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/World/55574>
46. Кива А. В. Арабские «революции» в глазах Запада и России / А. В. Кива // Страны Востока в контексте современных мировых процессов: социально-политические, экономические, этноконфессиональные и социокультурные проблемы: сб. науч. тр. – М.: ИВ РАН, 2013. – С. 31-50
47. Кива А. В. Демонстрационный эффект в условиях глобализации (на примере событий в арабских странах) / А. В. Кива // Страны Востока: социально-политические, социально-экономические, этноконфессиональные и социокультурные проблемы в контексте глобализации: сб. науч. тр. – М.: ИВ РАН, 2012. – С. 49-63
48. Ключев О. Чим злякала держава потенційних фальсифікаторів місцевих виборів? [електронний ресурс] / О. Ключев // Дзеркало тижня. – 2015. – 17 липня. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/internal/chim-zlyakala-derzhava-potenciynih-falsifikatoriv-miscevih-viboriv-_.html
49. Ключник Р. М. Новітні соціально-політичні зрушення в арабських країнах як прояв демократичного транзиту / Р. М. Ключник // Гілея : наук. вісник : зб. наукових праць. – К.: ВІР УАН, 2011. – Вип. 51 (9). – С. 614-617.
50. Колодій А. Від «Сірої зони» до кольору сонця: помаранчева революція і демократичний перехід в Україні / А. Колодій // Агора. – 2005. – Вип.1. – С. 9-23
51. Колодій А. Про феномен революції в контексті сучасності / А. Колодій // Вісник Львівського ун-ту. Серія : Філософсько-політологічні студії. – 2014. – № 5. – С. 133-143

52. Колодій А. Реформування чи перезаснування держави: які політичні зміни потрібні Україні? / А. Колодій // Україна і світ: прагнення змін : монографія / [відп. ред. Н. Висоцька]. – К.: Дух і літера, 2010. – С. 15-36
53. Колодій А. Транзитологічна парадигма суспільних змін у світлі помаранчевої революції / А. Колодій // Наукові записки нац. ун-ту “Острозька академія”. Серія: Політичні науки. – 2008. – Випуск 3. – С. 7-24
54. Колодій А. Феномен Майдану в контексті пошуку моделі врядування в Україні / А. Колодій // Агора. – 2014. – Випуск 13. – С. 22-36
55. Колодяжний М. Чи була революція революцією? [електронний ресурс] / М. Колодяжний // Українська правда. – 2005. – 1 січня. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2005/01/12/3006084/?attempt=1>
56. Коржов Г. Олігархічна природа сучасного режиму в Україні / Г. Коржов // Наукові записки нац. ун-ту “Острозька академія”. Серія: Політичні науки. – 2008. – Вип. 3. – С. 103-117
57. Коротаев А. В. Египетская революция 2011 г.: структурно-демографический анализ [электронный ресурс] / А. В. Коротаев, Ю. В. Зинькина // Полис. – 2011. – Режим доступа: <http://www.politstudies.ru/extratext/text/issue2011A.htm>
58. Кудряшова И. В. Внутренние и внешние факторы современных общественно-политических трансформаций в арабском мире [Электронный ресурс] / И. В. Кудряшова // INION.ru. – 2011. – 24 ноября. – Режим доступа: http://www.inion.ru/files/File/inion_2011_11_24_kudryashova.pdf
59. Кудряшова И. В. Режимные трансформации на современном Арабском Востоке / И. В. Кудряшова // Политическая наука. – 2012. – № 3. – С.160-179
60. Лабинская И. События в Северной Африке и на Ближнем Востоке: причины и следствия / И. Лабинская // Мировая экономика и международные отношения. – 2011. – № 7. – С. 11-25
61. Ланда Р.Г. Арабский мир: конец «эпохи Насера» / Р. Г. Ланда // Восток. – 2012. – № 6. – С. 51-61
62. Ланда Р. Г. Трагический финал «арабской политической весны» / Р. Г. Ланда // Страны Востока в контексте современных мировых процессов: социально-

- политические, экономические, этноконфессиональные и социокультурные проблемы: сб. науч. тр. – М.: ИВ РАН, 2013. – С.10-24
63. Левин З. И. Феномен «арабской весны» / З. И. Левин // Страны Востока в контексте современных мировых процессов: социально-политические, экономические, этноконфессиональные и социокультурные проблемы: сб. науч. тр. – М.: ИВ РАН, 2013. – С. 25-30
64. Лукьянов Г. В. Ливийская армия от «Революции аль-Фатех» до «арабской весны» / Г.В. Лукьянов // Азия и Африка сегодня. – 2012. – № 9. – С. 27-34
65. Магун А. Подія революції / А. Магун // Культурологічний часопис «І». – 2004. – № 34. – С. 26-46
66. Малашенко А. Арабский мир: революции не закончены [электронный ресурс] / А. Малашенко // Ежедневный журнал. – 2012. – 20 июня. – Режим доступа: <http://www.ej.ru/?a=note&id=11869>
67. Малашенко А. Отставка Мурси [электронный ресурс] / А. Малашенко // Московский центр Карнеги. – 2013. – 04 июля. – Режим доступа: <http://carnegie.ru/2013/07/04/%D0%BE%D1%82%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%B2%D0%BA%D0%B0-%D0%BC%D1%83%D1%80%D1%81%D0%B8/gd7m>
68. Малинкович В. О причинах «Оранжевой революции» в Украине / В. Малинкович // Оранжевая революция. Украинская версия: сб. статей – М.: Европа, 2005. – 463 с.
69. Малышева Д. Монархии Персидского залива и «арабская весна» / Д. Малышева // Международная жизнь. – 2012. – № 8. – С. 41-53
70. Манойло А. Революция на Ближнем Востоке и в Северной Африке: политический прагматизм и технологии управляемого хаоса [электронный ресурс] / А. Манойло // Мир и политика. – 2011. – 10 сентября. – Режим доступа: <http://mir-politika.ru/170-revolyuciya-na-blizhnem-vostoke-i-v-severnoy-afrike-politicheskiy-pragmatizm-i-tehnologii-upravlyаемого-haosa.html>
71. Мартинюк Р. Функціонування змішаної форми правління в Україні на сучасному етапі: оцінка результатів / Р. Мартинюк // Наукові записки нац. ун-ту “Острозька академія”. Серія: Політичні науки. – 2008. – Вип. 3. – С. 218-226

72. Мацієвський Ю. “Помаранчева революція” крізь призму транзитології / Ю. Мацієвський // Культурологічний часопис «І». – 2005. – № 40. – С. 1-14
73. Мацієвський Ю. Сила народу чи сила влади: порівняння кризи 2004 та 2014 років в Україні / Ю. Мацієвський // Economic Annals. – 2014. – № 1-2 (1). – С. 15-18
74. Мацієвський Ю. Чи була революція: події 2004 і 2014 років у порівняльній перспективі [електронний ресурс] / Ю. Мацієвський // Культурологічний часопис “І”. – 2015. – № 80. – Режим доступу: http://www.ji.lviv.ua/n80texts/Chy_bula_revolyucia.htm
75. Мацієвський Ю. Що діється в Україні і з Україною? Революція і війна з Росією прискорили формування нації [електронний ресурс] / Ю. Мацієвський // Культурологічний часопис «І». – 2015. – № 80. – Режим доступу: http://www.ji.lviv.ua/n80texts/Scho_diyetsya.htm
76. Мельвиль А. Ю. Демократические транзиты, транзитологические теории и посткоммунистическая Россия / А. Ю. Мельвиль // Политическая наука в России: интеллектуальный поиск и реальность : хрестоматия / [отв. ред.-сост. А. Д. Воскресенский]. – М.: МОНФ; ООО «Издательский центр научных и учебных программ», 2000. – С. 337-368.
77. Мельвиль А. Ю. О траекториях посткоммунистических трансформаций / А. Ю. Мельвиль // Полис. – 2004. – № 2. – С. 64-75
78. Мирский Г. Арабский мир: надоело, не верим, не боимся [Электронный ресурс] / Г. Мирский // Международные процессы. – 2011. – Режим доступа: <http://www.intertrends.ru/twenty-fifth/012.htm>
79. Наумкин, В. В. «Арабская весна» и глобальная международная система [Электронный ресурс] / В. Наумкин // Россия в глобальной политике. – 2011. – 10 октября. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/number/Snizu-vverkh-i-obratno-15277>
80. Нечитайло Д. А. «Аль-Каида и «арабская весна» / Д. А. Нечитайло // Азия и Африка сегодня. – 2012. – № 9. – С. 31-35
81. Никифоров А. А. Революция и её причины: ответы и новые вопросы [электронный ресурс] / А. А. Никифоров // ПОЛИТЭКС. – Режим доступа: <http://www.politex.info/content/view/433/30/>

82. Новий очільник СБУ: лояльність або професіоналізм [електронний ресурс] // Радіо Свобода. – 2015. – 02 липня. – Режим доступу:
<http://www.radiosvoboda.org/content/article/27105671.html>
83. Ониськів М. В. Вплив «Майдану-2014» на формування феномену громадської мобілізації / М. В. Ониськів // Політологічні записки Східноукраїнського нац. ун-ту ім. В. Даля]: зб. наук. праць. – 2014. – № 2 (10). – С. 195-205
84. Осадча Я. Д. Вплив внутрішніх і зовнішніх чинників у виникненні та перебігу громадянської війни в Сирії / Я. Д. Осадча // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія : Питання політології. – 2014. – № 1132. – С. 128-133
85. Павлова Т. В. Социальные движения как фактор трансформации институциональной среды: проблемы теории [электронный ресурс] / Т. В. Павлова. – Режим доступа: http://www.civisbook.ru/files/File/Pavlova_5_08.pdf
86. Пасісниченко В. Теорії демократизації та помаранчева революція / В. Пасісниченко // Агора. – 2005. – Вип. 2. – С. 90-100
87. Пасісниченко В. Чому тьмяніють «кольорові революції? Парадокси теоретичного аналізу / В. Пасісниченко // Наукові записки нац. ун-ту “Острозька академія”. Серія: Політичні науки. – 2008. – Випуск 3. – С. 25-36
88. Пекар В. Майдан: інтегральний погляд [електронний ресурс] / В. Пекар // Культурологічний часопис «І». – 2015. – № 80. – Режим доступу:
http://www.ji.lviv.ua/n80texts/Majdan_Integralnyj_pohlyad.htm
89. Пекар В. Підсумки Майдану: перша річниця [електронний ресурс] / В. Пекар // Культурологічний часопис «І». – 2015. – № 80. – Режим доступу:
http://www.ji.lviv.ua/n80texts/Pidsumky_Majdanu.htm
90. Перша річниця Революції Гідності: підсумки та перспективи : матеріали круглого столу [електронний ресурс] / [редкол.: А. В. Дубінський та ін.]. – Кам’янець-Подільський: [], 2015. – 46 с. – Режим доступу: http://kpnpu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/2/2015/01/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%BA%D1%80%D1%83%D0%B3%D0%BB%D0%B8%D0%B9-%D1%81%D1%82%D1%96%D0%BB.pdf

91. Петренко В. В. Особливості правління «Братів-мусульман» у Єгипті та причини їхньої поразки / В. В. Петренко, В. В. Разіцький // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Серія : Філософія. Політологія. – 2014. – № 2 (116). – С. 46-49.
92. Петренко В. В. Політичні пріоритети Братів-мусульман у Єгипті після падіння режиму Х. Мубарака / В. В. Петренко, В. В. Разіцький // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Серія : Філософія. Політологія. – 2014. - № 1 (115). – С. 71-74.
93. Порошенко формує команду за принципом лояльності, – експерт [електронний ресурс] // ЗІК. – 2014. – 10 червня. – Режим доступу:
http://zik.ua/ua/news/2014/06/10/poroshenko_pochav_formuvaty_svoyu_komandu_za_pryntsy_pom_loyality_ekspert_496290
94. Примаков Е. «Арабская весна» и теория столкновения цивилизаций [електронний ресурс] / Е. Примаков // RG.RU. – 2011. – 27 июля. – Режим доступа:
<http://www.rg.ru/2011/07/27/primakov.html>
95. Радченко О. Латинська Україна: нескінченність демократичного транзиту? / О. Радченко // Наукові записки нац. ун-ту “Острозька академія”. Серія: Політичні науки. – 2008. – Вип. 3. – С. 183-193
96. Рахім, Хайтам Неамах. Політичні процеси на Близькому Сході у висвітленні західних та арабських мас-медіа : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Рахім Хайтам Неамах ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К.: [], 2015. – 20 с.
97. Реанімаційний пакет реформ. Досягнення. [Електронний ресурс] // Реанімаційний пакет реформ. – Режим доступу: <http://www.rpr.org.ua/ua/achievement>
98. Революція Гідності 2013–2014 рр. та агресія Росії проти України: навч.-метод. посіб. / О. Палій, В. Головка, О. Черевко, С. Янішевський; за заг. ред. П. Полянського. – К. : Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка, 2015. – 36 с.
99. Рибак А. Особливості політичних конфліктів у «постпомаранчевий період» в Україні / А. Рибак // Наукові записки нац. ун-ту “Острозька академія”. Серія: Політичні науки. – 2008. – Вип. 3. – С. 171-181
100. Романюк О. «Кінець транзитології» чи криза її первинної парадигми? / О. Романюк // Політичний менеджмент. – 2007 – №2. – С. 3-15

101. Романюк О. Посткомуністичні революції / О. Романюк // Політичний менеджмент. – 2005. – № 4 – С. 16-28
102. Рубцов В. Всеукраїнський Майдан як віха у становленні українського суспільства / В. Рубцов // Наукові записки нац. ун-ту “Острозька академія”. Серія: Політичні науки. – 2008. – Вип 3. – С.37- 43
103. Рябчук М. Чи можна змінити «шантажистську державу»? / М. Рябчук // Агора. – 2005. – Вип. 1. – С. 61-70
104. Саватеев А. Д. «Арабская весна»: симбиоз глобализации и исламских традиций / А. Д. Саватеев // Азия и Африка сегодня. – 2012. – № 2. – С. 7-10
105. Сапронова М. А. Генезис арабских революций [электронный ресурс] / М. А. Сапронова // Международные процессы. – 2011. – Том 9, № 3 (27). – Режим доступа: <http://www.intertrends.ru/twenty-seventh/15.htm>
106. Сапронова М. А. Постреволюционные конституции и институты власти арабских стран (на примере Египта, Марокко и Туниса) / М. А. Сапронова // Политическая наука. – 2012. – № 3. – С.192-211
107. Семиволос І. Конфлікт в Єгипті – екзамен для «арабського світу» [електронний ресурс] / І. Семиволос // Голос UA. – 2013. – 18 серпня. – Режим доступу: http://ru.golos.ua/politika/13_08_18_i_semivolos_konflikt_v_egipte_ekzamen_dlya_arabskog_o_mira
108. Сергеев В. М. «Арабская весна» и политика европейских держав / В. М. Сергеев // Политическая наука. – 2012. – № 3. – С. 180-191
109. Смелзер Н. Социология [электронный ресурс] / Н. Смелзер // Скепсис. – Режим доступа: http://scepsis.net/library/id_640.html
110. Синецкий Н. С. «Арабская весна» как бифуркационная точка современной арабской цивилизации [электронный ресурс] / Н. С. Синецкий // Челябинский гуманитарий. – 2012. – № 3. – С. 85-88. – Режим доступа: [http://www.intell-service.ru/netcat_files/chelgum%203\(20\).2012.pdf](http://www.intell-service.ru/netcat_files/chelgum%203(20).2012.pdf)
111. Степаненко В. Ідіоми української трансформації крізь призму помаранчевої революції / В. Степаненко // Агора. – 2005. – Вип. 1. – С. 34-60

112. Степаненко В. Особливості національної громадянської активності в Україні / В. Степаненко // Агора. – 2005. – Вип. 2. – С. 80-89
113. Степанова Н. Політична конфліктність і кризовість у сучасному українському суспільстві / Н. Степанова // Наукові записки нац. ун-ту “Острозька академія”. Серія: Політичні науки. – 2008. – Вип. 3. – С. 162-170
114. Труевцев К. М. Арабская весна – ход, акторы, технология и промежуточные итоги [электронный ресурс] / К. М. Труевцев // Полития.ru. – 2012. – Режим доступа: http://www.politeia.ru/content/pdf/Politeia_Truevtsev-2012-1.pdf
115. Туніс і Єгипет є продовженням подій 2004 року в Україні [електронний ресурс] // Круглий стіл «Вплив на Європу політичної ситуації в арабських країнах». – 2011. – 04 лютого. – Режим доступу: http://www.kipu.org.ua/Projects/projects_31.html
116. Угрин Л. Громадянська ідентичність в Україні: проблеми формування і становлення / Л. Угрин // Вісник Львівського ун-ту. Серія: Філософ.-політолог. студії. – 2014. – Вип. 5. – С. 95–105
117. Украинские ученые анализируют «Арабскую весну» [електронний ресурс] // Релігія в Україні. – 2011. – 06 жовтня. – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/12292-ukrainskie-uchenye-analiziruyut-arabskuyu-vesnu.html
118. Україна – 136 в світі за рівнем доходу на душу населення [електронний ресурс] // УНІАН. – 2013. – 18 липня. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/society/813105-ukrajina-136-ta-v-sviti-za-rivnem-dohodu-na-dushu-naselennya.html>
119. Україна у фокусі. 1-7 грудня 2014 року: щотижневий інформ.-аналіт. бюлетень Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» [електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва». – Режим доступу: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=12&cad=rja&uact=8&ved=0CCMQFjABOApqFQoTCOfCoOiW_sYCFUORLAod4CQJ5g&url=http%3A%2F%2Fwww.dif.org.ua%2Fmodules%2Fpages%2Ffiles%2F1417983273_3340.doc&ei=taS3VaeUNcOisgHgyaSwDg&usg=AFQjCNGuyAYxubWDUglQEIfqEtdHvOROew&sig2=6oacZGSnL8rrdScD-uclTw&bvm=bv.98717601,d.bGg

120. Фахрутдинова Н. З. А была ли «арабская весна»? Еще один взгляд на события в арабских странах / Н. З. Фахрутдинова // Азия и Африка сегодня. – 2013. – № 5. – С. 27-32
121. Фисун А. А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации / А. А. Фисун. – Харьков: Константа, 2006. – 352 с.
122. Фитуни Л. Л. Навстречу «арабской зиме». Формирующиеся политические и экономические тренды в странах Северной Африки / Л. Л. Фитуни, В. Г. Солодовников // Азия и Африка сегодня. – 2012. – № 6. – С. 2-9
123. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.
124. Хантингтон, С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603, [5] с.
125. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. – М.: РОССПЭН, 2003. – 368 с.
126. Шаповаленко М. Демократичний транзит по-українському: знову початок чи початок початку? / М. Шаповаленко // Агора. – 2005. – Вип. 1. – С. 97-108
127. Швед В. Сучасні тенденції розвитку "Арабського пробудження" та їх вплив на реалізацію зовнішньоекономічної стратегії України на Африканському континенті / В. Швед // Зовнішні справи. – 2013. – № 11. – С. 52-53
128. Шведа Ю. “Революція гідності” в контексті загальної теорії соціальних революцій / Ю. Шведа // Агора. – 2014. – Вип. 13. – С. 5-14
129. Шокін: президентська людина з минулого [електронний ресурс] // ВВС Україна. – 2015. – 10 лютого. – Режим доступу:
http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/02/150210_new_prosecutor_general_vc
130. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 416 с.
131. Шуляк С. Політико-режимний розвиток “постреволюційної» України крізь призму теорії неопатримоніалізму / С. Шуляк // Наукові записки нац.ун-ту “Острозька академія”. Серія: Політичні науки. –2008. – Вип. 3. – С. 118- 127

132. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / Ш. Ейзенштадт. М.: Аспект Пресс, 1999. – 415 с.
133. Яницкий О. Н. Социальные движения и теория фрейминга [электронный ресурс] / О. Н. Яницкий // Российское общество социологов. – Режим доступа: http://www.ssa-rss.ru/index.php?page_id=19&id=464
134. Ярошенко В. «Помаранчева революція» 2004 р. в Україні як факт та інтерпретація в політичній історії / В. Ярошенко // Наукові записки нац. ун-ту “Острозька академія”. Серія: Політичні науки. – 2008. – Вип. 3. – С. 63 -74
135. Abdel-Rahman I. In Egypt, when words lose their meaning [Electronic resource] / I. Abdel-Rahman // Open Democracy. – 2014. – 21 May. – Mode of access: <https://www.opendemocracy.net/arab-awakening/islam-abdelrahman/in-egypt-when-words-lose-their-meaning>
136. Abdelrahman M. The Egyptian opposition: from protestors to revolutionaries? [Electronic resource] / M. Abdelrahman // Open Democracy. – 2013. – 22 April. – Mode of access: <https://www.opendemocracy.net/5050/maha-abdelrahman/egyptian-opposition-from-protestors-to-revolutionaries>
137. Abdulla M. Bahrain: Change of the Regime or Changes within the Regime? / M. Abdulla // Perspective. – 2011. – May. – P. 159-165.
138. Achy L. Economic Roots of Social Unrest in Yemen [Electronic resource] / L. Achy // Carnegie Middle East Center. – 2011. – 10 March. – Mode of access: <http://carnegie-mec.org/2011/03/10/economic-roots-of-social-unrest-in-yemen/axs2>
139. Achy L. Libya’s Economy: On Path to Recovery but Facing Hard Challenges [Electronic resource] / L. Achy // Carnegie Middle East Center. – 2012. – 01 May. – Mode of access: <http://carnegie-mec.org/2012/05/01/libya-s-economy-on-path-to-recovery-but-facing-hard-challenges/azui>
140. Adib-Moghaddam A. Postmodern Islam and the Arab revolts [Electronic resource] / A. Adib-Moghaddam // Open Democracy. – 2011. – 07 March. – Mode of access: <http://www.opendemocracy.net/arshin-adib-moghaddam/postmodern-islam-and-arab-revolts>
141. Adly A. Triumph of the Bureaucracy: A Decade of Aborted Social and Political Change in Egypt [Electronic resource] / A. Adly // Carnegie Middle East Center. – 2015. – 31 May. –

Mode of access: http://carnegie-mec.org/2015/01/31/triumph-of-bureaucracy-decade-of-aborted-social-and-political-change-in-egypt/i10l?mkt_tok=3RkMMJWWfF9wsRolvarMZKXonjHpfsX66%2BokXaSg38431UFwdcjKPmjr1YAHS8J0aPyQA gobGp5I5FEIQ7XYT

142. Africa Awakening: The Emerging Revolutions / [Ed. by F. Manji, S. Ekine, Reviewed by Ferreira-Meyers]. – Cape Town: Pambazuka Press, 2012. – 323 p.
143. Ahmed A. Yemen's Splintered Opposition [Electronic resource] / A. Ahmed // Aljazeera. – 2011. – 26 June. – Mode of access: <http://english.aljazeera.net/indepth/features/2011/06/201162683433467434.html>
144. Alaaldin R. Libya: Defining its Future / R. Alaaldin // After the Arab Spring: power shift in the Middle East: executive summary. – London: London School of Economics and Political Science, 2012. – P. 33-36.
145. Al-Dawsari N. Tribal Governance and Stability in Yemen, [Electronic resource] / N. Al-Dawsari // Carnegie Endowment for International Peace. – 2012. – 24 April. – Mode of access: <http://carnegieendowment.org/2012/04/24/tribal-governance-and-stability-in-yemen/aghk#>
146. Alexander C. Tunisia's protest wave: where it comes from and what it means [Electronic resource] / C. Alexander // Foreign Policy. – 2011. – 03 January. – Mode of access: <http://foreignpolicy.com/2011/01/03/tunisias-protest-wave-where-it-comes-from-and-what-it-means/>
147. Al-Muslimi F. Deadlocked Yemen [Electronic resource] / F. Al-Muslimi // Carnegie Endowment for International Peace. – 2013. – 20 June. – Mode of access: <http://carnegieendowment.org/sada/2013/06/20/surmounting-southern-stalemate/gb6g>
148. Al-Muslimi F. The Popular Committee Phenomenon in Yemen: Fueling War and Conflict [Electronic resource] / F. Al-Muslimi // Carnegie Endowment for International Peace. – 2015. – 01 April. – Mode of access: <http://carnegieendowment.org/syriaincrisis/?fa=59560>
149. Al-Muslimi F. The Southern Question: Yemen's War inside the War [Electronic resource] / F. Al-Muslimi // Carnegie Endowment for International Peace. – 2015. – 08 July. – Mode of access: <http://carnegieendowment.org/syriaincrisis/?fa=60627>

150. Al-Muslimi F. Why Yemen's Political Transition Failed [Electronic resource] / F. Al-Muslimi // Carnegie Endowment for International Peace. – 2015. – 16 April. – Mode of access: <http://carnegieendowment.org/syriaincrisis/?fa=59803>
151. Al-Muslimi F. Yemen's Houthis Proxy, Not Ally for Iran [Electronic resource] / F. Al-Muslimi // Carnegie Middle East Center. – 2014. – 19 November. – Mode of access: <http://carnegie-mec.org/2014/11/19/are-houthis-yemen-s-version-of-hezbollah/huxt>
152. Al Sharjabi A. M. Yemen's Revolutionary Ideas Stumble [Electronic resource] / A. M. Al Sharjabi // Al-Monitor. – 2015. – 11 January. – Mode of access: http://www.al-monitor.com/pulse/security/2015/01/yemen-revolution-saleh-hadi-garden-public-space-mohsen.html?utm_source=Al-Monitor+Newsletter+%5BEnglish%5D&utm_campaign=ab99054860-January_12_2015&utm_medium=email&utm_term=0_28264b27a0-ab99054860-93087501#
153. Amer R. M. African leadership for a new generation: reflections on the North African revolutions [Electronic resource] / R. M. Amer // Open Democracy. – 2011. – 23 September. – Mode of access: <https://www.opendemocracy.net/5050/rawia-m-tawfik-amer/african-leadership-for-new-generation-reflections-on-north-african-revoluti>
154. Amin S. The Arab revolutions: a year after / S. Amin // Interface: a journal for and about social movements. – May 2012. – Vol. 4 (1). – P. 33-42
155. Anderson L. Arab Democracy: Dismal Prospects [Electronic resource] / L. Anderson // World Policy Journal. – Fall 2001. – Vol. 18, № 3. – P. 53–60.
156. Anderson L. Demystifying the Arab Spring: Parsing the Differences Between Tunisia, Egypt, and Libya [Electronic resource] / L. Anderson // Foreign Affairs. – May-June 2011. – Mode of access: <https://www.foreignaffairs.com/articles/libya/2011-04-03/demystifying-arab-spring>
157. Arieff A. Political Transition in Tunisia [Electronic resource] / A. Arieff // Congressional Research Service. – 2013. – 22 May. – Mode of access: <https://www.hsdl.org/?view&did=738813>
158. Arrabyee N. National Dialogue in Yemen [Electronic resource] / N. Arrabyee // Carnegie Endowment for International Peace. – 2012. – 01 November. – Mode of access: <http://carnegieendowment.org/sada/2012/11/01/national-dialogue-in-yemen/fdbb>

159. Arrabyee N. National Dimensions of the Saada Conflict [Electronic resource] / N. Arrabyee // Carnegie Endowment for International Peace. – 2013. – 26 November. – Mode of access: <http://carnegieendowment.org/sada/2013/11/26/national-dimensions-of-saada-conflict/guol>
160. Arrabyee N. Saleh Bites Back [Electronic resource] / N. Arrabyee // Carnegie Endowment for International Peace. – 2014. – 18 September. – Mode of access: <http://carnegieendowment.org/sada/2014/09/18/saleh-bites-back/hpc0>
161. Arrabyee N. Would UN Sanctions Help Yemen's Transition? [Electronic resource] / N. Arrabyee // Carnegie Endowment for International Peace. – 2014. – 11 March. – Mode of access: <http://carnegieendowment.org/sada/2014/03/11/would-un-sanctions-help-yemen-s-transition/h34l>
162. Aslan R. Bahrain's Fake Sectarian War. Letter From Manama [Electronic resource] / R. Aslan // Foreign Affairs. – 2013. – 30 June. – Mode of access: <http://www.foreignaffairs.com/features/letters-from/bahrains-fake-sectarian-war>
163. Atassi M. A. What the people want... / M. A. Atassi // Perspective. – 2011. – 2 May. – P. 28-34
164. Bahrain sentences opposition leaders and activists to life in prison [Electronic resource] // The National World. – 2011. – 22 June. – Mode of access: <http://www.thenational.ae/news/world/middle-east/bahrain-sentences-opposition-leaders-and-activists-to-life-in-prison>
165. Barany Z. Comparing the Arab Revolts / Z. Barany // Journal of Democracy. – 2011. – October. – Vol. 22, № 4. – P. 28-39
166. Baron A. Yemen's Transitional Road Map to Chaos [Electronic resource] / A. Baron // Foreign Policy. – 2015. – 26 January. – Mode of access: <http://foreignpolicy.com/2015/01/26/yemens-transitional-road-map-was-a-half-brained-dead-end-coup-houthis/>
167. Bartkowski M. The Syrian resistance: a tale of two struggles [Electronic resource] / M. Bartkowski, M. Kahf // Open Democracy. – 2013. – 23 September. – Mode of access: <https://www.opendemocracy.net/civilresistance/maciej-bartkowski-mohja-kahf/syrian-resistance-tale-of-two-struggles>

168. Bayat A. A New Arab Street in Post-Islamist Times / A. A. Bayat // Perspective. – 2011. – 2 May. – P. 50-53
169. Beck M. Political Change in the Middle East: An Attempt to Analyze the “Arab Spring” / M. Beck, S. Hüser // GIGA German Institute of Global and Area Studies. – August 2012. – № 203. – 35 p.
170. Beissinger M. R. An Interrelated Wave / M. R. Beissinger // Journal of Democracy. – 2009. – January. – Volume 20, № 1. – P. 74-77
171. Bellin E. The Robustness of Authoritarianism in the Middle East: Exceptionalism in Comparative Perspective / E. Bellin // Comparative Politics. – 2004. – January. – Vol. 36, № 2. – P. 139-157
172. Beydoun A. The Revolutions in Tunisia and Egypt. The People without Populism / E. Beydoun // Perspective. – 2011. – 2 May. – P. 22-27
173. Boucek K. Alarming Reality in Yemen [Electronic resource] / K. Boucek // Carnegie Endowment for International Peace. – 2011. – 09 March. – Mode of access: <http://carnegieendowment.org/2011/03/09/alarming-reality-in-yemen/2fvb>
174. Boucek K. In Yemen, ‘Too Many Guns and Too Many Grievances’ as President Clings to Power [Electronic resource] / K. Boucek // Carnegie Endowment for International Peace. – 2011. – 21 March. – Mode of access: <http://carnegieendowment.org/2011/03/21/in-yemen-too-many-guns-and-too-many-grievances-as-president-clings-to-power/v7t>
175. Boucek K. Protests in Yemen Threaten Fragile State [Electronic resource] / K. Boucek // Carnegie Endowment for International Peace. – 2011. – 04 February. – Mode of access: <http://carnegieendowment.org/2011/02/04/protests-in-yemen-threaten-fragile-state/1xyp>
176. Boukhars A. The Reckoning: Tunisia’s Perilous Path to Democratic Stability [Electronic resource] / A. Bouhars // Carnegie Endowment for International Peace. – 2015. – 02 April. – Mode of access: http://carnegieendowment.org/2015/04/01/reckoning-tunisia-s-perilous-path-to-democratic-stability/i5cj?mkt_tok=3RkMMJWWfF9wsRoiva7OZKXonjHpfsX66%2BokXaSg38431UFwdcjKPMjr1YcFSMR0aPyQAgobGp5I5FEIQ7XYTLB2t60MWA%3D%3D
177. Bucek K. The Unraveling of the Salih Regime in Yemen [Electronic resource] / K. Bucek, M. Revkin // Carnegie Endowment for International Peace. – 2011. – 31 March. –

Mode of access: <http://carnegieendowment.org/2011/03/31/unraveling-of-salih-regime-in-yemen/3oul>

178. Bradley N. Testing Tunisia's Commitment to Democracy [Electronic resource] / N. Bradley // Aljazeera. – 2011. – 19 October. – Mode of access:

<http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2011/10/20111017114745619449.html>

179. Brown N. Cairo's Judicial Coup [Electronic resource] / N. Brown // Carnegie Endowment for International Peace. – 2012. – 14 June. – Mode of access:

<http://carnegieendowment.org/2012/06/14/cairo-s-judicial-coup/bv9h>

180. Brown N. Egypt's Ambiguous Transition [Electronic resource] / N. Brown // Carnegie Endowment for International Peace. – 2012. – 06 September. – Mode of access:

<http://carnegieendowment.org/2012/09/06/egypt-s-ambiguous-transition/drsi#>

181. Brown N. J. Egypt's Failed Transition / N. J. Brown // Journal of Democracy. – 2013. – October. – Vol. 24, № 4. – P. 45-58

182. Brumberg D. Transforming the Arab World's Protection-Racket Politics / D. Brumberg // Journal of Democracy. – 2013. – July. – Vol. 24, № 3. – P. 88-103

183. Campbell H. Tunisia's revolution: self-organisation for self-emancipation / H. Campbell // Africa Awakening: The Emerging Revolutions / [ed. by: F. Manji, S. Ekine, Reviewed by K. Ferreira-Meyer]. – Cape Town: Pambazuka Press. – 2012. – 323 p.

184. Carothers T. The End of the Transition Paradigm / T. Carothers // Journal of Democracy. – 2002. – Vol. 13, № 1. – P. 6-21

185. Carothers T. Think Again: Arab Democracy [Electronic Resource] / T. Carothers // Carnegie Endowment for International Peace. – 2011. – 10 March. – Mode of access:

<http://carnegieendowment.org/2011/03/10/think-again-arab-democracy/1xw0>

186. Caruso G. Glimpsing the Tunisian Revolution [Electronic resource] / G. Caruso // Open Democracy. – 2011. – 24 June. – Mode of access: http://www.opendemocracy.net/giuseppe-caruso/glimpsing-tunisian-revolution?utm_source=feedblitz&utm_medium=FeedBlitzEmail&utm_content=201210&utm_campaign=0

http://www.opendemocracy.net/giuseppe-caruso/glimpsing-tunisian-revolution?utm_source=feedblitz&utm_medium=FeedBlitzEmail&utm_content=201210&utm_campaign=0

187. Chalcraft J. The Egyptian People Demand the Fall of the Regime [Electronic resource] / J. Chalcraft // The Arab Spring of Discontent / [ed. by A. McKay]. – UK: e-International

- Relations. – 2011. – P. 12-13 – Mode of access: <http://www.e-ir.info/wp-content/uploads/arab-spring-collection-e-IR.pdf>
188. Chaney E. Democratic Change in the Arab World, Past and Present [Electronic resource] / E. Chaney // Brookings Papers on Economic Activity. – 2012. – P. 363-400. – Mode of access: <http://scholar.harvard.edu/files/chaney/files/democraticchange.pdf>
189. Cherstich I. Libya's Revolution: tribe, nation, politics [Electronic resource] / I. Cherstich // Open Democracy. – 2011. – 03 October. – Mode of access: https://www.opendemocracy.net/igor-cherstich/libyas-revolution-tribe-nation-politics?utm_source=feedblitz&utm_medium=FeedBlitzEmail&utm_content=201210&utm_campaign=Nightly_2011-10-03%252005%253a30
190. Cheterian V. The Arab Revolt: Roots and Perspectives [Electronic resource] / V. Cheterian // Geneva Centre for Security Policy. – 2011. – February. – Mode of access: http://www.academia.edu/6331569/The_Arab_Revolution_Roots_and_Perspectives
191. Cole P. Borderline Chaos? Securing Libya's Periphery [Electronic resource] / P. Cole // Carnegie Endowment for International Peace. – 2012. – 18 October. – Mode of access: <http://carnegieendowment.org/2012/10/18/borderline-chaos-securing-libya-s-periphery/e2ak>
192. Confidence in Judicial Systems Varies Worldwide [Electronic resource] // Gallup. – 2014. – 22 October. – Mode of access: <http://www.gallup.com/poll/178757/confidence-judicial-systems-varies-worldwide.aspx>
193. Coombs N. Political Semantics of the Arab Revolts/Uprisings/Riots/Insurrections/Revolutions / N. Coombs // Journal of Critical Globalisation Studies. – 2011. – Issue 4. – P. 138-146
194. Dabashi H. The Arab Spring: The End of Postcolonialism / H. Dabashi // Open Democracy. – 2012. – 23 April. – Mode of access: <http://www.opendemocracy.net/hamid-dabashi/arab-spring-end-of-postcolonialism-interview-with-author>
195. Daher J. The roots and grassroots of the Syrian revolution [Electronic resource] / J. Daher // Open Democracy. – 2014. – 01 April. – Mode of access: <https://www.opendemocracy.net/arab-awakening/joseph-daher/roots-and-grassroots-of-syrian-revolution-part-1-of-4>

196. Dalacoura K. The 2011 uprisings in the Arab Middle East: political change and geopolitical implications / K. Dalacoura // *International Affairs*. – 2012. – № 88 (1). – P. 63–79
197. Daoud N. Testimony Fear and Revolution in Libya / N. Daoud // *Perspective*. – 2011. – 2 May. – P. 220-223
198. Daun B. The Arab Spring's Second Wave [Electronic resource] / B. Daun, L. Hudson // *Aljazeera*. – 2011. – 16 May. – Mode of access: <http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2011/05/20115151582859118.html>
199. Dessì A. Algeria at the Crossroads, Between Continuity and Change [Electronic resource] / A. Dessì // *Istituto Affari Internazionali: Working Papers*. – 2011. – 11-28 September. – Mode of access: <http://www.iai.it/sites/default/files/iaiw1128.pdf>
200. Diamond L. A fourth wave or false start? [Electronic resource] / L. Diamond // *Foreign Affairs*. – 2014. – 22 May. – Mode of access: <http://www.foreignaffairs.com/articles/67862/larry-diamond/a-fourth-wave-or-false-start>
201. Diamond L. Thinking About Hybrid Regimes / L. Diamond // *Journal of Democracy*. – 2002. – Vol. 13, № 2. – P. 21-35
202. Diamond L. Why Are There No Arab Democracies? / L. Diamond // *Journal of Democracy*. – 2010. – Vol. 21, № 1. – P. 93-112
203. Dibo M. Assad's secular sectarianism [Electronic resource] / M. Dibo // *Open Democracy*. – 2014. – 27 November. – Mode of access: <https://www.opendemocracy.net/arab-awakening/mohammad-dibo/assad's-secular-sectarianism>
204. Dibo M. Opening the debate on sectarianism in Syria [Electronic resource] / M. Dibo // *Open Democracy*. – 2014. – 22 September. – Mode of access: <https://www.opendemocracy.net/arab-awakening/mohammad-dibo/opening-debate-on-sectarianism-in-syria>
205. Donno D. Islam, Authoritarianism, and Female Empowerment: What Are the Linkages? / D. Donno, B. Russett // *World Politics*. – 2004. – № 56. – P. 582-607
206. Dreano B. Arab Spring: flowers faded, harvest to come [Electronic resource] / B. Dreano // *Open Democracy*. – 2012. – 01 May. – Mode of access: <https://www.opendemocracy.net/bernard-dreano/arab-spring-flowers-faded-harvest-to-come>

207. Dukhan H. Tribes and tribalism in the Syrian revolution [Electronic resource] / H. Dukhan // Open Democracy. – 2012. – 19 December. – Mode of access: <https://www.opendemocracy.net/haian-dukhan/tribes-and-tribalism-in-syrian-revolution>
208. Dunne M. Egypt: Elections or Constitution First? [Electronic resource] / M. Dunne // Carnegie Endowment for International Peace. – 2011. – 21 June. – Mode of access: <http://carnegieendowment.org/2011/06/21/egypt-elections-or-constitution-first/7f>
209. Dunne M. Egypt's Nationalists Dominate in a Politics-Free Zone [Electronic resource] / M. Dunne // Carnegie Endowment for International Peace. – 2015. – 15 April. – Mode of access: <http://carnegieendowment.org/2015/04/15/egypt-s-nationalists-dominate-in-politics-free-zone/i75a>
210. Egypt Court suspends constitutional assembly [Electronic resource] // BBC News. – 2012. – 10 April. – Mode of access: <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-17665048>
211. Egyptians', Tunisians' Wellbeing Plummet despite GDP Gains [Electronic resource] // GALLUP. – 2011. – 02 February. – Mode of access: <http://www.gallup.com/poll/145883/egyptians-tunisians-wellbeing-plummet-despite-gdp-gains.aspx>
212. Elgindy K. Egypt's Transition Six Months On: From Diversity to Divisiveness [Electronic resource] / K. Elgindy // Brookings. – 2011. – 04 August. – Mode of access: <http://www.brookings.edu/research/opinions/2011/08/04-egypt-elgindy>
213. El-Sherif A. The Muslim Brotherhood and the Future of Political Islam in Egypt [Electronic resource] / A. El-Sherif // Carnegie Endowment for International Peace. – 2014. – 21 October. – Mode of access: http://carnegieendowment.org/2014/10/21/muslim-brotherhood-and-future-of-political-islam-in-egypt/hse8?mkt_tok=3RkMMJWWfF9wsRokuqrBZKXonjHpfsX66%2BokXaSg38431UFwdcjKpmjr1YEDTcP0aPyQAgobGp5I5FEIQ7XYTLB2t60MWA%3D%3D
214. Fairbanks C. H. Revolution Reconsidered / C. H. Fairbanks // Journal of Democracy. – 2007. – Vol. 18, № 1. – P. 42-57
215. Fakir I. Tunisia's Election: Ennahda vs Nidaa Tounes [Electronic resource] / I. Fakir // Carnegie Endowment for International Peace. – 2014. – 23 October. – Mode of access: http://carnegieendowment.org/syriaincrisis/?fa=57010&mkt_tok=3RkMMJWWfF9wsRokuanI

[ZKXonjHpfsX66%2BokXaSg38431UFwdcjKpmjr1YECTsR0aPyQAgobGp5I5FEIQ7XYTLB2t60MWA%3D%3D](#)

216. Fargues Ph. Demography, Migration and Revolt in the Southern Mediterranean / Ph. Fargues // Arab Society in Revolt: The West's Mediterranean Challenge / [ed. by C. Merlini, O. Roy] – Washington DC: Brookings Institution Press, 2012. – P.17-46
217. Fattah K. Ensuring the Success of Yemen's Military Reforms [Electronic resource] / K. Fattah // Carnegie Endowment for International Peace. – 2012. – 13 December. – Mode of access: <http://carnegieendowment.org/2012/12/13/ensuring-success-of-yemen-s-military-reforms/etk6>
218. Fattah K. Saudi Troubles in Sanaa [Electronic Resource] / K. Fattah // Carnegie Endowment for International Peace. – 2015. – 10 February. – Mode of access: <http://carnegieendowment.org/sada/2015/02/10/saudi-troubles-in-sanaa/i4yb>
219. Fattah K. The Repercussions of the GCC Tension in Yemen [Electronic Resource] / K. Fattah // Carnegie Endowment for International Peace. – 2014. – 08 April. – Mode of access: <http://carnegieendowment.org/sada/2014/04/08/repercussions-of-gcc-tension-in-yemen/h7fx>
220. Fattah K. Yemen's Insecurity Dilemma [Electronic resource] / K. Fattah // Carnegie Middle East Center. – 2014. – 11 February. – Mode of access: <http://carnegie-mec.org/2014/02/11/khaled-fattah-article/i7c5>
221. Fattah K. Yemen's Sectarian Spring [Electrronic resource] / K. Fattah // Carnegie Endowment for International Peace. – 2012. – 11 May. – Mode of access: <http://carnegieendowment.org/sada/2012/05/11/yemen-s-sectarian-spring/fbo2>
222. Filali-Ansary A. The Languages of the Arab Revolutions / A. Filali-Ansary // Journal of Democracy. – April 2012. – Vol. 23, № 2. – P. 5-18
223. Filiu J.-P. Arab revolution's hardest lesson: losing sight of the counterrevolution [Electronic resource] / J.-P. Filiu // Aljazeera. – 2014. – 07 January. – Mode of access: <http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2014/01/arab-revolution-hardest-lesson-losing-sight-counterrevolution-20141161546432536.html>
224. Fradkin H. Arab Democracy or Islamist revolution? / H. Fradkin // Journal of Democracy. – 2013. – Vol. 24, № 1. – P. 5-13

225. Freedom in the World [Electronic resource] // Freedom House. – Mode of access: <https://freedomhouse.org/>
226. From Tunisia to Egypt: Protests in the Arab World Monday [Electronic resource] / M. Muasher [and others] // Carnegie Endowment for International Peace. – 2011. – 31 January. – Mode of access: <http://carnegieendowment.org/events/?fa=eventDetail&id=3148>
227. Gause F. G. The Year the Arab Spring Went Bad [Electronic resource] / F. G. Gause // Brookings. – 2012. – 31 December. – Mode of access: http://www.brookings.edu/research/opinions/2012/12/31-arab-spring-failure-gause?cid=em_alert010313
228. Golia M. Taking in the Arab Spring [Electronic resource] M. Golia // The Times Literary Supplement. – 2012. – 20 June. – Mode of access: <http://www.the-tls.co.uk/tls/public/article1108763.ece>
229. Haddad B. Syria and authoritarian resilience / B. Haddad // Interface: a journal for and about social movements. – 2012. – Vol. 4 (1). – P. 113-130
230. Haqqani H. Islamists and Democracy: Cautions from Pakistan / H. Haqqani // Journal of Democracy. – April 2013. – Vol. 24, № 2. – P. 5-14
231. Henry C. A. Tunisian Solution for Egypt's Military Why Egypt's Military Will Not Be Able to Govern / C.A. Henry, R. Springborg // Foreign Affairs. – 2011. – 21 February. – Mode of access: <http://www.foreignaffairs.com/articles/67475/clement-m-henry-and-robert-springborg/a-tunisian-solution-for-egypts-military>
232. Heydemann S. Syria and Future of Authoritarianism / S. Heydemann // Journal of Democracy. – Oct. 2013. – Vol. 24, № 4. – P. 59-73
233. Hoffman M. The Youth and the Arab Spring: Cohort Differences and Similarities / M. Hoffman, A. Jamal // Middle East Law and Governance. – 2012. – № 4. – P. 168–188
234. Internet Usage in the Middle East [Electronic resource] // Internet World Stats. – Mode of access: <http://www.internetworldstats.com/stats5.htm>
235. Internet Usage Statistics for Africa [Electronic resource] // Internet World Stats. – Mode of access: <http://www.internetworldstats.com/stats1.htm>
236. Iran in Yemen: Tehran's Shadow Looms Large, But Footprint is Small [Electronic resource] // WikiLeaks. – Mode of Access:

https://wikileaks.org/plusd/cables/09SANAA1662_a.html

237. Ivanov A. Corruption and Political Crisis in Ukraine [Electronic resource] / A. Ivanov, I. Bogun // Law and Modern States. – 2014. – 26 August. – Mode of access: <http://bar-association.ru/?p=1228>
238. Jamal A. Attitudes in the Arab World / A. Jamal, M. Tessler // Journal of Democracy. – January 2008. – Vol. 19, № 1. – P. 97-110
239. Jarabik B. Ukraine: The Kingdom of Oligarchs [Electronic resource] / B. Jarabik // Carnegie Moscow Center. – 2015. – 25 March. – Mode of access: http://carnegie.ru/eurasiaoutlook/?fa=59487&mkt_tok=3RkMMJWWf9wsRoiv6%2FBZKXonjHpfsX66%2BokXaSg38431UFwdcjKpMjr1YcCTsJ0aPyQAgobGp5I5FEIQ7XYTLB2t60MWA%3D%3D
240. Jones C. Yemen and the ‘Arab Spring’: Moving Beyond the Tribal Order? [Electronic resource] / C. Jones // The Arab Spring of Discontent. – UK: e-International Relations. – 2011. – P. 18-20. – Mode of access: <http://www.e-ir.info/wp-content/uploads/arab-spring-collection-e-IR.pdf>
241. Jones T. The Persian Gulf Tinderbox [Electronic resource] / T. Jones // The Arab Spring of Discontent. – UK: e-International Relations. – 2011. – P. 34-35. – Mode of access: <http://www.e-ir.info/wp-content/uploads/arab-spring-collection-e-IR.pdf>
242. Kadlec A. Disarming Libya’s Militias [Electronic resource] / A. Kadlec // Carnegie Endowment for International Peace. – 2012. – 16 February. – Mode of access: <http://carnegieendowment.org/sada/2012/02/16/disarming-libya-s-militias/9ofa>
243. Kaileh S. Is the Syrian regime sectarian? / S. Kaileh, V. Shams // Open Democracy. – 2014. – 29 October. – Mode of access: <https://www.opendemocracy.net/arab-awakening/salamah-kileh-victorios-shams/is-syrian-regime-sectarian>
244. Katzman K. Bahrain: Reform, Security, and U.S. Policy [Electronic resource] / K. Katzman // Congressional Research Service Report. – 2014. – Mode of access: http://mercury.ethz.ch/serviceengine/Files/ISN/102702/ipublicationdocument_singledocument/ba6f85ee-8f89-46d5-bbd7-f32d934a34f9/en/228532.pdf

245. Kausch K. Political Parties in Young Arab Democracies [Electronic resource] / K. Kausch // A European Think Tank for Global Action. – 2012. – May. – Mode of access: http://fride.org/download/PB_130_Political_Parties_in_Arab_Democracies.pdf
246. Kedourie E. Democracy and Arab Political Culture / E. Kedourie. – Washington, D.C.: Washington Institute for Near East Policy, 1992. – 105 p.
247. Kerrou M. Tunisia's Historic Step Towards Democracy [Electronic Resource] / M. Kerrou // Carnegie Middle East Center. – 2014. – 22 April. – Mode of access: <http://carnegie-mec.org/2014/04/17/tunisia-s-historic-step-toward-democracy/h8sv>
248. Keshavarzian A. The Journey to Tahrir: Revolution, Protest and Social Change in Egypt [Electronic resource] / A. Keshavarzian // Jadaliyya. – 2012. – 13 June. – Mode of access: http://www.jadaliyya.com/pages/index/5995/the-journey-to-tahrir_revolution-protest-and-social0
249. Khalaf I. A great change is sweeping Arab political culture [Electronic resource] / I. Khalaf // Open Democracy. – 2011. – 22 February. – Mode of access: <http://www.opendemocracy.net/issa-khalaf/great-change-is-sweeping-arab-political-culture>
250. Khatib L. Saudi Arabia's Comeback via Yemen [Electronic resource] / L. Khatib // Carnegie Middle East Center. – 2015. – 01 April. – Mode of access: <http://carnegie-mec.org/2015/04/01/saudi-arabia-s-comeback-via-yemen/i5az>
251. Khatib L. The Transformation of Arab Activism New Contexts, Domestic Institutions, and Regional Rivalries / L. Khatib, E. Lust // Carnegie Middle East Center. – 2014. – 15 May. – Mode of access: <http://carnegie-mec.org/publications/?fa=55617>
252. Khoury D. Social Media and the Revolutions. How the Internet Revived the Arab Public Sphere and Digitalized Activism / D. Khoury // Perspective. – 2011. – 2 May. – P. 80-85
253. King S. J. The New Authoritarianism in the Middle East and North Africa / S. J. King. – Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2009. – 279 p.
254. Klug T. Bonfire of the experts: The Arab uprisings and the Israeli-Palestinian question [Electronic resource] / T. Klug // Open Democracy. – 2011. – 01 June. – Mode of access: <http://www.opendemocracy.net/tony-klug/bonfire-of-experts-arab-uprisings-and-israeli-palestinian->

[question?utm_source=feedblitz&utm_medium=FeedBlitzEmail&utm_content=201210&utm_campaign=0](http://www.nytimes.com/2011/11/19/world/africa/militias-and-army-compete-for-influence-in-libya.html?_r=3&src=tp&smid=fb-share)

255. Krauss C. Militias and Army Jostle for Influence in Libya [Electronic resource] / C.

Krauss // The New York Times. – 2011. – 18 November. – Mode of access:

http://www.nytimes.com/2011/11/19/world/africa/militias-and-army-compete-for-influence-in-libya.html?_r=3&src=tp&smid=fb-share

256. Kuzio T. From Kuchma to Yushchenko. Ukraine's Presidential Election and the Orange Revolution / T. Kuzio // Problems of Post-Communism. – March-April 2005. – Vol. 52 (2). – P. 25-44

257. Kuzio T. Money still rules Ukraine [Electronic resource] / T. Kuzio // Foreign Policy. –

2015. – 25 August. – Mode of access: [http://foreignpolicy.com/2015/08/25/money-still-rules-](http://foreignpolicy.com/2015/08/25/money-still-rules-ukraine-poroshenko-corruption/?utm_source=Sailthru&utm_medium=email&utm_campaign=Democracy%20Lab%20Weekly%20Brief%2C%20August%2031%2C%202015&utm_term=%2ADemocracy%20Lab)

[ukraine-poroshenko-](http://foreignpolicy.com/2015/08/25/money-still-rules-ukraine-poroshenko-corruption/?utm_source=Sailthru&utm_medium=email&utm_campaign=Democracy%20Lab%20Weekly%20Brief%2C%20August%2031%2C%202015&utm_term=%2ADemocracy%20Lab)

[corruption/?utm_source=Sailthru&utm_medium=email&utm_campaign=Democracy%20Lab%20Weekly%20Brief%2C%20August%2031%2C%202015&utm_term=%2ADemocracy%20Lab](http://foreignpolicy.com/2015/08/25/money-still-rules-ukraine-poroshenko-corruption/?utm_source=Sailthru&utm_medium=email&utm_campaign=Democracy%20Lab%20Weekly%20Brief%2C%20August%2031%2C%202015&utm_term=%2ADemocracy%20Lab)

258. Lacher W. Is Autonomy for Northeastern Libya realistic? [Electronic resource] / W.

Lacher // Carnegie Endowment for International Peace. – 2012. – 21 March. – Mode of access:

<http://carnegieendowment.org/sada/2012/03/21/is-autonomy-for-northeastern-libya-realistic/chk0>

259. Landis J. Syria-End Predictions and Analyss [Electronic resource] / J. Landis // Syria

Comment. – 2014. – 28 December. – Mode of access: [http://www.joshualandis.com/blog/year-](http://www.joshualandis.com/blog/year-end-predictions-analysis-joshua-landis-28-december-2014/)

[end-predictions-analysis-joshua-landis-28-december-2014/](http://www.joshualandis.com/blog/year-end-predictions-analysis-joshua-landis-28-december-2014/)

260. Lane D. “Coloured Revolution” as a Political Phenomenon / D. Lane // Journal of Communist Studies and Transition Politics. – December 2006. – Vol. 22, № 4. – P. 113-135

261. Lane D. The Orange Revolution: ‘People's Revolution’ or Revolutionary Coup? / D.

Lane // The British Journal of Politics & International Relations. – November 2008. – Vol. 10. –

Issue 4. – P. 525–549

262. Lawson G. The Arab uprisings [Electronic resources] / G. Lawson // Open Democracy.

– 2012. – 23 April. – Mode of access: [http://www.opendemocracy.net/george-lawson/arab-](http://www.opendemocracy.net/george-lawson/arab-uprisings)

[uprisings](http://www.opendemocracy.net/george-lawson/arab-uprisings)

263. Le Sueur J. D. Postcolonial Time Disorder Egypt and the Middle East, Stuck in the Past [Electronic resource] / J. D. Le Sueur // Foreign Affairs. – 2011. – 14 February. – Mode of access: <http://www.foreignaffairs.com/articles/67432/james-d-le-sueur/postcolonial-time-disorder>
264. LeVine M. Why Tunisia Succeeded Where Egypt Failed [Electronic resource] / M. LeVine // AlJazeera. – 2014. – 13 December. – Mode of Access: <http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2014/12/why-tunisia-succeeded-where-egy-201412111643794562.html>
265. Lewis B. Islam and the West / B. Lewis. – New York: Oxford University Press, 1993. – 101 p.
266. Libya: Thinking Ahead to the Transition [Electronic resource] / F. Lamén [and others] // Carnegie Endowment for International Peace. – 2011. – 14 July. – Mode of access: <http://carnegieendowment.org/2011/07/14/libya-thinking-ahead-to-transition/3tl4>
267. MacKinnon R. Consent of the networked: the worldwide struggle for Internet freedom / R. MacKinnon. – New York: Basic Books, 2012. – 320 p.
268. Majed R. Did Arab leftists betray the revolution? [Electronic resource] / R. Majed // Aljazeera. – 2014. – 17 February. – Mode of access: <http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2014/02/did-arab-leftists-betray-revolu-201421674037574769.html>
269. Malik A. The economics of the Arab Spring [Electronic resource] / A. Malik, A. Bassem // Aljazeera. – 2011. – 13 October. – Mode of access: <http://english.aljazeera.net/indepth/opinion/2011/10/20111010142425419849.html>
270. Mamdani M. Libya: behind the politics of humanitarian intervention / M. Mamdani // Africa Awakening: The Emerging Revolutions / [ed. by F. Manji, S. Ekine, Reviewed by K. Ferreira-Meyers]. – Cape Town: Pambazuka Press, 2012. – 323 p.
271. Marfleet P. Egypt shaped at the grass roots [Electronic resource] / P. Marfleet // Open Democracy. – 2011. – 25 June. – Mode of access: http://www.opendemocracy.net/philip-marfleet/egypt-shaped-at-grass-roots?utm_source=feedblitz&utm_medium=FeedBlitzEmail&utm_content=201210&utm_campaign=Nightly_2011-07-01%2005%3a30

272. Marks M. How Egypt's coup really affected Tunisia's Islamists [Electronic resource] / M. Marks // The Washington Post. – 2015. – 16 March. – Mode of access: https://www.washingtonpost.com/blogs/monkey-cage/wp/2015/03/16/how-egypts-coup-really-affected-tunisias-islamists/?utm_source=Sailthru&utm_medium=email&utm_term=%2ADemocracy%20Lab&utm_campaign=2014_Democracy_Lab
273. Marshall S. The Egyptian Armed Forces and the Remaking of an Economic Empire [Electronic resource] / S. Marshall // Carnegie Middle East Center. – 2015. – 15 April. – Mode of access: http://carnegie-mec.org/2015/04/15/egyptian-armed-forces-and-remaking-of-economic-empire/i736?utm_source=Sailthru&utm_medium=email&utm_term=%2ADemocracy%20Lab&utm_campaign=Democracy%20Lab%20Weekly%20Brief%2C%20April%2020%2C%202015
274. Masoud T. The Upheavals in Egypt and Tunisia: the road to (and from) liberation square / T. Masoud // Journal of Democracy. – July 2011. – Vol. 22, № 3. – P. 20-34
275. McFaul M. Transitions from Postcommunism / M. McFaul // Journal of Democracy. – July 2005. – Vol. 16, № 3. – P. 5-19
276. Megerisi T. Another Election in Libya [Electronic resource] / T. Megerisi // Carnegie Endowment for International Peace. – 2014. – 25 February. – Mode of access: <http://carnegieendowment.org/sada/2014/02/25/another-election-in-libya/h1q4>
277. Melnykovska I. Colour Revolution or Competitive Authoritarianism? Business Clans and the Choice of a Political Regime in Ukraine and Russia [Electronic resource] / I. Melnikovska // International Summer School «Approaches to PostSoviet Transformations». – 2010. – 4-10 July. – Mode of access: <http://www.yumpu.com/en/document/view/24529948/melnykovska-dnipro-p-chair-of-ukrainian-studies>
278. Meyer D. Conceptualizing Political Opportunity / D. Meyer, D. Minkoff // Social Force. – 2004. – Vol. 82. – P. 1457-1492

279. Moaddel M. Trends in Values, the Arab Spring, and Implications for National Security Summary / M. Moaddel // Middle Eastern Values Studies. – Mode of access:
<http://mevs.org/files/tmp/TrendsSummary.pdf>
280. Morocco: The Challenge of Youth Inclusion [Electronic resource] // Morocco World News. – 2012. – 15 May. – Mode of access:
<http://www.moroccoworldnews.com/2012/05/39776/morocco-the-challenge-of-youth-inclusion/>
281. Moustafa H. Social Networks in Syria: between Mediation and Mobilisation / H. Moustafa // Open Democracy. – 2014. – 05 November. – Mode of access:
<https://www.opendemocracy.net/arab-awakening/hamzeh-moustafa/social-networks-in-syria-between-mediation-and-mobilisation>
282. Muasher M. The Second Arab Awakening and the Battle for Pluralism / M. Muasher. – Yale University Press, 2014. – 232 p.
283. Muasher M. Islamist Parties in Power: A Work in Progress / M. Muasher, M. Ottaway // Carnegie Endowment for International Peace. – 2012. – 23 May. – Mode of access:
<http://carnegieendowment.org/2012/05/23/islamist-parties-in-power-work-in-progress>
284. Mustafa S. Arab Spring Uprisings: Revolutionary Patterns and Theoretical Explanations [Electronic resource] / S. Mustafa // The American University in Cairo. – 2011. – 23 May. – Mode of access:
<http://dar.aucegypt.edu/bitstream/handle/10526/3277/Abd%20El%20Gawad%20-%20Arab%20Spring%20Uprisings-%20revolutionary%20patterns.pdf?sequence=3>
285. Neubauer S. Tensions at the Saudi-Yemeni Border [Electronic resource] / S. Neubauer // Carnegie Endowment for International Peace. – 2013. – 08 October. – Mode of access:
<http://carnegieendowment.org/sada/2013/10/08/tensions-at-saudi-yemeni-border/gpf1>
286. New Egypt Cabinet Sworn in, faces heavy tasks [Electronic resource] // USA Today News. – 2012. – 02 August. – Mode of access:
<http://usatoday30.usatoday.com/news/world/story/2012-08-02/egyptian-cabinet/56685182/1>
287. Nigam A. Arab upsurge and “viral” revolutions / A. Nigam // Interface: a journal for and about social movements. – May 2012. – Vol. 4 (1). – P. 165 – 177

288. Noland M. Explaining Middle Eastern Authoritarianism [Electronic resource] / M. Noland // Peterson Institute for International Economics. – 2005. – June. – Mode of access: <http://www.iie.com/publications/wp/wp05-5.pdf>
289. Olesen T. Social Movement Theory and Radical Islamic Activism / T. Olesen // Islamism as Social Movement. – Aarhus: The Centre for Studies in Islamism and Radicalisation of Aarhus University, 2009. – P. 7-33
290. Omri M. S. The Upcoming General Strike in Tunisia: A Historical Perspective [Electronic resource] / M. S. Omri // Open Democracy. – 2012. – 12 December. – Mode of Access: <https://www.opendemocracy.net/arab-awakening/mohamed-salah-omri/upcoming-general-strike-in-tunisia-historical-perspective>
291. Osman T. Egypt's Islamists: asset and flaw [electronic resource] / T. Osman // Open Democracy. – 2011. – 05 July. – Mode of access: <http://www.opendemocracy.net/tarek-osman/egypt%E2%80%99s-islamists-asset-and-flaw>
292. Osman T. Salafism's March through North Africa [electronic resource] / T. Osman // The Cairo Review of Global Affairs. – 2013. – 15 May. – Mode of access: <http://www.aucegypt.edu/GAPP/CairoReview/Pages/articleDetails.aspx?aid=354>
293. Osman T. The green shoots of the Arab Spring [Electronic resource] / T. Osman // Open Democracy. – 2011. – 19 July. – Mode of access: http://www.opendemocracy.net/tarek-osman/green-shoots-of-arab-spring?utm_source=feedblitz&utm_medium=FeedBlitzEmail&utm_content=714440&utm_campaign=Weekly_2011-07-20%2006%3a15
294. Ottaway M. Bahrain: Between the United States and Saudi Arabia [Electronic resource] M. Ottaway // Carnegie Endowment for International Peace. – 2011. – 04 April. – Mode of Access: <http://carnegieendowment.org/2011/04/04/bahrain-between-united-states-and-saudi-arabia/2tzk#>
295. Ottaway M. Death of Constitutional Assembly [Electronic resource] / M. Ottaway // Carnegie Endowment for International Peace. – 2012. – 13 June. – Mode of Access: <http://carnegieendowment.org/2012/06/13/egypt-death-of-constituent-assembly>
296. Ottaway M. Hope for Change in the Middle East [Electronic resource] / M. Ottaway // Carnegie Middle East Center. – 2011. – 13 September. – Mode of access: <http://carnegie->

mec.org/2011/09/13/libya-seven-keys-to-post-revolution-resurgence/axryhttp://carnegieendowment.org/2011/09/13/hope-for-change-in-middle-east/8kqr

297. Ottaway M. Protest movements and political change in the Arab world [Electronic resource] / M. Ottaway, A. Hamzawy // Carnegie Endowment for International Peace. – 2011.

– 28 January. – Mode of Access:

http://carnegieendowment.org/files/ottawayhamzawy_outlook_jan11_protestmovements.pdf

298. Pargeter A. Are Islamist Extremists Fighting Among Libyan Rebels [Electronic Resource] / A. Pargeter // Combating Terrorism Centre at West Point. – 2011. – 01 April. –

Mode of access: <https://www.ctc.usma.edu/posts/are-islamist-extremists-fighting-among-libya%E2%80%99s-rebels>

299. Rabbani M. The Arab Revolts. Ten Tentative Observations / M. Rabbani // Perspective. – 2011. – 2 May. – P. 10-13

300. Rabbani M. The Securitization of Political Rule. Security Domination of Arab Regimes and the Prospects for Democratization / M. Rabbani // Perspective. – 2011. – 2 May. – P. 258-262

301. Rashwan N. H. Egypt's constituent assembly convenes Tuesday with future still in doubt [Electronic resource] / N. H. Rashwan // Ahram Online. – 2012. – 27 June. – Mode of access:

<http://english.ahram.org.eg/NewsContent/1/64/46274/Egypt/Politics-/Egypts-constituent-assembly-convenes-Tuesday-with-.aspx>

302. Reconsidering the Transition Paradigm / L. Diamond [and others] // Journal of Democracy. – 2014. – January. – Vol. 25, № 1. – P. 86-100

303. Rise of the Houthis – Domestic Politics or New Regional Order? [Electronic resource] / F. Al-Muslimi [and others] // Carnegie Middle East Center. – 2015. – 26 May. – Mode of

access: <http://carnegie-mec.org/2015/05/26/rise-of-houthis-domestic-politics-or-new-regional-order/iarr>

304. Robbins M. What Egyptians mean by democracy? [Electronic resource] / M. Robbins, M. Tessler // Foreign Policy. – 2011. – 20 September. – Mode of access:

<http://foreignpolicy.com/2011/09/20/what-egyptians-mean-by-democracy/>

305. Romdhani O. Embracing enemies in Tunisia [Electronic resource] / O. Romdhani // Foreign Policy. – 2014. – 04 June. – Mode of access:
<http://foreignpolicy.com/2014/06/04/embracing-enemies-in-tunisia/>
306. Roundtable on the Language of Revolution in Egypt [Electronic resource] / P. Sedra [and others] // Jadaliyya. – 2012. – 12 December. – Mode of access:
<http://www.jadaliyya.com/pages/index/6552/roundtable-on-the-language-of-revolution-in-egypt>
307. Roy O. There Will Be No Islamist Revolution / O. Roy // Journal of Democracy. – January 2013. – Vol. 24, № 1. – P. 14-19
308. Roy O. The Transformation of the Arab World / O. Roy // Journal of Democracy. – 2012. – July. – Vol. 23, № 3. – P. 5-18
309. Rustow D. Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model / D. Rustow // Transitions to Democracy / [ed. by Lisa Anderson]. – Columbia University Press, 1999. – P. 14-40
310. Sabbagh M. Democratization in the Arab World: Causes and Implications of the Ongoing Arab Uprisings and Future Prospects [Electronic resource] / M. Sabbagh // James A. Baker III Institute for Public Policy of Rice University. – 2013. – March. – Mode of access:
<http://bakerinstitute.org/media/files/files/d82da1dc/DemocratizationArabWorld-Sabbagh-032013.pdf>
311. Sadiki L. The Arab Spring: Voting Islamism [Electronic resource] / L. Sadiki // Aljazeera. – 2011. – 07 December. – Mode of access:
<http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2011/12/2011126105646767454.html>
312. Said A. Imperialist Liberalism and the Egyptian Revolution [Electronic resource] / A. Said // Jadaliyya. – 2013. – 13 April. – Mode of access:
<http://www.jadaliyya.com/pages/index/11201/imperialist-liberalism-and-the-egyptian-revolution>
313. Salaita S. Corporate media coverage of Arab revolutions: the contradictory message of modernity / S. Salaita // Interface: a journal for and about social movements. – 2012. – May. – Vol. 4 (1). – Pp 131-145

314. Salem P. Libya's Troubled Transition [Electronic Resource] / P. Salem, A. Kadlec // Carnegie Endowment for International Peace. – 2012. – 14 June. – Mode of access: <http://carnegie-mec.org/2012/06/14/libya-s-troubled-transition/c057#>
315. Salem P. The Aftermath of Libya's First Elections [Electronic resource] / P. Salem, A. Jehani // Carnegie Middle East Center. – 2012. – 10 July. – Mode of access: <http://carnegie-mec.org/2012/07/10/aftermath-of-libya-s-first-elections/csid>
316. Salih Y. A. A Tense Syria in a Changing Arab World / Y. A. Salih // Perspective. – 2011. – 2 May. – P. 166-172
317. Salt J. Containing the Arab Spring / J. Salt // Interface: a journal for and about social movements. – 2012. – May. – Vol. 4 (1). – P. 54 - 66
318. Salzman P. The Middle East's Tribal DNA [Electronic resource] / P. Salzman // Middle East Quarterly. – 2008. – Vol. 15, № 1. – Mode of access: <http://www.meforum.org/1813/the-middle-east-s-tribal-dna>
319. Samad Z. A. The Revolutions of the Arab Region: Socio-economic Questions at the Heart of Successful Ways Forward / Z. A. Samad // Perspective. – 2011. – 2 May. – P. 112-118
320. Sayigh Y. Above the State: The Officers' Republic in Egypt [Electronic resource] / Y. Sayigh // Carnegie Middle East Center. – 2012. – 01 August. – Mode of access: <http://carnegie-mec.org/2012/08/01/above-state-officers-republic-in-egypt/d4sx#>
321. Sayigh Y. Crumbling States: Security Sector Reform in Libya and Yemen. [Electronic Resource] / Y. Sayigh // Carnegie Endowment for International Peace. – 2015. – 18 June. – Mode of access: <http://carnegie-mec.org/2015/06/18/crumbling-states-security-sector-reform-in-libya-and-yemen/ie3a#>
322. Sayigh Y. Militaries, Civilians, and the Crisis of the Arab State [Electronic resource] / Y. Sayigh // Carnegie Middle East Center. – 2014. – 08 December. – Mode of access: <http://carnegie-mec.org/2014/12/08/militaries-civilians-and-crisis-of-arab-state/hwf0>
323. Sayigh Y. Missed Opportunity: The Politics of Police Reform in Egypt and Tunisia [Electronic resource] / Y. Sayigh // Carnegie Middle East Center. – 2015. – 17 March. – Mode of access: <http://carnegie-mec.org/2015/03/17/missed-opportunity-politics-of-police-reform-in-egypt-and->

tunisia/i4fc?mkt_tok=3RkMMJWWfF9wsRoiuKrJZKXonjHpfsX66%2BokXaSg38431UFwdcjKPMjr1YcBRct0aPyQAgobGp5I5FEIQ7XYTLB2t60MWA%3D%3D

324. Securing Libya's Periphery [Electronic resource] / M. Ottaway [and others] // Carnegie Endowment for International Peace. – 2012. – 26 December. – Mode of access: <http://carnegieendowment.org/2012/09/26/securing-libya-s-periphery/dtqm>
325. Sghiri M. Testimony Heroic Resolve in the Face of the Omnipresent Machine of Oppression. Recounting the Events of the Tunisian Revolution / M. Sghiri // Perspective. – 2011. – 2 May. – P. 202-207
326. Shahshahani A. The legacy of US intervention and the Tunisian revolution: promises and challenges one year on / A. Shahshahani, C. Mullin // Interface: a journal for and about social movements. – May 2012. – Vol. 4 (1). – P. 67-101
327. Shashank J. Three Ripples from the Arab Spring [Electronic resource] / J. Shashank // The Arab Spring of Discontent. – UK: e-International Relations. – 2011. – P. 50-51. – Mode of access: <http://www.e-ir.info/wp-content/uploads/arab-spring-collection-e-IR.pdf>
328. Shevtsova L. The Ukrainian Revolution [Electronic resource] / L. Shevtsova // Carnegie Moscow Center. – 2014. – 28 January. – Mode of access: <http://carnegie.ru/eurasiaoutlook/?fa=54334>
329. Skocpol T. States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China / T. Skocpol. – Cambridge, 1979. – 448 p.
330. Snow D. Framing Processes and Social Movements: An Overview and Assessment / D. Snow, R. Benford // Annual Review of Sociology. – 2000. – Vol. 26. – P. 611-639
331. Solonenko I. Conditional Solidarity for Ukraine [Electronic resource] / I. Solonenko // Open Democracy. – 2015. – 05 August. – Mode of access: <https://www.opendemocracy.net/od-russia/iryna-solonenko/conditional-solidarity-for-ukraine>
332. Sorenson D. S. Transitions in the Arab World Spring or Fall? [Electronic resource] / D. S. Sorenson // Strategic Studies Quarterly. – 2011. – Mode of access: <http://www.au.af.mil/au/ssq/2011/fall/sorenson.pdf>
333. Stein E. Revolutionary Egypt: promises and perils / E. Stein // After the Arab Spring: power shift in the Middle East? : IDEAS reports. – London: London School of Economics and Political Science, 2012. – P. 23-27

334. Stepan A. Democratization Theory and the “Arab Spring” / A. Stepan, J. Linz // *Journal of Democracy*. – 2013. – April. – Vol. 24, № 2. – P. 15-30
335. Temlali Y. The “Arab Spring” Rebirth or Final Throes of Pan-Arabism? / Y. Temlali // *Perspective*. – 2011. – 2 May. – P. 46-49
336. Teti A. After Mubarak, before transition: the challenges for Egypt’s democratic opposition (interview and event analysis) / A. Teti, G. Gervasio // *Interface: a journal for and about social movements*. – 2012. – May. – Vol. 4 (1). – P. 102 – 112
337. The Arab 1989? [Electronic resource] / K.C. Ulrichsen [and others] // *Open Democracy*. – 2011. – 11 February. – Mode of access: <http://www.opendemocracy.net/kristian-coates-ulrichsen-david-held-alia-brahimi/arab-1989>
338. The Arab Human Development Report 2009: Challenges to Human Security in the Arab Countries [Electronic resource] // United Nations Development Programme. – Mode of access: <http://www.arab-hdr.org/publications/other/ahdr/ahdr2009e.pdf>
339. The Diffusion of Social Movements: Actors, Mechanisms, and Political Effects / [ed. by: R. K. Givan, K. M. Roberts, S. A. Soule] – Cambridge: Cambridge University Press, 2010. – 270 p.
340. The Egypt Effect: Sharpened Tensions, Reshuffled Alliances [Electronic Resource] / A. Boukhars [and others] // Carnegie Endowment for International Peace. – 2014. – 13 February. – Mode of access: <http://carnegieendowment.org/2014/02/13/egypt-effect-sharpened-tensions-reshuffled-alliances/h2uk>
341. The Emerging Order in the Middle East [Electronic resource] / S. Ulgen [and others] // Carnegie Endowment for International Peace. – 2012. – 24 May. – Mode of access: <http://carnegieeurope.eu/publications/?fa=48223>
342. The season of revolution: the Arab Spring and European mobilizations / M. Shihade [and others] // *Interface: A Journal for and about Social Movements*. – 2012. – May. – Vol 4, № 1. – P. 1-16.
343. Thiel T. Yemen’s Arab Spring: From Youth Revolution to Fragile Political Transition / T. Thiel // *After the Arab Spring: power shift in the Middle East? : IDEAS reports*. – London: London School of Economics and Political Science, 2012. – P. 43-47

344. Traboulsi F. Revolutions Bring Down Ideas as Well! / F. Traboulsi // Perspective. – 2011. – 2 May. – P. 14-19
345. Transition from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies / [ed. by G. O'Donnell, P.C. Schmitter]. – Baltimore, London: John Hopkins University Press, 1986. – 81 p.
346. Transition in Libya: The Next Steps [Electronic resource] / A. K. Maghur [and others] // Carnegie Endowment for International Peace. – 2012. – 02 February. – Mode of access: <http://carnegieendowment.org/2012/02/02/balancing-political-powers-in-libya-s-transition/968b>
347. Transitions and Security in North Africa: External and Internal Factors [Electronic resources] / L. Chomiak [and others] // Carnegie Middle East Center. – 2015. – 29 January. – Mode of access: <http://carnegie-mec.org/2015/01/29/transitions-and-security-in-north-africa-external-and-internal-factors/i4ni>
348. Tunisia: Analyzing the Dawn of the Arab Spring [Electronic resource] // GALLUP. – Mode of access: <http://www.gallup.com/poll/157049/tunisia-analyzing-dawn-arab-spring.aspx>
349. Tziarras Z. The Sociology of the Arab Spring: A Revolt or a Revolution? [Electronic resource] / Z. Tziarras // Academia. – 2011. – 13 August. – Mode of access: http://www.academia.edu/853293/The_Sociology_of_the_Arab_Spring
350. Ukraine Reform Monitor: August 2015 [Electronic resource] // Carnegie Endowment for International Peace. – 2015. – 19 August. – Mode of access: <http://carnegieendowment.org/2015/08/19/ukraine-reform-monitor-august-2015/iewe#1>
351. Ulrichsen K. C. Qatar and the Arab Spring: Policy Drivers and Regional Implications [Electronic Resource] / K. C. Ulrichsen // Carnegie Endowment for International Peace. – 2014. – 24 September. – Mode of access: <http://carnegieendowment.org/2014/09/24/qatar-and-arab-spring-policy-drivers-and-regional-implications/hpvn>
352. Ulrichsen K. C. The Arab Spring and the changing balance of global power [electronic resource] / K. C. Ulrichsen // Open Democracy. – 2014. – 24 February. – Mode of access: <https://www.opendemocracy.net/arab-awakening/david-held-kristian-coates-ulrichsen/arab-spring-and-changing-balance-of-global-power>
353. Ulrichsen K. C. The Arab 1989 revisited / K. C. Ulrichsen, D. Held // Open Democracy. – 2011. – 27 September. – Mode of access: <http://www.opendemocracy.net/kristian-coates->

ulrichsen-david-held/arab-1989-revisited?utm_source=feedblitz&utm_medium=FeedBlitzEmail&utm_content=201210&utm_campaign=0

354. Vandewalle D. A Sound Political Foundation [Electronic resource] / D. Vandewalle // Carnegie Endowment for International Peace. – 2014. – 31 January. – Mode of access: <http://carnegieendowment.org/2014/01/31/sound-political-foundation/gztg>
355. Way L. The lessons of 1989 / L. Way // Journal of Democracy. – 2011. – Oct. – Vol. 22, № 4. – P. 17-27
356. Way L. The Real Causes of the Color Revolutions / L. Way // Journal of Democracy. – 2008. – July. – Vol. 19. – P. 55–69
357. Wehrey F. Beyond Benghazi: Libya’s Security Crisis and How the United States Can Help [Electronic Resource] / F. Wehrey // Carnegie Endowment for International Peace. – 2014. – 01 May. – Mode of access: <http://carnegieendowment.org/2014/05/01/beyond-benghazi-libya-s-security-crisis-and-how-united-states-can-help/hgst>
358. Wehrey F. Electing a New Libya [Electronic resource] / F. Wehrey // Carnegie Endowment for International Peace. – 2012. – 02 July. – Mode of access: <http://carnegieendowment.org/2012/07/02/electing-new-libya/chk3>
359. Wehrey F. Libya doesn’t need more militias [Electronic resource] / F. Wehrey // Carnegie Endowment for International Peace. – 2013. – 10 June. – Mode of access: <http://carnegieendowment.org/2013/06/10/libya-doesn-t-need-more-militias/g9t4>
360. Wehrey F. Libya’s General in His Labyrinth [Electronic resource] / F. Wehrey // Carnegie Endowment for International Peace. – 2015. – 29 May. – Mode of access: <http://carnegieendowment.org/2014/05/29/libya-s-general-in-his-labyrinth/hc9a>
361. Wehrey F. Libya’s Militia Menace [Electronic resource] / F. Wehrey // Carnegie Endowment for International Peace. – 2012. – 15 July. – Mode of access: <http://carnegieendowment.org/2012/07/15/libya-s-militia-menace/csdq>
362. Wehrey F. Libya’s Revolution at two years: perils and achievements [Electronic resource] / F. Wehrey // Carnegie Endowment for International Peace. – 2013. – 11 February. – Mode of access: <http://carnegieendowment.org/2013/02/11/libya-s-revolution-at-two-years-perils-and-achievements/ff7s>

363. Wehrey F. Libya's Terra Incognita [Electronic resource] / F. Wehrey // Foreign Affairs. – 2011. – 28 February. – Mode of access: <https://www.foreignaffairs.com/articles/north-africa/2011-02-28/libyas-terra-incognita>
364. Wehrey F. Taming the Militias: Building National Guards in Fractured Arab States [Electronic resource] / F. Wehrey // Carnegie Endowment for International Peace. – 2015. – 07 May. – Mode of access: <http://carnegieendowment.org/2015/05/07/taming-militias-building-national-guards-in-fractured-arab-states/i894>
365. Wehrey F. The Battle for Benghazi [Electronic resource] / F. Wehrey // Carnegie Endowment for International Peace. – 2014. – 28 February. – Mode of access: <http://carnegieendowment.org/2014/02/28/battle-for-benghazi/h23t>
366. Wehrey F. The Brave New World of Libya's Elections [Electronic resource] / F. Wehrey // Carnegie Endowment for International Peace. – 2012. – 26 June. – Mode of access: <http://carnegieendowment.org/2012/06/26/brave-new-world-of-libya-s-elections/cb8b>
367. Wehrey F. The Struggle for Security in Eastern Libya [Electronic resource] / F. Wehrey // Carnegie Endowment for International Peace. – 2012. – 19 September. – Mode of access: <http://carnegieendowment.org/2012/09/19/struggle-for-security-in-eastern-libya/h2z5#>
368. Wehrey F. What's Behind Libya's Spiraling Violence [Electronic resource] / F. Wehrey // Washington Post. – 2014. – 28 July. – Mode of access: <https://www.washingtonpost.com/blogs/monkey-cage/wp/2014/07/28/whats-behind-libyas-spiraling-violence/>
369. Wehrey F. Building Libya's Security Sector [Electronic resource] / F. Wehrey, P. Cole // Carnegie Endowment for International Peace. – 2013. – 06 August. – Mode of access: <http://carnegieendowment.org/2013/08/06/building-libya-s-security-sector/ghle>
370. Wickham C. R. The Muslim Brotherhood After Mubarak: What the Brotherhood Is and How it Will Shape the Future [Electronic resource] / C. R. Wickham // Foreign Affairs. – 2011. – 03 February. – Mode of access: <http://www.foreignaffairs.com/articles/67348/carrie-rosefsky-wickham/the-muslim-brotherhood-after-mubarak>
371. Wolf A. Can Secular Parties Lead the New Tunisia [Electronic Resource] / A. Wolf // Carnegie Endowment for International Peace. – 2014. – 30 April. – Mode of access: <http://carnegieendowment.org/2014/04/30/can-secular-parties-lead-new-tunisia/h9mm>

372. Wolf A. Divided and Looking Where to Stand [Electronic resource] / A. Wolf // Carnegie Endowment for International Peace. – 2012. – 20 December. – Mode of access: <http://carnegieendowment.org/sada/2012/12/20/divided-and-looking-where-to-stand/evi4>
373. Yaakoub H. Revolutions for Democracy / H. Yaakoub // Perspective. – 2011. – 2 May. – P. 35-43
374. Yahya M. Beyond Tunisia's Constitution: the Devil in the Details [Electronic resource] / M. Yahya // Carnegie Middle East Center. – 2014. – 28 April. – Mode of access: <http://carnegie-mec.org/2014/04/28/beyond-tunisia-s-constitution-devil-in-details/h9da>
375. Yemen Crisis: Who is fighting whom? [Electronic resource] // BBC News. – 2015. – 26 March. – Mode of access: <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-29319423>
376. Yom S. L. Resilient Royals: How Arab Monarchies Hang On / S. L. Yom // Journal of Democracy. – October 2012. – October. – Vol. 23, № 4. – P. 74-88
377. Youngs R. From Transformation to Mediation: The Arab Spring Reframed [Electronic resource] / R. Youngs // Carnegie Europe. – 2014. – 20 March. – Mode of access: <http://carnegieeurope.eu/2014/03/20/from-transformation-to-mediation-arab-spring-reframed/h4x4#>
378. Youngs R. Ukraine and the Intricacies of Transition [Electronic resource] / R. Youngs // Carnegie Europe. – 2014. – 28 February. – Mode of access: <http://carnegieeurope.eu/strategieurope/?fa=54696>
379. Zakaria F. Why democracy took root in Tunisia and not Egypt [Electronic Resource] / F. Zakaria // Washington Post. – 2014. – 23 October. – Mode of access: https://www.washingtonpost.com/opinions/fareed-zakaria-why-democracy-took-root-in-tunisia-and-not-egypt/2014/10/30/c5205adc-606a-11e4-9f3a-7e28799e0549_story.html?utm_source=Sailthru&utm_medium=email&utm_term=%2ADemocracy%20Lab&utm_campaign=2014_Democracy%20Lab
380. Zald M. N. Social Movements in organizations: coup d'etat, insurgency and mass movements / M. N. Zald, M. A. Berger // American Journal of Sociology. – 1978. – № 83 (4). – P. 823-861
381. Zaman T. The right to neighbourhood: way out of a sectarian quagmire [Electronic resource] / T. Zaman // Open Democracy. – 2014. – 10 October. – Mode of access:

<https://www.opendemocracy.net/arab-awakening/tahir-zaman/right-to-neighbourhood-way-out-of-sectarian-quagmire>

382. Zubaida S. The "Arab spring" in historical perspective [Electronic resource] / S. Zubaida // Open Democracy. – 2011. – 21 October. – Mode of access:

<http://www.opendemocracy.net/sami-zubaida/arab-spring-in-historical-perspective>

383. Zurayk R. Feeding the Arab Uprisings / R. Zurayk // Perspective. – 2011. – 2 May. – P. 119-125

384. اتفاق "خارطة طريق" لتشكيل حكومة مستقلين في تونس. Ittifaq "kharitat tariq" li tashkil hukumat mustaqillin fi tunis. Угода щодо дорожньої карти задля формування незалежного уряду в Тунісі // BBC عربي. – 2013. – 05 жовтня. – Режим доступу:

http://www.bbc.com/arabic/middleeast/2013/10/131005_tunisia_dialogue_deal

385. التقرير السنوي لاشغال مجلس الشعب. At-taqrir as-sanawi li ashghal majlis ash-shaab. Щорічний звіт про роботу Ради народних представників [електронний ресурс] // البوصلة. – Режим доступу:

<http://www.albawsala.com/uploads/documents/Rapport%20Al%20Bawsala%202015.pdf>

386. الجيش السوري والطائفية. Al-jeish as-souri wa at-taifiya. Сирійська армія та конфесіоналізм [електронний ресурс] // الشرق الاوسط. – 2012. – 10 липня. – Режим доступу:

<http://archive.aawsat.com/leader.asp?section=3&article=685784&issueno=12278#.VmRKUXYrLIV>

387. دستور الجمهورية التونسية. Doustur al-jumhuriya at-tounisiya. Конституція Туніської Республіки [електронний ресурс]. – 2014. – Режим доступу: <http://www.chambre-dep.tn/site/main/AR/docs/constitution.pdf>

388. دستور جمهورية مصر العربية. Doustur jumhuriyat masr al-arabiya. Конституція Арабської Республіки Єгипет [електронний ресурс]. – 2014. – Режим доступу:

<http://www.sis.gov.eg/Newvr/consttt%202014.pdf>. – Назва з екрану

389. عام 2011 في سوريا بدأ في 15 مارس. Aam 2011 fi suriya badaa fi 15 maris. 2011 рік в Сирії розпочався 15 березня [електронний ресурс] // الشرق الاوسط. – 2012. – 01 січня. – Режим доступу:

<http://archive.aawsat.com/details.asp?section=20&article=656909&issueno=12087#.VxOMAfI97IU>

390. "غيتو" ضباط الاسد: لماذا لا يزال الجيش السوري مواليا؟. Ghitou thubbat al-Assad: limatha lia yazal al-jeish as-souri muwalian? Офіцерське гетто Асада: чому армія залишається лояльною? [електронний ресурс] // مركز كارنيغي للشرق الاوسط. – 2015. – 04 листопада. – Режим доступу: <http://carnegie-mec.org/2015/11/04/ar-61642/ikne>
391. مشروع دستور. جمهورية مصر العربية. Mashrua ad-doustur. Jumhuriyat masr al-arabiya. Проект Конституції. Арабська Республіка Єгипет [електронний ресурс]. – 2012. – 30 листопада. – Режим доступу: http://egelections-2011.appspot.com/Referendum2012/dostor_masr_final.pdf
392. "المصري اليوم" تنشر نص "الاعلان الدستوري" وانتخابات الرئاسة قبل نهاية العام الجاري. Al-masri al-youm tanshur nas al-e'lan ad-dusturi. Intikhabat ar-riasa qabla nihayat al-'am al-jari. «Аль-Масрі аль-йаум» публікує текст Конституційної декларації. Президентські вибори відбудуться до кінця цього року [електронний ресурс] // المصري اليوم. – 2011. – 30 березня. – Режим доступу: <http://www.almasryalyoum.com/news/details/122361>
393. وثيقة الحوار الوطني الشامل. Wathikat al-hiwar al-watani as-shamil. Повний документ щодо національного діалогу [електронний ресурс]. – 2013-2014. – Режим доступу: http://www.constitutionnet.org/files/final_outcome_document-arabic.pdf